

ВИКТОР КАБА

ТРОЄ І ВЕЧА

ВІКТОР КАВА

**ТРОЄ
І ВЕСНА**

ПОВІСТІ ТА
ОПОВІДАННЯ

Для середнього шкільного віку

Художник
ЯКИМ ЛЕВИЧ

КИЇВ «ВЕСЕЛКА» 1985

У2
К12

**ВКЛЮЧЕНО
В КАТАЛОГ**

В новую книгу украинского советского писателя Виктора Кавы вошли рассказы и повести о нелегкой жизни детей в годы войны, об их мужестве в борьбе с фашистами, а также произведения о нашей современности — о том, как учатся школьники, как приобщаются к труду, об их мечтах, спортивных состязаниях, первой любви...

Рецензент
К. П. ВОЛИНСЬКИЙ

~~244578/15~~

22691(5)

Криворізька
міська бібліотека
БІБЛІОТЕКА
ДЛЯ ДІТЕЙ 2-03

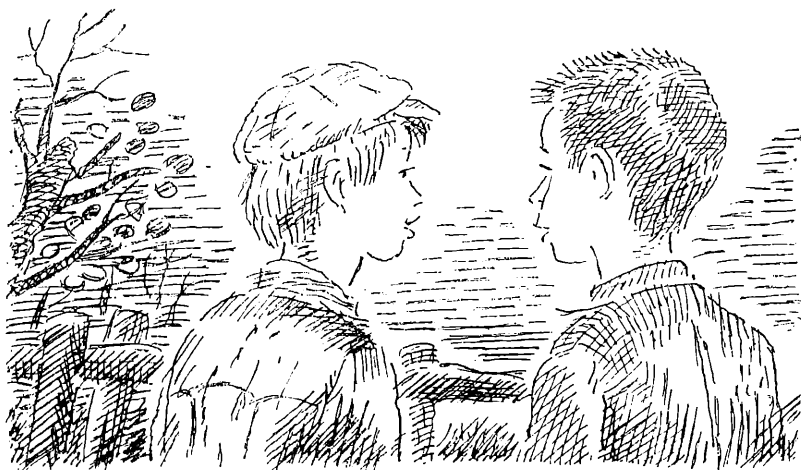
Криворізька
міська бібліотека організована
бібліотечною системою
для дітей

4803010200-061
К 206(04)-85
БІБЛІОТЕКА-ФІЛІАЛ № 15
ЦЕНТРАЛІЗОВАНА
БІБЛІОТЕКА
ПУ ім. Шевченка
р. Миколаїв

Видавництво «Веселка», 1985.

НІКОЛИ НЕ ЗАБУДЕТЬСЯ

СТЕЖКА ЧЕРЕЗ ЛУКИ

1

Хтось постукав у вікно. Схопилася бабуся, хутко і я розплющив очі. Розплющив з полегкістю; мені снився страшний сон — наче поліцай Околот розбив вікно, просунув у хату довжелезну італійську гвинтівку й цілиться в мене. А я наче прилип до припічка, не можу ні зворухнутися, ні бодай крикнути, щоб покликати бабусю... Власне, то був не сон, насправді поліцай цілювався в мене, тільки він сидів на лаві, п'яно радів, що одержав найкращу гвинтівку, і жартома направив її на мене. Тоді я скрикнув, бабуся метнулася від печі, турнула Околота, і куля дзизнула над моєю головою, а хату виповнив чорний смердючий дим.

Отож мої очі розплющилися, однак я все ж з осторогою глипнув на сіре від сутінків вікно. Навряд чи хороше хтось міг принести нам о такій ранній порі. Хіба лихе. Ой, невже листоноша, невже і наш батько?..

Бабуся чапала до шибки. Поволі, наче холодна долівка обікала їй босі ноги. Мабуть, і вона так прикро подумала... Підійшла, роздивилася й аж плюнула чи сперсердя, чи з полегкості. Тоді я й собі шуснув за нею, стрибнув на лаву.

За вікном стояв мій товариш Віталій. Він нетерпляче

переступав з ноги на ногу — певно, мав якусь новину. Я подався до дверей.

— Носить його буряка спозаранку,— для годиться бурчала бабуся, а сама була, мабуть, вдоволена, що Віталій розбудив її.

Он наш старенький годинник з молотком замість гирі і без хвилиної стрілки вже намацує в сутемряві сьому годину. Заспала б сьогодні бабуся, а їй же треба козу порпати, курку й півня, нас з Оленкою нагодувати й податися за Курган, де при німцях посадили, але не встигли викопати всю картоплю.

Віталій ступив до хати і, не поздоровкавшись, спитав: — Знаєш?

— Ні,— негайно відповів я.

Віталій все знав раніше від мене.

І коли перед приходом німців люди взялися розбирати пасіку, яку не встигли вивезти, він заскочив у наш двір і задихано про те сказав. Помчали ми, аж курява відстала від нас, наче од прудкої машини. На мене одразу бджоли напали, дві вкусило, ледь втік від них, а Віталій добув шмат стільника з медом і чесно поділився зі мною й Оленкою...

І коли за окупації німці вели вулицею закривавленого голову сільради й дві вівчарки раз у раз люто накидалися на нього, він перший те побачив та показав мені. Правда, краще б не показував...

І як ми блукали у густенних верболозах, Віталій перший назирив пораненого партизана. Потім наша бабуся сховала його в коноплях, а через добу прийшли партизани й забрали свого товариша. Дякували нам обом, бо Віталій сказав, що ми разом побачили пораненого...

І коли ми, сидючи в нашій хаті, нетерпляче вглядали наших бійців, я мовби приріс до вікна, що показувало вулицю, а Віталій швендяв по хаті, визираючи у всі вікна; однак він перший радо скрикнув і тицьнув пальцем у напільне вікно — там пригинці йшли три червоноармійці в плащ-наметах з автоматами в руках. Втім, метнулися назустріч їм ми разом, Віталій навіть трохи відстав, і я перший повис на ший у вусатого бійця...

— Рутиш до полудня,— досадливо мовив Віталій.— Добре, що я вчора збігав до Колі Гуринця, хоча мати й не пускала, бо знає, що в нього повно гранат і патронів... Думав виміняти рогатку на гранату — знаєш, хлопці в Бурчаку рибу глушать, могли б і ми піти...

Я облизнувся — еге, попробувати б риби...

— А він, знаєш, що робить? — примружив око Віталій.

— Що, що? — аж смикнувсь я з нетерплячки.

— Ручку вистругує, от! — майже вигукнув Віталій.

— Яку ручку? — не второпав я.

Віталій махнув рукою.

— І тупий ти, наче поліцай Околот, що через нього тепер ходять.

Околота вбили наші розвідники, коли він тікав з села. Оті, яких ми зустріли на городі. Люди кинули його в канаву, засипали землею й притоптали. Тепер по його могилі переходять канаву.

Мені стало так неприємно від того порівняння... Віталій помітив це, плеснув мене по плечу.

— Та ти не того... То я з дурного дива бовкнув... А Коля вистругує ручку, щоб завтра йти до школи, от!

— До школи? — закліпав я очима, відчуваючи, як по моєму тілу легенько прокотилася тепла, бентежна хвиля. — Невже буде школа?

— Аякже, — потвердив Віталій, наче це він збирався відкривати школу після фашистської окупації. — Буде. Але, казав Коля, може, не всіх цього року й візьмуть, бо дітей хмара за два роки назбиралася, а вчителів мало, парт мало, паперу мало... От і не приходили вчителі до всіх. І до нас, бач, не заглянули, видно, подумали, що ми малі. Мені ж он ще на водохреща сім стукнуло, — просторікував Віталій, — вже мати, коли по дрова в ліс посилає, парубком зве... Правда, тобі немає семи, Коля казав, що тобі ще ні до чого школа...

— Як це — ні до чого? — обурилась я. — Скільки там до семи лишилося — днів з... п'ятнадцять... Бач, який хитрий, — сам до школи ходитиме, а я сиди вдома... Коли за його телицею наглядати, то не малий, — просив, аж у очі зазірав, бо треба було йому яблук у діда Лєми накрасти... Сам сильно великий — дев'ять років! А ростом він чи не нижчий від нас...

— Та я йому те ж саме сказав, — заспокійливо мовив Віталій. — І побіг до тебе — ніколи розбалакувати, завтра до школи... Слухай, що там треба? У тебе ж мати вчителькою була, ви ж до війни жили біля школи в селі Поділ, сам же розповідав...

Мені мовби давучку грушу раптом засунули в горло. Це ж якби мама не померла від тифу, то ми разом з нею пішли б до школи... Ледь проковтнув той клубок, надсил сказав:

— Та що — ручку, чорнило, зошити, буквар, портфель, пенал...

Віталій заозирався, наче сподівався побачити у нас все те на столі. А там на голих дошках стояла тільки сільничка з темною сіллю.

Коли ми переїздили з матір'ю та Оленкою з Подолу до бабусі в Кобижчани, то змогли взяти тільки один вузол — уже йшла війна, ми ледь дісталися на військовому поїзді. Правда, мама захопила кілька підручників з математики — вона викладала математику, — ручку, олівці, свій портфель... У портфель, як село заповнили німці, мама поклала свої й батькові документи, фотографії, портрети Леніна й Сталіна, закопала на городі. Коли ми оце відкопали портфель, то він майже весь перетрух, а з тим, що було в ньому, нічого не сталося. Ми з бабусею вже повішали на стінах портрети, фотокартки. Тільки мамину чималу — вона знялася, коли закінчила технікум і вперше купила собі туфлі та хустку, — невдовзі зняли: як подивимося на неї, так сльози каламутять нам очі, а Оленка аж тіпається від плачу... Може, коли повернеться тато з війни, знову повісимо фотокартку, а там хтозна... Книжки ми попалили в сорок першому — така люта зима стояла, що синички грудками падали додолу, а у нас в хаті мовби Дід Мороз поселився, до лісу ж по дрова поліцаї не пускали. Саме тоді мама пошила собі зі скатертини спідницю, щоб ходити в ній на хутори, міняти речі на продукти. Навіть ручку проміняла, сам олівець лишився — це щоб писати листи татові, коли наші повернуться. І зошит приховала... Вже після смерті мами ми відшукали той зошит у шухляді столу. Він був наполовину списаний — мама потайки писала татові листи... Ми їх прочитали, тобто бабуся поволі, спотикаючись і схлипуючи, прочитала, відправила батькові на фронт...

— Та що є у нас, — сказав я спроквола, вертаючися з спогадів, — он трохи олівця, але бабуся не віддасть, як і зошита, бо то на листи татові... Й усе...

— Мало, — зітхнув Віталій і розгорнув долоню. — А я оце йшов від Гуринця й пильно роздивлявся дорогу. І знайшов перо. Глянь, згодиться?

Перо поіржавіло, але кінчик його був не поламаний, не зігнутий.

— Це рондо, — знаюче сказав я. — Воно міцне, пише тонко, без нажимів. Краще «жабка», та де ти його візьмеш. Вистругаємо паличку, прив'яжемо перо ниткою, от і буде в нас ручка.

— А чорнила де взяти? — почухмарив голову Віталій. І сам же собі відповів: — Та де ж — з бузини зробимо. Бачив же, як гарно вона фарбує полотно? Та що полотно — он оточенець Пиля, що потім його партизани до себе забрали, пошив з німецького плащ-намету штани й пофарбував їх бузиною, щоб німці не впізнали крадене й не дали шомполів. І не впізнали, але Пиля до смерті налякався, як пізно вночі йшов додому — штани шумлять, а він подумав, що то за ним женуться. Як дременув! А вони ще дужче шумлять...

Ми зареготали, згадавши ту сміховину. Усе село тоді довго сміялося, бо нічого смішного більш за окупації не було.

— А пам'ятаєш, як з нашого літака вистрелили поліцейя Кирила? — розохотивсь і я.— Теж смішно було... трохи...

— Давай менше розмузикувати, а до діла братися,— обірвав мене Віталій.— Бо осінній день як куряче щастя — уранці сокоче, а увечері в ющі вариться,— повторив він материну примовку.

2

Сонце ще десь позіхає за верболозами, вимахує в поблідлому небі неясковими променями, ще поодинокі півні доспівають свої немудрі пісні, а ми вже бадьоро крокуємо мокрою стежкою між безголових соняшників до школи. Самі теж позіхаємо — цю ніч спали неспокійно, все боялися провалитися до білого дня. Я вкотре обмацую новеньку полотняну торбу на боці, учора пошиту бабусяю: чи нічого не забув. Пальці здібують дбайливо замтану в ганчірку ручку, два аркушки шелестливого паперу, пляшечку з бузиновим чорнилом, заткнуту качанчиком. Вкотре тривожуся — хоча б не перекинулася.

— Та не дави ти торбини,— сердито каже Віталій,— переламавш там усе. А то забери.

Я відсмикую руку. Торбина у нас і все у ній одне на двох. Віталій згодився, щоб першого дня я ніс її. Ще передумає...

Та я не тільки з-за чорнила діткаюся торбини. Мені дивно й незвично отак вільно йти до школи. Аж не віриться. І я собі мимоволі уявляю, як на порозі великої школи, пофарбованої в веселий зелений колір, з ясними дзеркалистими вікнами нас зустрічає усміхнена вчитель-

ка, вітає з початком навчання, а ми їй несміло вручаємо букети квітів... Ляскаю себе по лобі.

— Ох і турки ми заморські! Забули про квіти... У нас же он біля погрібника ще й досі три жоржини не скрутив мороз.

Віталій похмуро бликнув на мене.

— Це ти, видно, згадав вашу школу. А наша не така тепер...

Я справді довгими зимовими вечорами, коли мороз так допікав, що ми збивалися по кілька сімей у одній хаті, аби тепліше було, розповідав Віталію та ще кільком сусідським хлопцям про мамину школу, про свято першого вересня. Мама завжди брала мене на нього...

— А яка? — спитав я для годиться, бо ж знав з бабусиних розповідей — вона повз школу ходила на базар, — що за окупації в школі був поліцейський участок, а ще стояли румуни разом з своїми кіньми. Парти повикидали, гній у дворі... Невже така нині школа? Примружено глянув на Віталія. — Гадаєш, за два тижні, відколи наші у селі, нічого в ній не робили? Чого б тоді нас закликали вчитися до... стайні?

— Та нас і не дуже кликали, — махнув рукою Віталій і пришвидчив крок.

Еге, справді, он сонце визирає з-за жовтих верболозів, запалася калюжі на траві, де не взялася синичка, вхопилася за тонюсіньку галузку, цінькає завзято, мабуть, гріється.

Ще запізнимося. І ноги в чунях схолили.

Я знічев'я озираю луки, хати обіч них; з димарів в'ється ріденький димок, пахне пісною квасолянкою, картоплею в кожушках. Бодай би з одного салом чи м'ясом війнуло, щоб хоч нанюхатися. З куца вискочив перепадистий собака, замахав хвостом, віддано глянув одним оком на нас, а другим на торбу. Ми посварилися на нього кулаками — іди геть, у нас всього три картоплини, а хтозна, скільки ми будемо в школі.

Поперед нас вийшла з осичок тітка Оксина, потупцяла стежкою швиденько. Ми зітхнули — знову подалася на пошту, щоб дізнатися, чи немає листів від її синів. Вони літали в одному літаку, штурмовик він називається. Ми кілька разів бачили такі літаки — коло самої землі стеляться, наче аж бриють траву. Ох, і бояться штурмовиків німці! В один день її сини пропали безвісти. Так повідомили з фронту. От тітка зраночку й вирушає на пошту, не довіряючи листоноші діду Махтею: «Ти чоло-

вік древній, підсліпуватий, ще й у чарку заглядаєш, як хто налле, можеш загубити листи від моїх синочків»...

Десь оглушливо бахнуло, мабуть, рибу в Бурчаку глушать. Он і сонце по-осінньому закуталосся в сиву хмару, зацінькав нудний дощик...

Звичайний, буденний день. А мені враз радісно стукнуло в грудях. Це ж ми назавжди визволені від фашистів, ідемо вперше до своєї школи! І тепер ходитимемо до неї щодня, читатимемо книжки, навчимося писати. Тоді я сам ладнатиму татові листи, не чекатиму, доки бабуся вигрундзює слово... А як закінчимо школу, тоді... Я й уявити не міг, що буде тоді, коли про війну й забудуть, не віритимуть, що вона була.

— Ти чого це цапом вистрибуєш? — здивовано глянув на мене Віталій.— Чи не з'їв тихенько картоплину?

Я плюнув спересердя. Хороший Віталій хлопець, всім поділиться, але інколи як зморозить...

А Віталій нашорошується, присідає. Я теж насторожую вухо. З заходу долинає стрімкий гуркіт. І собі присідаю. Еге, німецькі літаки летять, мабуть, «месершміти», вони прудкі, чорти. Гарячково озираємося — куди сховатися? Ще вривуть з дурного дива із кулеметів. Навколо жовтіє низька трава, вискубана козами й коровами, до ближчих кущів кроків з двісті. Поруч канава, та у ній холодно поблискує вода. А гуркіт вже накочується на нас. І ми звалюємося в канаву. Вода просто опікає нас. Не зважаємо, дивимося настрахано в небо. Хоча б не помітили, хоча б не помітили... Два літаки шугнули над нами, аж гарячим димом струмонуло на нас, і подалися до центру. Невдовзі там зататакали їхні кулемети, глухо бухнуло двічі. І літаки рвонули далі. Ось і звук їхніх моторів щез, заспокійливо війнув вітер, зашкульпотів дощ у воду, в якій ми лежали. Та ми не зразу підвелися. Ще крутили головами кілька хвилин, доки упевнилися, що літаків май змаєв. Тоді схопилися, заходилися по-собачому обтрушувати воду. Холод проймав до кісток.

— Ве-рне-мось додому,— видзеленькав я зубами.

Віталій клацнув язиком.

— Додому? А хто для тебе місце в школі триматиме, га? Давай чкурнемо швидше, зігріємося на ходу.

Ми побігли так, що під ногами заляпотіло, а дощ шмагонув у обличчя. Зупинилися, коли вже перескочили по кладці Бурчак і побачили на узвишші чималу будівлю. Стали, віддихуємося, а очима потяглися до тої будівлі. Що то школа, я зрозумів одразу, бо навколо неї юрмилися

діти. Але чому будівля ніби осіла на бік і з одного боку димить? Враз згадалися німецькі літаки...

— Гайда! — стривожено смикнув мене Віталій.

З ходу протаранили мовчазний натоп і опинилися біля школи. Тепер з гіркотою роздивилися — бомба з літака, хоч і невелика, влучила у ріг школи. У пролом визирали покалічені парти, недавно й невміло пофарбовані — ще й не висохли. І грубку розвалила, певно, її щойно розтопили, аби в класі тепло було, он червоні жаринки валяються, їх затоптують кілька хлопців...

Довго й невтішно стояли ми, доки з перекошених дверей школи не вийшли дві вчительки, запнуті в старі поношені хустки. «Мабуть, вони вже бабусі», — чомусь подумалося мені. У грудях ледь жевріла надія, що мене візьмуть до школи. Боявся озирнутися, побачити ціле море голів, що нерівно стирчали, мов маківки на городі. Куди ж нас усіх помістять, як ще й бомба пошкодила школу?

Учительки поволі розмотали хустки, і ми побачили, що вони молоді, тільки змучені дуже й геть зажурені. Перезирнулися, і одна з них неголосно, але виразно сказала:

— Дітки! Вітаємо вас із початком навчального року! — і змахнула непрохану сльозу. — Вчіться добре, ростіть здорові, допомагайте батькам, пишіть листи на фронт, щоб швидше наші воїни перемогли ненависних фашистів...

Слова вчительки, як солодкий буряковий сік, що його бабуся варила у чавунчику, м'яко солодили душу. Може, нас візьмуть?

— Дуже нам хотілося, щоб ви всі сіли за парти... Але бачите, як воно виходить: фашисти запаскудили нашу школу, потрощили багато парт, ми оце з Поліною Семенівною, — показала на другу вчительку з пронизливо синіми очима, — майже два тижні мили, збивали й фарбували парти, шкребли підлогу, гадали, що якось бодай у три зміни втіснитеся, а гади налетіли і...

Ми всі подивилися на ріг школи. У мене обірвалося серце — не вчитися нам цього року. Нащо ж бабуся вночі шила торбу, нащо ми ладнали ручку, давили чорнило з бузини, яку дістали аж на другому кутку, можна сказати, відняли в голодних птахів? Спересердя жбурнув торбину на землю.

Учителька побачила те, підступила до мене, тепло й сумно зазирнула мені в очі.

— Пробач, хлопчику,— тихо мовила. Розігнулася, оглянула притихлий натовп, так само тихо сказала:— І ви всі, кому сім років, пробачте... Та через рік приходьте — ви нашої школи не впізнаєте, ми її як лялечку зробимо, правда? — надсил усміхнулася до старших дітей.

— Правда,— недружно, але голосно відповіли ті.

Ми з Віталієм поволі тюпали назад. Наче вітер по-сильнішав, хоча дощ припинився, і сонце, що виглянуло, не гріло, а східно насміхалося над нами. Навіть качки, пливучи по Бурчаку, кахкали зловтішно. Мовляв, ухопили облизня... Ми пошпурили в них грудками.

Позаду затупотіло. Видно, ще один невдаха вертається.

Плеснуло мене по плечу. Неохоче крутнув головою. Побачив Колю Гуринця. Чого це він з нами?..

Коля підморгнув мені, потім Віталію.

— Хлопці, не опускайте носи, все буде, як казав сержант, на п'ять з присипочкою. Я вчитимуся — значить, і ви вчитиметеся. Як буду робити уроки, гайда до мене, разом робитимемо. Воно ж у гурті веселіше. Згода?

Ми переглянулися. Потепліло в грудях. А що, можна. Ти диви, Коля таки непоганий хлопець!

— Уявляєте,— розбалакував Коля,— що буде, коли ви на той рік прийдете до першого класу? Ні, хлопці, ви й уявити не можете. Всі бекають-мекають, аж очі їм на лоба вилазять, щоб букви вивчити, а ви собі читаєте, пишите. Ох, боюся,— похитав він головою,— що візьмуть вас, приведуть до другого класу, скажуть: ану, Гуринець, по-сунься, ось ці хлопці тепер з тобою сидітимуть...

— Та ну тебе, отаке вибрешеш,— турнув його Віталій, а сам не міг стримати задоволеної усмішки.

— Все, хлопці, мені пора. Тримайте хвіст трубою, а ніс догори,— махнув він рукою й подався до школи.

А ми з Віталієм стояли на місці, й шовковисті хвилі ходили у нас по тілу. І хто міг подумати, що Коля такий гарний хлопець?

— Таки гарний,— ніби прочитав мої думки Віталій,— але з тими гранатами може догратися. Знаєш що, нумо покрадьмо їх у нього! Я знаю, де він їх ховає. Покрадемо й закопаємо. Без глушеної риби якимось проживемо... А коли Коля підірветься, хто нас вчитиме?

Весна 1944 року була зовсім не такою, як минула й позаминула.

Тоді ми також нетерпляче ждали її, бо ж картопля вже на той час кінчалася навіть у потайних погребках, а зерно поліцаї повимітали ще раніше. Жили ми на самій картоплі в козушках, ледь засмаченій олією. Раз на тиждень бабуся давала нам, мені й малій Оленці, по шматочку чорного й легкого, як тирса, хліба. Давала перед сном, зітхала й казала: «Вночі він десь у вас зостанеться, а вдень ви його пробігаєте». Коли я торік у березні пильно глянув на свою сестричку, то здалася вона мені блідо-зеленим картопляним пагоном, що виріс у темряві. На себе я побоювався дивитися у маленьке тьмяне дзеркало... Отож як березневі й квітневі вітри зчиняли війну з морозом і снігом, перетоплювали його на каламутні шумливі потоки, ми з Оленкою нетерпляче визирали у напільне віконечко на близький луг та осиковий гайок: коли вже там зазеленіє, коли виросте щавель і кисла ягилиця на борщ? А ще, як пощастить, можна здибати у гайку зморшкуваті гриби, що так і звуться — зморшки. І листочки молочаю можна їсти. І коріння лепехи, хоч і тхне воно дуже. Аби живіт був повний! Ну, а наша коза все перетре своїми зубами, навіть гілки верболозу, а потім дасть нам смачного молока.

І як наставав той блаженний час, ми вибігали в двір, однак не гнали одразу на луг, а обережно визирали за ворота, я навіть на в'язок біля них лазив: чи не несе дідько поліцай Околота, п'яного й дурного. Весною 1942 року він з дурного дива почав стріляти по нас — ми разом із своїми козами паслися на лузі. Нам з сестричкою пощастило — Околот не поцілів у нас. А Степанкові куля перебила ногу.

І тепер я було прожогом кинувся до воріт та й схаменувся: який поліцай? Немає в нас поліцаїв, немає німців і, як з радісним здивуванням сказала торік восени бабуся, не буде їхньої ноги до скончання віку. Отож, біжи на луг, біжи посеред вулиці, галасуй, співай, ніхто по тобі не стрельне, ніхто на тебе не крикне, зустрічні люди усміхнуться твоїм веселошам та й поквапляться далі. Ніколи дорослим цієї весни розбалакувати: ось-ось земля протряхне, запарує блаженно, треба орати, сіяти, садити. Вже на себе, на державу, на Червону Армію. І ми з сестричкою, взявши козу, вільно собі побіжували на луг,

співаючи пісню про «синенький скромний платочек», якої нас навчили солдати, котрі відпочивали після битви за Київ. Коза співати не вміла, то вона тонко мекала й жартома, але боляче стусала нас рогами. А на луках були вже і Йванок, і Віталій, навіть Степанко прикульгав на костурі, тихо всміхався теплу, зелені, нам...

Та недовго розкошували ми на привіллї. Одного ранку, саме сіявся дрібний, мов пшоно, дощ і м'який туман плавав над городом, бабуся рано збудила мене. Я протер очі, прочумався. Бабуся, примружившись, таємниче спитала:

— Ану прислухайся, що чуєш?

Я нашорошив вуха. Звичайно, хотів почути могутній гул танка, що ним тато обіцяв у листі приїхати додому, як розгромлять фашистів. Але замість гулу долинуло невдоволене мукання корів, яких запрягали в плуги, дзенькіт відер, а потім і єдиний на село трактор бадьоро затуркотів.

— Хі-і, це ж сіяти починають! — зрадів я. Все село тільки й говорило про сівбу.— Бабусю, візьміть мене в поле! Я корову водитиму, зерно розкидатиму, я вмю...

— Еге,— прояснілим голосом сказала бабуся,— починають, слава тобі господи! Тільки для тебе робота вдома є. Оленку глядіти...

— Що вона, маленька! — розсердивсь я.— Мама ж мене брала, як ми вночі по дрова до лісу їздили. І тепер узяла б, коли б не померла...

Бабуся одвернулася, довго стояла мовчки. Я знав — плаче. І в мене сльози заслали очі. Витер їх — не маю я права плакати, хоча при згадці про маму мене морозом обкидає. Але ж я єдиний мужчина в хаті, доки тато на фронті. Він у листі просив мене бути мужнім і стійким, підтримувати жінок. Я намагаюся, хоча не завжди це вдається.

Бабуся знову глянула зрадливо мокрими очима, мовила удавано бадьорим голосом:

— То більш нічого й не чуєш?

Я аж взявся за вухо. І в нього просочився ледь вловимий писк. Ой, невже вони народилися?..

Скочив з полу, гайнув у сіни. А там навколо квочки, що погрозливо киркнула на мене і розпустила крила, бігало трійко курчаток на тонюсінських ніжках.

Таки справді не до поля мені. За курчатками потрібне око та око, бо вже коршаки ширяють у небі. І годувати їх доведеться часто. Зате восени ми матимемо ячка,

м'ясе. Оленці часто сниться, що вона їсть борщ з м'ясом, смак якого ми забули. Та й мені сниться, тільки я про те ні слова. Що я, малий, як Оленка?

Курчатка втішні — жовтенькі, кругленькі, тонко пінькають, шукають у спориші комашок, до мене звикли, на долоню вистрибують, лоскітно тупають маленькими ніжками, довірливо дивляться круглими чорними оченятами. За кілька день, відколи доглядав їх, вони стали такі рідні мені, що аж не хотілося думати про м'ясе... Ну, а Оленка ладна була і ночувати у сінях з курчатками...

Тільки ж і мороки з ними. Аби ж слухняно в дворі паслася, а то дріботять у густу нехворощ, яка буйно погналася вгору, на дорогу, чомусь їм кортить пролізати крізь дірявий лозяний тин і з жалібним зойком застрягати там... А зіркоокі й нещадні коршаки все плавають у небі, все вдивляються униз, щоб каменюкою впасти на нещасне маленьке курчатко... Я набрав повні кишені грудок, виламав здорову хвиську лозину, вийняв із стріхи схований від бабусі багнет. Все те показав коршакам. Вони одлетіли далі, де також пінькали курчата — їх після окупації завели в кожному дворі, — але невдовзі вернулися. І я кілька день підряд, мов вартовий, вистовбичив у дворі. Спасибі сестричці, зглянулася, поділилася своєю картоплиною, бо весняне повітря так захоочує поїсти, аж у очах рябіє... Збігати ж на луки по корінці мені було ніколи.

Стійко тримався я біля курчат днів чотири, аж коршаки, мабуть, дивувалися, бо махали крилами, сердито киркали згори. Зате вечорами бабуся хвалила мене, написала батькові, що я хороший хлопець...

Але коли на п'ятий день хлопці погукали мене грати в м'яча, я не зміг утриматися. Швиденько перевірів, чи добре прив'язана коза, перерахував курчаток, попрохав сестричку наглянути за ними, і мене мовби хто виштовхав на вулицю. М'яч був поганенький, його зшили з ганчірок, коли нога біла по ньому, він глухо кевкав і ледь котився. Та гра була справжня. І я отямився, коли з рожевої пилюки, яку зняла маленька череда, вигулькнули геть зморені сівачі. Прожогом метнувся в двір, заходився зганяти докупи курчаток. А вони, сонні, тулилися до стривоженої квочки, злякано пищали. У мене серце впало: невже?.. Гарячково перерахував — одного не було. Доки бабуся ступила в двір, геть все оббігав і облазив, навіть у колодязь зазирнув, хоча такі малі курчата ще не злетять на цямрину. Опустив руки. Промовчати? Ба-

буся довіряє мені. Але одразу ж відкинув цю слабкодуху думку. Це ж що тато скаже, коли бабуся напише йому, що я брехун?

Бабуся не сварила мене, тільки втомлено зітхнула й попрохала завтра бути уважнішим. Уранці я сів на призьбу, щоб не видно було дороги, за бужковим кущем, та щоб хлопці не побачили мене. Таки ж дуже кортіло пограти в м'яча!.. Але на вулиці було тихо.

Невдовзі до мене забіг Віталій і, чухаючися нижче спини, спитав, чи не пропали в мене курчата. У нього аж двое! Я кивнув головою. Тоді ми глянули на небо, загоріли, аж у грудях заболіло, заходилися швиргати грудки, махати лозинами, Віталій гучно засвистів. Коршаки неохоче змахнули крильми й подалися геть. Правда, потім я ледь зібрав переляканих курчат...

А увечері знову щезло курча. Мов у воду впало. Так до копанки далеченько... Я тільки розводив руками, мені плакати хотілося, а Оленка гірко плакала й казала бабусі, що я і на крок не відходив од курчаток, вона навіть картоплину мені виносила...

Прискочив Віталій. У нього також пропажа. Мати загнала курчат у сіни на сьогодні, але ж довго вони не висидять там, їм потрібне повітря, трава, комашки...

Хто ж краде курчат? Ми сумно сиділи на призьбі, марно сушили голови. Наче ж нікому, крім коршаків.

І тут подала голос моя сестричка.

— А що, як то вовк прибігає з лісу? — мерзлякувато пересмикнула худими плечима.

Хоч стояв білий день, ми з Віталієм теж заозиралися. А що, таке може бути. Казали, розплодилося їх у лісі, он на дядька Кирила напали, добре, що він за мить опинився на верхівці дуба, потім не міг злізти з нього... Незатишно нам стало. Вовка грудкою чи лозиною не злякаєш. Стривай, стривай, а багнет! Я приніс його, показав Віталію. Він гайнув до своєї хати, вернувся з гільзою від снаряда. Коли що, можна торохнути нею по вовчій голові. А як сильно подути в гільзу, то наче сердитий бугай реве.

Залягли ми з Віталієм біля городу в бур'яні, пантруємо. Довго лежали, вже земля за холодила, рука заніміла, стискаючи багнет. А з луку бодай би ворона прилетіла, тільки кози там мекають, крутяться навколо патиків. Я вже хотів було розчаровано й полегшено підвестися — все-таки не мед зустрітися з вовком, — коли це за кущем смородини майнула легка тінь. Хутко приліг, послав ту-

ди погляд. І на мене глянули крізь листя світні насто-
рожені очі. Хі-хі, справді вовк! У мене і голос, і руки
одібрало. Тільки головою кручу, показуючи Віталієві.

З-під куща метнувся... великий сухоробрий котяра,
весь у рудих латках, наче його обдирали десь. Метнулися
ми слідом. Еге, доженеш прудкононого! Ну, та ми пуж-
нули його так, що й іншим котам закаже чіпати наших
курчат! Про це я радо сказав увечері бабусі.

Але вона не поділяла моєї радості.

— Таке лихо,— мовила стурбовано.— Це ж коли ко-
тяра розпробує курячої свіженини, то не одженеш його,
хоч і в дзвона дзвони... От біда! Що ж робити? Якби
піймати...

Впіймати? Та це ж просто!

Еге, просто... Ми з Віталієм кілька днів намагалися
злабдати kota, одного разу Віталій, зачавшись, навіть
схопив його за хвіст, але злодюга спритно вирвався й на
прощання подряпав Віталієві руку. Та все одно продох-
жував уперто топтати стежку до наших курчат. Правда,
ми тепер так їх пильнували, що кіт близько не міг під-
крастися. Сидів здалеку, й очі його хижо палали.

І все ж ми впіймали kota. Віталій приніс із дому ма-
ленький шматочок підсмаженого сала, я аж одвернувся,
так воно пахтіло. Вкинули сало в торбину, всередину
вставили дрючечок, щоб вона була схожа на сак, по-
клали торбину біля хати, а самі залягли за рогом. Кіт
спокусився на сало, заліз у торбину, ми вискочили,
схопили торбину, зав'язали мотузкою.

Кіт нявчить, борсається, певно, не може второпати,
що з ним сталося, а ми стоїмо поруч, дивимось на поло-
няника й чомусь не відчуваємо радості від того, що на-
решті спіймали крадія.

— Гм,— чуває голову в струпах Віталій — він дуже
простудився цієї зими, возячи на санках дрова з лі-
су,— а що нам далі з ним робити?

Я непевно здвигую плечима.

— Може занести подалі-й випустити? — у голос роз-
мірковує Віталій. І сам собі заперечує: — Еге, він завтра
ж буде знову тут — коти, ^{діворізька} ^{децентралізована} ^{бібліотечна система} ^{для сімей} ^{діворізька} ^{децентралізована} ^{бібліотечна система} ^{для сімей}
знаходять.

Стоїмо, мовчимо, а кіт все вовтузиться у торбині.

Від воріт долинає кашкання. Озираємось. На ворота
зіп'явся дід Лема, котрий, ^{діворізька} ^{децентралізована} ^{бібліотечна система} ^{для сімей} ^{діворізька} ^{децентралізована} ^{бібліотечна система} ^{для сімей}
коли його контузило, ^{діворізька} ^{децентралізована} ^{бібліотечна система} ^{для сімей} ^{діворізька} ^{децентралізована} ^{бібліотечна система} ^{для сімей}
жодної не знайшов...

— Що ви там, хлопці, робите? — питає дід і кихає: — Чи не на крадіжку торбу наготували?

Ну що ти йому відповіси? Віталій буркає:

— Самі злодюгу впіймали. Котяру, який курчат крав. Не знаємо, куди його діти.

Дід аж підскочив на місці.

— От молодці! А мені стара голову прогризла — де курча ділося, як ти дивишся, старий дурню! Курива не дає за це... Несіть його, анахтемця, до копанки, втопіть.

Дід покеберяв собі далі, бурмочучи: «От молодці, от спритняки». А ми застигли на місці. Всяке доводилося бачити за війну: облави, поліцейські розправи, нас нещадно бомбували фашисти після приходу Червоної Армії, на наших очах поліцей перебив ногу Степанкові... Здається, до всього звикли. Але дідові слова мовби кропивою шмагнули нас...

Перший зворухнувся Віталій.

— А таки ж дід правий. Куди не запротор його, вернеться, передушить всіх курчат. Понесли...

Ми взяли торбину з обох боків і рушили до копанки. Спершу йшли швидко, потім наші ноги наче спутало. Зупинилися на березі. І так гнітко, неприємно на душі стало... Я глянув на нашу хату — біля неї стояла Оленка, по її щоках текли сльози, але вона не казала й слова...

Віталій рвучко схопився, взяв торбину. Кіт, мабуть, відчув, що надходить його смерть, по-людськи зойкнув. Віталій розмахнувся.

І тут від хати долинув згук. До нас квапилися бабуся з Оленкою. Підбігли, бабуся важко дихала.

— Не робіть цього, хлопці, — тихо сказала, — він же живий...

Ці звичайні слова наче окропом опекли нас. Віталій узявся тремтячими руками розв'язувати торбину. Бабуся зупинила його.

— Ні, тут випускати kota не треба. Гляди, знову візьметься за курчат. Десь він, мабуть, переголодав... А вам без м'ясця не можна — скоро ж до школи підете, сила потрібна буде для науки...

Повела очима довкруг.

— Хіба до лісу? Це далеко... Але ж там йому їсти нічого зараз, правда, пташенят драти...

Ми так обурилися, що бабуся замахала руками, мовляв, здаюся.

— А коли до розроєної скирти на поле занести? Я оце йшла — там мишва аж кишить...

— До скирти, до скирти! — заплескала в долоньки Оленка. На її щоках враз висохли сльози. Підійшла до торбини, погладила її лагідно.

Ми вийшли на поле. Свіжий духмяний вітер смикнув нас за чуби. Яро зеленіла трава, на зораній ниві тонкими голками протикалося жито. Угорі дзвенів невидимий жайворонок. Десь вище од нього заспокійливо гув наш літак.

— Гарно як, — незвично м'яко сказав Іванок. — А ми з тобою послухалися безклепкого діда Лему...

— А послухалися, — досадливо кивнув я. — Знаєш, може, цей кіт не такий поганий, може, справді десь переголодав...

— Та де ж, — скорботно схитнув головою Віталій, — мабуть, із спалених Пісок чи Козар встиг утекти... Чи не єдиний урятувався...

Нам стало прикро-прикро. Пришвидшили крок.

Ось і скирта. Вірніше, рештки від неї — люди за зиму згодували її коровам і козам та розібрали на паливо. Але трохи перегрухлої, почорнілої соломи лишилося. Ми розв'язали торбину, випустили kota. Він злякано тремтів, не вірив волі, мружив очі від яскравого світла. Розгледів нас, кинувся в солому, зачаївся. Та ось його насторожені вуха вловили мишачий писк. Дротиною настовбурчилися вуса, кіт нечутно поплазував у солому.

Ми поволі верталися назад. На душі в нас було випо-годжено.

— А знаєш, — глянув на мене Віталій, — мабуть, таки цей кіт непоганий. Він і дома може мишей ловити. Нумо, коли він од'їється, коли забуде наших курчат, забере-мо його назад?

— Заберемо! — луною радо одгукнувся я.

ДИМ У ОСІННЬОМУ НЕБІ

Мені навіть наснилися оті сто паличок.

Ні, я зовсім не палав бажанням брьохатися в чунях по залитому водою лузі. В жовтні пішли такі дощі, що луг перетворився на ставок, — і розшукувати червону лозу, щоб потім перетворити її, тугу, гнучку, бринливу, на в'язку оцупочків, було не мед.

Та вчителька Поліна Семенівна думала інакше.

Еге, саме ота запнута хусткою вчителька, яка журливо прохала нас приходити до школи наступного року, стала нашою вчителькою. Ми її одразу полюбили, бо

вона гарно розповідає, красиво пише на дошці, не сварить, коли букви у нас виходять животаті, наче захворіли на рахіт. Ну, а нас з Віталієм часто підхваляло за читання — ми посоромилися признатися, що не раз читали й писали разом з Колею Гуринцем, набридаючи йому, аж він іноді ховався від нас на горищі...

Але й строга Поліна Семенівна! Не дає крутитися на уроках, гигикати з дурного дива, як це робить Сашко Гудзик. А коли він гигає, весь клас бурхає від сміху... Правда, важко нам з незвички висидіти довго, і годинника в школі досі немає, Поліна Семенівна по сонцю визначає, коли кінчати урок, а ще по тому, як галасують у коридорі учні з інших класів.

Отож, і за палички наказала строго:

— Завтра принесіть кожен по сто паличок.

Чесно кажучи, я не уважно слухав наказ учительки — якраз виглядав у вікно і аж смикався від цікавості: чи вдасться бабі Харитині вбити у землю кілок і припнути вредну білу козу з мичкою-бородою, чи коза переможе бабу? Коза перемогла й вистрибцем подалася в город, до зелено-сизої пізньої капусти, баба з прокльонами поклишала за нею. Тільки тоді, збуджений змаганням, повернувся очима і вухами в клас.

Тут Сашко Гудзик простодушно спитав:

— А що буде тому, хто не наріже? У нас близько лози немає, це ж треба до Бурчака тарагунитись...

Отоді й подумав я про залитий водою луг, про чуні, які наче й цілі, однак коли ступиш у мокре, то смокчуть вологу. Та й часу багато треба — це ж не менше півдня корова язиком злиже, як каже моя бабуся й зітха — дуже їй хочеться завести корову, щоб нас молоком підхарчувати, бо коза усього три склянки в день дає, геть стара стала, навіть зуби їй іноді болять. Але за що ми корову чи бодай телицю купимо? Одного разу ми з бабусяю спробували прицінитися на базарі до маленької сумирної корівки, та коли почули ціну, затулили вуха й подалися геть... І до того ж сьогодні у мене з Віталієм цікава справа. Невчасно вчителька підкинула ці палички!

Поліна Семенівна не довго думала, хутко одповіла Сашкові:

— Що буде? Двійка буде, — поставила крапку на розмові.

Ми з Віталієм поволі йшли додому й чесно думали про палички. Навіть говорили про них. Правда, швидко перескочили в розмові од паличок до лука.

Вчора відбулася подія, що схвилювала усіх хлопців з вулиць, які прилягають до лугу.

Хто ходить до школи до обіду, пасе корів чи кіз, пильнує гусей чи качок після обіду, а хто ходить після обіду — навпаки. Ми з Віталієм до обіду, отож, прийшовши додому, посьорбали квасолянки та з'їли картоплину з олією, взяли кіз і рушили на луг. З нами підбіжжує й Оленка, ми її час од часу проганяємо до хати грітися.

Мабуть, сучасний читач, знічев'я узявшись за це оповідання, щиро пожаліє нас: бідні хлопці, це ж цілих півдня витирлуватися на порожньому лузі, де тільки жовта трава, верболози по коліна у воді, під скупим осіннім сонцем, а то й під набридливим холодним дощем. Задубнути можна. Без телевізора, без радіо, без пригодницьких книжок...

Може, і нудно, незатишно було б нинішньому школяреві на тому справді не надто розкішному осінньому лузі. Але нам ніколи не було нудно, нам було навіть весело. Щоб не змерзнути, бо таки холоднуvато на тому белебні, палили вогнище; воно яскраво й бадьорливо палахкотіло. Коли ж горить вогнище, то як не кинеш до нього картоплі, а ще кукурудзи? І як мовчатимеш, коли червоні язички тягнуться в небо, тріскотять, мовби стріляють, сучки, нагадуючи про війну...

Особливо тісно й гамірно біля вогнища, коли хтось із хлопців приносить листа від батька. Читає його вголос Коля Гуринець — він у нас найграмотніший і має найгучніший голос. Довго обговорюємо той лист, намагаємося уявити задимлені поля Польщі, широчезний Дунай, що його все-таки перепливали наші бійці, височенні Карпати — і їх долали... Мій тато писав, що його танк на таку гору здерся — навіть орла в гнізді злякав... Кожен починає згадувати свого батька, розповідати про нього, явно перебільшуючи. Іванок Петренко запевняє, що його батько на літаку долетів до Берліна й скинув бомбу на хату, де сам Гітлер живе. Хату рознесло на шмаття, але Гітлер урятувався: він вийшов у нужник тоді, а нужник у них аж біля копанки. Степанків батько — Степанка ми по черзі водимо до школи — десь дістав таку ногу, що тільки притули її до кукси та змаж медом, як ураз приросте, стане ніби своя. Але батько не присилає її — боїться, що вкрадуть. Тепер стільки безногих... У Сашка Гудзика ще торік батько пропав безвісти, однак і він вклинюється в нашу розмову, каже, що його батько посланий

на секретне завдання і тепер десь у Німеччині таке втворює, що й признатися не може... Ми згідливо киваємо головами — на війні всяке буває...

Тільки ті, хто одержав «похоронки», мовчки відходять від гурту й беруться визволяти кіз, які так закрутилися навколо кілків, що й мекати не годні...

Отож ми на лузі не байдикуємо, у нас зайнята кожна хвилина. І жаль марнувати час на сто паличок. Тим більше після вчорашньої події.

Коля Гуринець завжди виганяє свою телицю на луг перший. Бо ж його хата зовсім поруч. Телиця в них скажена — тільки чує Колині кроки, вже лупить рогами в двері хліва. Ну, а його мати й старша сестра з ранку до ночі, як усі дорослі, в полі: копають картоплю, буряки, спасибі, уродили цього року. Поки ми з козами, коровами зберемося, Коля вже вогнище розпалить, картоплі в нього кине.

І вчора так було, тільки Коля сидів на купці поруділого бур'яну з тазмничим виглядом і щось ховав під собою. Ми, звичайно, пристали до нього — покажи! Невже батько прислав із фронту справжню губну гармошку? Давно обіцяв... А Коля все загадково мружитьсья. Довелося зіпхнути його.

Ми розчаровано пхикнули — під Колею лежав звичайнісінький лук. Ну, може, товщий, ніж наші, нитка тятиви сплетена чи не вшестеро — і як це вдалося йому стільки ниток у матері поцупити? Але лук як лук. Чому ж він його ховав під собою?

— Бачите? — показав Коля на лук і узявся в боки.

Ми одвернулися. Глузувати здумав? Ну, чекай, ми тобі намнемо чуприну!

А Коля між тим узяв лук, пішов до верболозів, зламав суху очеретину, що тонко бриніла на вітрі, акуратно обрізав. Спитав нас:

— Куди доб'є?

— Ну, може, он до того обгорілого куща, — непевно сказав Віталій й показав на чорний кущ, що похмуро стримів серед жовтої трави.

Ми ще ніколи не бачили, щоб так далеко летіла стріла. Та ще така — з очеретини! Стрілу всі роблять з сухої вербової гілочки із бульбашкою на кінці. А ця ледь вилетить із лука, як її вітер зламає...

Коля діловито протер тятивою жолобок на очеретині. Поліз у кишеню, випорпав... кулю, подивився на неї уважно, надів на кінчик стріли. Ця мовчазна урочистість

вплинула на нас. Коля підняв лук — всі підвели голови. І я побачив на диво чисте восени блідо-голубе небо з тоненькими, мов павутина, прожилками хмар. «Диви, яке воно», — подумав схвильовано. Бо з весни цього року, відколи перестали доймати німецькі літаки, задирав голову хіба тоді, як з-за верболозу наповзала чорна хмара, крешучи блискавицями, чи безмушно з'являлися хижі коршаки, а Оленка, що доглядає курчат, могла загатися, і треба було бігти їй на поміч... А так в небо не позирав — чого там не бачив? Коза ж туди не побіжить, бо немає там соковитої кукурудзи, смачних буряків...

Коля сильно натягнув лук. Дзенькнула тятива, свиснуло, стріла блиснула на сонці жовтим боком і невдовзі... зникла.

Тут усі ми пороззявляли роти. Якби стріла повернула з високості до нашого гурту, то влучила б у чийсь круглий рот. А так, може, хвилин через п'ять уп'ялася збоку в м'який ґрунт, потремтіла трохи й застигла прямовисно.

Коля підійшов до неї, висмикнув і... зламав. А кулю зняв і заховав у глибоку кишеню. Ми кинулися до нього:

— Де ти взяв кулю? Як видлубав з неї свинець?

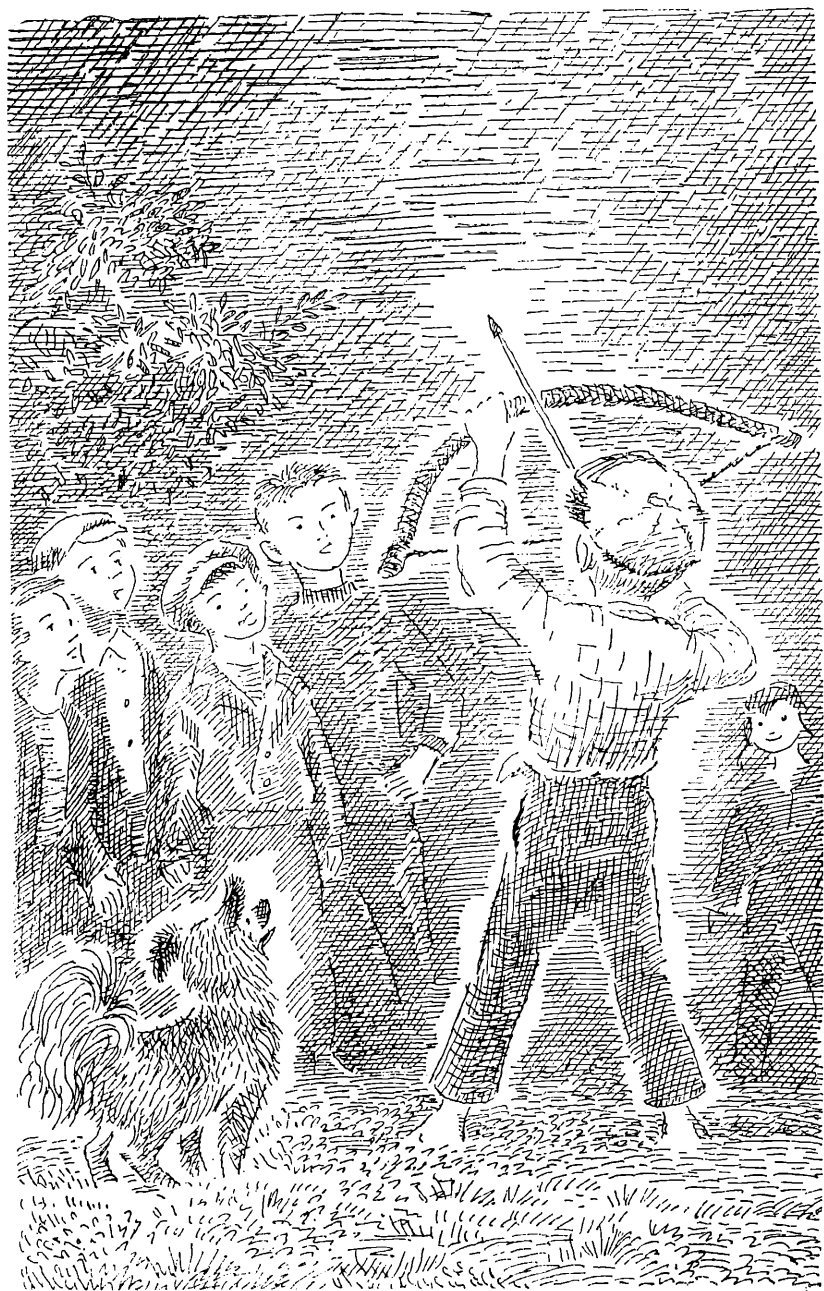
А Коля тільки розвів руками: мовляв, де взяв, там уже немає. Думайте, хлопці, самі, де дістати. А як не дістанете, то тільки у мене й буде такий лук.

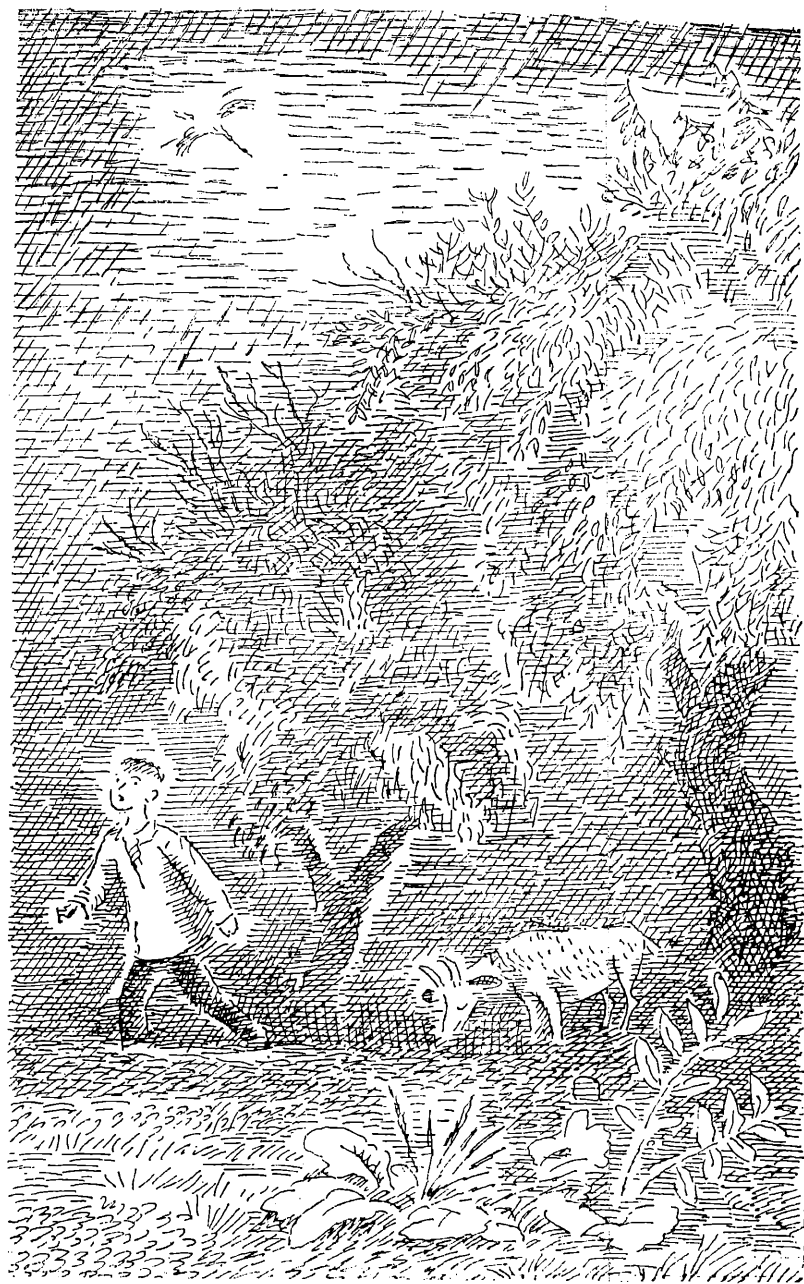
Ми обурено накинулися б на Колю, якби не пролунав верескливий голос тітки Степаниди:

— Хвилюгани прокляті! Куди худобу пустили?

Ми мерщій кинулися завертати корів, кіз, що одірвалися, — вони, доки ми дивилися на чарівну стрілу, забрели в город тітки Степаниди й висмикували кормові буряки, вдоволено хламаючи.

Скільки того дня ми перепробували наконечників! І гвіздка стромляли в очеретину, і в розтоплену смолу, що її десь доп'яв Сашко, вмочали. Летить очеретяна стріла таки краще, ніж із вербової лозини. Чорний куц минає, в'яза біля нашої копанки перелітає. А от не щезає в небі. Хоч плач. Тугезний лук робили, удвох розтягували його — дарма. Видно стрілу і все. Кулю ж дістати нікому не пощастило — давно відкотився фронт, геть вся зброя, всі набої, що від нього лишилися, хлопці розібрали й погубили чи пустили в діло. Та й дядьки з військкомату чимало поодбирали. Он у Колі Гуринця, хоча перед тим ми з Віталієм чималу його схованку булькнули в Бурчак, забрали і гвинтівку без затвора, і гранату, і навіть міну...

Ще й вуха Колі нам'яли... Мабуть, оту єдину кулю тільки й приховав він. Та ж здорово нею скористався!

— Не дуже й здорово,— сказав Віталій, коли ми після обіду погнали свою рогату вредну худобу на луг, мацаючи очима стежку та все навколо, мріючи здібати кулю.— Це ж якби він додумався одразу після визволення, то міг би по літаках стріляти. А ще краще, коли б у окупацію — засів у кущах, іде поліцай — клоц його! Сам — хода...

— Еге,— згодивсь я,— ото було б справді здорово. А що зараз? У пеньки влучати?

— Пеньки, пеньки,— швидко глянув на мене Віталій.— Чекай, чекай... Ану, гайда до пеньків біля вашої копанки...

Я подався за ним, не розуміючи, чого це так схвилювався мій товариш. Вже зиркнувши на пеньок, зрозумів: там виднілися забиті нами після визволення гільзи від патронів. Може, ми знічев'я й кулю загнали?

Довго морочилися ми, доки витягли ті гільзи. Аж пальці пооббивали та нашого ножа поцербили. Але жодної кулі не знайшли. Втішилися тим, що сплюснули гільзу, зробили наконечник. Вже мервилось, тож стріла хутко зникла в сірому серпанку. Лець потім ми її відшукали в траві.

Аж тут бабусин голос пролунав. Та такий радий, що у мене аж солодко тенькнуло в грудях. Мерщій висмикнув пакола, коза сама погнала додому, мовби й вона зрозуміла, що сталося приємне. Віталій теж не загаявся на лузі.

І справді, така радість, що й не передати! Вже майже два місяці від тата не було листів. Ми з бабусею переживали. І щоб не лякати татовим мовчанням Оленку, я брав списаний аркуш і вигадував за тата листи, а самому від того камінь лягав на душу. Вночі я тихенько плакав, бабуса ж нечутно вставала і тихо молилася до своїх безсонних витрішкуватих богів.

І ось тато об'явився!

Я читав листа, і голос у мене тремтів, переривався. Тато писав, що він живий-здоровий, тільки був поранений. Таке якое дивне поранення, що йому було погано говорити й рукою володати, а ще вуха заклало надовго... Він уже давно справний чоловік, та лікарі все не випускають з госпіталю, навіть писати не давали довго, та вже скоро йому доведеться знову взятися за важелі свого танка...

— Ой, наш татунь здоровий, тільки троньки глухий був! — защебетала Оленка й заплескала в долоньки.

А ми з бабусею лише мовчки переглянулися. Еге, то тато втішає нас. Мабуть, дуже сильно його поранило, коли й балакати не міг, і руками володати, і не чув нічого. Он повернувся з фронту дядько Максим, він також у танку воював. Обличчя обгоріле, нога чорна, як обвуглене дерево. Казав, що танк — то «залізна домовина»... Якби тато бодай говорити міг трохи, йому б санітарка листа написала. Вони такі добрі: в нас у селі стояв госпіталь, ми не раз бігали, носили пораним картоплі, печеного гарбуза, то все видивилися...

І ми з бабусею, не змовляючися, заплакали. Самими сльозами, без жодного схлипування.

— Чого ви, чого ви? — стривожилася Оленка, зазираючи по черзі нам у обличчя.

Ми витерли сльози.

— Та чого ж,— не зразу прокашлялася бабуся,— не засльозитися, коли піч димить...

— А в мене від диму в носі крутить,— призналася Оленка й посварилася на піч.— Ану перестань диміти! Ми листа від тата читаємо!..

Вже лежачи на печі на шелестливому просі, що сушилося й довго берегло тепло, я так затужив за батьком, аж тіло моє затіпалося. І так мені закортіло бути поруч нього в тому далекому госпіталі десь аж біля кордону! Я сидів би коло тата день і ніч, давав би йому води, бинтував би, я бачив, як перебинтовують пораних — одмочують бинти, а вже потім легенько віддирають їх... Татові й не заболіло б, ну, хіба трохи поморщився б... А говорити не дозволяв би, сам би весь час балакав — тато до війни любив слухати мої оповіді геть про все. І листи бабусі сам писав би... Ну, і Віталієві також.

Згадав про Віталія, згадав про палички. Ой, забув про них! Що ж тепер буде? Так не хотілося завдавати прикрощів учительці й одержувати двійку після татового листа... Та я швидко втішив себе. Схоплюся удосвіта, метнуся у верболози та й наріжу всі сто паличок. Хіба мені важко? І свіжіші будуть.

Ті палички мені й наснилися. Наче припекло на печі, хоча який жар із тої глиці, що її бабуся запхнула в піч. Хукнула, й немає її. Я покрутився-покрутився та й спустився на припічок. А там — очам своїм не повірив! — в'язочка паличок. Червоні, гладенькі, гарні. Хто ж це їх поклав? Оглянувся. Порожньо в хаті, тихо. Бабуся обня-

ла міцно Оленку, наче її хто збирається вкрасти, похропує на печі. Лише годинник цокає лунко, розмахуючи довгою ногою в блискучому черевикові. То хто?..

Та що роздумувати? Схопив я палички, а вони, мов крохмаль, розповзаються між пальцями. Я їх стис обома долонями й... проснувся.

Пекло таки насправді. Про всяк випадок подивився на свої руки — а коли дивом маю палички? — зітхнув. Порожньо... Виглянув з печі — чого це розгоготілася піч? Бабуся усміхається до мене:

— Гей, сонько, вставай, а то підсмажишся, як пиріжки!

Бабусине обличчя червоне від жару, а очі хитрі.

Якби вона щодня так хитрувала! Увечері ні слова не сказала про пиріжки, не бачив, коли й замісила. А тепер парують серед столу жовтобокi пахучі пиріжки! Це бабуся розщедрилася від радості, що одержали нарешті листа від батька.

— З маком! — тільки й вимовив я і наче не лежав на печі. А далі нічого не міг сказати, коли б і хотів, бо пиріжки були такі пухкі, такі смачні з козячим теплим молоком.

Ледь одвалившись від столу, зиркнув на годинник і похолов: єдина стрілка показувала десь без чверті вісім. Швиденько позбирав книжки, зошити, сяк-так одягнувся й вибіг з хати. А з сусідньої хати вилітає прожогом Віталій.

Вже біля самої школи Віталій суп'ятився, злякано зиркнув на мене:

— А палички...

Мене мовби вдарили чимось важким по голові. Кинув сюди-туди очима — еге, не видно поблизу верболозу. Та й різати нічим — ножа з собою не прихопив. Що ж робити?..

— Гей, хлопці, швидше сюди! — долинув голос Поліни Семенівни.

Ми, понуривши голови, рушили до гурту.

— Ви з собою щось поїсти взяли? — спитала вчителька, коли ми наблизилися, привітались. — Бо сьогодні уроків не буде — йдемо на поле рвати горох. Він уже геть осипається.

Я мацнув торбину — поклала таки бабуся два пиріжки.

— Є! — зраділо вигукнув. Як же добре все вийшло — не буде уроків, отже, не треба паличок.

Ох, і нецікава, марудна це справа — рвати горох. Він давно затвердів, тож коли я вкинув до рота кілька штук, то здалося, що мені на зуби потрапили камінці. А ще сухі стебла дряпають руки, порохнява підіймається, якась неприємна, мовби в старому сараї... Та ми не скаржилися, ми знали, що горох додають до хліба, а той хліб не інакше піде на фронт. Може, скибочка і до мого тата потрапить у госпіталь?

Скінчили роботу, коли сонце схилилося до заходу. Давно з'їли ми з Віталієм пиріжки, їсти так кортіло!.. І ноги, і руки боліли. Лець добрали ми додому. Зайшли до нашої хати, я зразу до печі, витяг чавунчик картоплі, і ми її в один мент упорали. За картоплею пішли пиріжки. Потім Віталій поплентався додому, а я на полу привалився до складеної копичкою постелі й наче пішов на дно сонної річки.

Прокинувся від гучного грубого голосу. Так по-чоловічому розмовляла на нашому кутку одна тітка Ліда. Вона колись виступала в клубі й «грала ролю» чоловічу, бо жіночої їй не дісталось. З тих пір не можна по-людськи балакати...

— А, студент підняв голову! Котись сюди, побалакаємо.

Ото завжди так. Ніби є про що їй розмовляти зі мною. Не зліз із полу, тільки щось муркнув у відповідь.

— Е, та ти проханий,— сама підійшла й сіла на піл тітка.— Ану, ти вкрав у діда Лєми сімдесят шість яблук, а як тікав від собацюри, то згубив шестеро. Скільки яблук у тебе залишилося?

— Ми ще до ста не вчили,— скупо відповів я й тут згадав про палички.

Злість на тітку якось одразу минула — це ж вона нагадала про вчительчине завдання. Проте слухати далі її балачки не став. Скочив з полу, взувся, одягнувся, взяв великий столовий ніж і гайда з хати.

Вже мервилося. Від луку наповзав туман, осідав краплинами на пожовклу траву, засохле кукурудзиння, вперто зелений подорожник. Сонце сховалося за обрій, лишивши по собі холодну заграву. Навпрошки подався до луку, уже геть зав'язаного туманом.

Тільки черкнув ножем по лозині, аж хтось кричить. Оглянувся. До мене біжить, ляпаючи ногами по воді, Віталій. Підскочив, став, одсапується, наче загнаний кінь.

— Бачив? — розтулив праву руку, що аж побіліла — так він її стиснув у кулак.

Куля! З товстою мідною оболонкою, порожниста все-редині.

— Я йду, а вона лежить...— захекано розповідав Віталій.— З патроном, під дубом... Я — хап, порох висипав у папірець, він нам згодиться, кулю в руку... Приніс і на грубу... А мати побачила та як закричить: «Ой анцибол, хату підірвеш!» Скинула кулю на долівку, а з неї вже свинець витік. І за тертушку. А я кулю кидь тріскою у відро з водою. Вона як зашипить! Я туди рукою, а мати мене тертушкою... Ніколи не думав, що од тертушки так болить... Витяг кулю й оце мерщій до тебе...

Якщо й залишилася в моїй голові думка про палички, то десь далеко-далеко, відтиснута животрепетними турботами про лук і стрілу. Швидко зладнали лук, наламали очеретин. І коли задзвеніла туго натягнена тятива, думка про палички геть випала з голови й, мабуть, потонула у воді.

Ми не помітили, коли збіглися хлопці з околишніх вулиць. І як вони побачили уже в сутінках, що ми маємо нарешті чарівну стрілу?

— Розійдись! — чомусь пошепки скомандував Віталій, і хлопці слухняно розсипалися. Тільки я лишився поруч.

Тятива натяглася, різко дзенькнула. Шух!
Довгі секунди очікування.

— Пропала, пропала! — затанцював я.

Віталій аж почервонів із гордоців. Провів очима стрілу, що поверталася з високості. Висмикнув її з землі, обтер наконечник полою піджака, дав усім подивитися стрілу.

— Ну? Бачили?..

— Куди там Гуринцевій! — вигукнув Степанко, який теж прикульгав на луг.

Якби небо було тканиною й висіло низько, то в ньому залишилося б не менше тисячі дірок. Бо ми всі по черзі бралися за лук.

Висипали зірки, виглянув червонощокий місяць, мовби й вони хотіли подивитися на чарівну стрілу. Однак висіли високо, наче боялися, щоб стріла не вцілила у них...

Повернувся я додому смерком. Сяк-так повечеряв і ледь заліз на піч — сьогодні ж і в полі ми працювали, і гасали з луком по лузі. Хіба ж не стомишся до нестями?

Коли поспішаєш до школи, то борщ, мов на зло, такий гарячий... А треба наглитатися його хвилин за п'ять. По-

ки наглітаєшся, то і сичиш, і ойкаєш, і язик опечеш... А годиннику байдуже — цок та цок... Хоч пожбур у нього ложкою.

На уроки встигли. Правда, жодного разу не пустили стрілу, бо ніколи було. Сховали лука на півдорозі в кущі. Кулю Віталій зняв. Після школи, при видноті, настріляємося досхочу.

Надворі ще гралися дівчатка, та я прожогом улетів до класу. Бо аж трудило в грудях від бажання поділитися новиною з товаришами. На порозі зіткнувся з Толею Чеканом.

— Знаєш, що в нас є? — вхопив його за полу.

А він одсторонює мене, мовби ослона з дороги відсуває. Чого це він?

— Чого це ти, наче на пожежу спішиш? — спитав його здивовано.

— Чого, чого,— буркнув Толя.— По палички.

— Хі-хі,— видихнув я й кинувся слідом за Толею.

Ми майнули за школу, гарячково думаючи, як же за кілька хвилин добути аж сто паличок. Хоча б ножа здогадався прихопити... І верболозу ж близько немає...

За школою досі буяли високі бур'яни. Тепер їх майже не було. Звідусіль лунав тріск. То ламали бур'яни хлопці з нашого класу. Я мерщій і собі кинувся до одинокої розложеної лободини, ще червонястої від літньої засмаги, смикнув її при корені, заходився гарячково трощити на нерівні оцупки. Потім звалив крихкий щирець...

Коли Поліна Семенівна закликала нас до класу, у мене були повні кишені паличок. Скільки їх, ніколи було рахувати.

За партою швиденько витяг ті оцупки, склав у одну чималу купу. Наче багатенько вийшло. Оглянувся, і мені полегшало на душі — ще в кількох хлопців на партах виднілися такі самі палички з бур'яну.

Поліна Семенівна поволі пройшла між партами, роздивляючися палички. Коли наблизилася до мене, я зіщулювся — зараз почне сварити. Однак учителька нічого не сказала.

— Що ж, почнемо вчитися виконувати дії до ста,— мовила рівним, тільки трішки насмішкуватим голосом.— Сьогодні — додавання.

Підступила до дошки, написала: $40 + 12 = \dots$

Я згріб до себе палички, намагаючись якось скласти їх. Узвся відбирати сорок паличок.

— Ах! — відсмикнув руку: гостра скалка вп'ялась

у палець, аж кров виступила. Поки витягав скалку, вчителька вже записала на дошці другий приклад...

Наприкінці уроку я понуро сидів за партою, безнадійно, з огидою дивлячися на купу мотлоху, що лишився від паличок. Якби оглянувся, то побачив би так само похнюплені голови своїх товаришів по нещастю. Та не мав сили підняти своєї, мовби налітої свинцем.

«Це не минути мені двійки чи й одиниці», — билася в моїй голові важка думка. А сьогодні ж ми з бабусяю збиралися писати листа батькові...

Поліна Семенівна мовби прочитала мою думку. Озирнула нас, знічених, тихо, жорно мовила:

— Нічого я вам, хлопці, не поставлю. Бо ж навихалися ви учора на полі. Якби не війна, хіба б попрохали ми вас на ту тяжку працю... І їсте що, і в чому ходите... Тільки вже на завтра, будь ласка, принесіть палички.

— Добре! — в один голос видихнули ми.

Не змовляючися, схопили бур'ян з своїх парт, метнулися до грубки. Кинули палички на бліденький язик вогню. Він зашипів, звівся, умить проковтнув злощасні палички.

Тільки теплий, гіркий дим закурів і розтанув над школою в осінньому холодному небі.

ГНІЗДО В ОСИЧКАХ

Це зовсім близько — на їхньому кутку.

Гарне, повне сороченят гніздо в осичках! Гойдається на тонкій гілці, пташенята пищать, крають хлоп'ячі душі.

Хіба хлопці можуть байдуже дивитися на таке? Але тітка Шура, у городі якої, тримаючи гніздо, шелестять осички, прив'язала до дерева Шарика й прислонила замашного дубця. І щовечора виносить низенький, посічений ножем ослінчик. Сидить на ньому і дивиться кудись далеко-далеко, аж на край неба, де сонце наостанок розпалює величезне холодне багаття...

А хлопці стоять за тином, зазирають у вузькі щілини. Надворі швидко темніє. Затихають пташенята у гнізді, непорушно застигають чутливі листочки, лиш Шарик скавчить — тоненько, жалібно...

Може, й діждалися б, доки тітка піде в хату, та уночі виходить з густих конопель, що хмарою залягли уздовж лук, Залізна Баба. Вона тримає в руках здоровенні ножиці, якими й голову можна відпанахати, не кажучи вже

про вуха... Що буде з тим, хто попадеться їй,— страшно навіть подумати...

Ноги тернуть, холонуть од роси. Коноплі ростуть, більшають, присуваються до хат... Раптом звідти лунає: «У-у-ух!»

Хлопців як весняна вода змиває. Ноги прудко несуть невагоме тіло, куці чіпляються за сорочку, вітер студить груди, серце — гуп-гуп...

...Зранку вогко. Навіть кози щедро обвішані росяним намистом. Поганеньке вогнище пахкає, пищить вологий сучок. Дим лізе у вічі, а назустріч йому плинуть сльози.

Хлопцям байдужі і роса, і їдкий дим. Вони складають план. Як пробратися до недосяжних сороченят.

Сидять, підібгавши босі ноги, кулаками підперли підборіддя, а очима пасуться у вогні. Наче там ховається найкращий план, і ось-ось він здійметься разом з димом.

— Хай Миксла... викличе тітку Шуру...— невпевнено каже Вася.— Ну, глечика попросить...

Хлопці мовчать, мов не чують Васиного хрипкого голосу. Бо ж на таку хитрість хіба дурна людина кльоне. А тітка Шура не дурна, вона була б хороша, якби не берегла непотрібних їй сороченят... То що ж — Микола гукне тітку Шуру, а вона у відповідь: «Заходь, чого під ворітьми стовбичиш?..»

Тріщить, сердиться на мокрі гіллячки вогонь. Вигулькнув вітер з-за кущів, поцупив жменю жарин.

У Петі, нарешті, розвиднюється в голові. Звівся на ноги, примружившись, дивиться на хату, город тітки Шури. Хлопці теж встали, як гусаки, витягли туди шиї.

— А коли...— од хвилювання у Петиному голосі прориваються дівчачі пискляві нотки.— Двоє — в кінець, шелестять у кавунах, вона відв'язує Шарика і — туди, а ми — сюди, видерлись, схопили і навтьоки...

Хлопці якусь мить вражено мовчать, а потім кидаються до Петі й щосили ляскають його долонями по плечах.

— Молодець!

Недарма усі першокласники і другокласники на Кашталянівці вважають Петю своїм командиром. Та з ним і четвертокласник Митько Пухир за руку здоровкається!..

Ледь дочекались вечора. А він довго валявся в глибокому яру, що починається біля повороту і тягнеться до самої річки. Та ось вайло вийшов із своєї схованки, видув із величезних легень хмару мороку.

Повзли від самого луку. Через картоплю, грядки цибулі та маку, між головатої капусти... Один за одним — як справжні розвідники. Гарбузове листя шорстко гладило їхні обличчя. Лікті орали непросохлу після вчорашнього дощу землю. Якась одчайдушна чи підсліпувата жаба плигнула Степанкові просто на шию. Якби Вітя не схопив Степанка за штани, полохливі ноги занесли б його на край села...

Затим Петя, Вася, Вітя і Степанко принишкли у кукурудзі, яка вузькою смугою одгородила дворище тітки Шури від городу Степана Халяви.

Миколи й Мишка немає в кукурудзі. Вони, озброївшись дрючками й набравши битої цегли в кишені, подалися верболозами в обхід, щоб вибратися якраз туди, де тітка Шура посіяла кавуни. Це — біля конопель. Цегла їм наче й ні до чого, та Микола і Миша пояснили — од Шарика. (А про Залізну Бабу — ні слова). І всі погодились — він може вхопити за холошу, коли його нацькувати.

Шарик поки що сам. Крутиться навколо осички, задрим оком позирає у відчинені задвіркові двері. Звідти валують спокусливі пахощі. Пахне смаженою картоплею і підгорілою цибулею. Хлопці ковтають слину мовчки, а Шарик сердито гавкає, задерши голову до гнізда — лає сороченят, яких хтосьна-чого треба стерегти.

Тітка Шура виходить зовсім тихо — мов тїнь випливає з дверей. Зате сковорода в її руці шкварчить на весь куток.

Шарик кидається вперед, вірьовка зупиняє його. Він зводиться на задні лапи, а передніми нетерпляче ворухить, тягнеться й не дотягується до сковороди.

— На, їж, — тітка ложкою вигортає півсковороди картоплі в траву.

Сідає на ослінчик і собі помалу хрупає.

Ніч витрушує й витрушує з свого бездонного мішка пасма чорної вовни. Крізь неї наледь продерлися три голубі зірочки.

«Чого мовчать Микола й Мишко? — занепокоївся Петя. — Домовилися ж — рахують до двохсот і починають»...

— Не спіши, опечешся, — гладить тітка гарячковитого Шарика, що жадібно хапає пекучу картоплю й злісно гарчить. — Не спіши. — І зігхає: — Хіба б я прив'язала тебе, коли б не гніздо? Бігав би собі, ганяв мишей у полі, а то нидієш тут на мотузці. Ох, ті хлопці!.. Ну, скажи,

нащо їм сороченята? Голенькі, безпомічні... Котам же віддадуть, як награються...

Хлопці переглядаються. Не котам. То горобців котам — вони найкращі соняхи вилузують. А сороченят у школу понесуть. Дівчатам у портфелі вкинуть. Розкриває портфеля ота вредна Катя Пластун, що виказала техробітниці склад їхньої «зброї», а сороченя хап її за палець! На всю школу буде лементу! Померти можна буде від реготу!

— А ти помітив,— сумно каже тітка Шура до хитрого пса,— як Петрик схожий на мого Андрійка? І ніс кирпатий, і очі зеленкуваті, й два закрутні на голові... Ще й «р» не вимовляє...

Петя ворухить ногою, ніяково чмихає. І коли вона додивилася? Двічі лише заходив — хліба позичати та граблі. І не знає — чи сердитись, чи ні. Як на вулиці дражнять: «Голобець клав плосо» — ладен очі видряпати. А тітка говорить лагідно, сумно...

— А пам'ятаєш, як Андрійко приніс лелеченя і я його лозиною вчистила?

Шарик з'їв картоплю й не зводить з тітки очей. Та ось хитнув кудлатою головою. Поганець! Він же народився минулого року, а син тітки Шури загинув давно-давно, ще й їх, хлопців, на світі не було.

— ...Вчистила, а тоді сиджу і плачу... Зайшла Марина — лопату, щоб хліб посадити, треба було їй,— каже: «Воно саме випало, от ваш і підібрав». А я не розпиталась — та за лозину. Сидів, бідненький, на осичці до півночі, доки я не знайшла та не зняла...

Петі вп'ялась у бік зламана бур'янина. Закрутились і Віта, Вася та Степанко.

— Кавуни любив... Вибере, було, розламає й жартує: «Мамо, прибирайте швидше скатертину, а то загориться!..» Ось підоспіють, покличу хлопчиків, хай згадають, пом'януть...

В кінці городу нагло затріщали гілки, глухо загуло.

— Ой, хтось у кавуни поліз! — схопилась тітка.— Це ж понівечать! Шарик, біжи!

Не встигли хлопці отямитись, як Петю мов вітром здуло. Тільки кукурудза шелеснула. Наступної миті вони теж погнали слідом.

Микола й Мишко сиділи під кущем калини й гатили палицями: вгору — по гіллю, вниз — по грядці.

Петя спробою турнув одного, а потім — другого.

— Ти що, здурів? — злякано підскаочив Микола.— Ну, збились, наново почали. Сам спробуй до двохсот правильно полічити.

Десь зовсім поряд залився Шарик, і хлопці кинулись уростіч.

Петя біг попід коноплями, геть забувши про Залізну Бабу.

Більш ніколи він не полізе по сороченят. Хай собі спокійно живе Катя Пластун...

ІВАНОК

— Івано-ок! Івано-ок!

Хрипкий невиспаний голос неохоче виповзає з темного отвору дверей, продирається крізь буйні зарослі бузку, лопотить у осичках і падає біля чорної грядки.

Іванок лише пересмикує плечима.

Він піддовбує часник. Витяг з огорожі, що навколо грядки, соснову паличку й підважує пахучі стебла. Сонце зазирає йому в очі, гріє замурзані руки.

Іванок уперто відвертається. Довгі вії кладуть густу тінь на сірі очі.

А очі не хочуть ховатися.

Молоденька картопля зловила уранці в дощ чисту краплину на кожен листочок. Набіг вітерець, і в зелених долоньках загойдалося живе срібло.

На тонку бур'янину вибрався коричневий хрущ. Гуде, тремтить од поруху крил, а злетіти не може.

Іванок залишає паличку. Бере двома пальцями невдатного літуна й кидає в голубий простір неба. Хрущ угору летить коричневою кулькою. А коли повертається назад — враз розправляє крила й з переможним гудінням зривається в політ.

Іванок слідкує за хрущем, аж поки той не щезає в блакиті.

— Івано-ок!

Чотири соковиті стеблини вже лежать на стежці, випаровуючи пахощі. Іванок стромляє паличку обіч п'ятої.

— Що, знов у батька похмілля?

Іванок здригається.

До старої шерехатої груші притулився його однокласник Віталій.

Іванок якусь мить вагається, потім хитає головою.

— А я до тебе, — каже Віталій. — Вчителька й усі по-

слали. У ліс ідемо. Дівчата, видно, по квіти гайнуть, а ми тоді у війну пограємо. І ти приходи. Вчителька каже, що ти добре квіти всякі знаєш, пташок... Та не в цьому справа... — Віталій зневажливо махає рукою. — Ти ж у нас кулеметник... Шурко Литвин і то буде. Втік од матері. Біжить по вулиці, а мати вслід: «Ну, я тебе кропивою одчешу! Тут город сапати треба, а він до лісу наладився!» Знаєш же, яка у них кропива біля копанки?

Іванок знає ту кропиву. Колись лазив видирати горобців, що оселилися в лелечому гнізді. А тітка Олена подумала, що то він лелеченят хоче повитягати. Та й засіла з кропивою під в'язом. Всього тричі шмагонула, а Іванок весь вечір прикладав до ніг терту картоплю. Хоч і середина весни тільки, а кропива вже пішла в ріст.

Та хай би батько кропивою, хай би лозиною... Хай би навіть колючою грушевою гілкою...

А то знову щось візьме з хати й проп'є. Як пропив учора свою святешну сорочку. Потім уночі плакатиме...

— Не підучу... Уроки робити треба... І на городі робота є...

Віталій зиркає на чистий город, згадує, що на понеділок не задають нічого. Але мовчить, шкребе нігтем кору на груші.

Іванок тре руки, і з них сиплеться підсохла земля.

— Івано-ок!

З чотирикутника дверей виступає бліда пляма обличчя.

Іванок поспіхом збирає часник.

— Ми ждемо тебе у ковороті, — кидає Віталій.

Іванок не озивається.

Гойднувся куц на межі й сховав товариша.

Батько непевно дивиться назустріч, його руки загрибають повітря.

— Ну, давай! — простягає тремтячу руку. — Тебе тільки по смерть посилати!

Каже сердито, а очі в нього винуваті.

Іванок подає часник.

Важко повернувшись, батько простує до хати.

— Тату!

Батько вже на порозі. З видимою неохотою крутить головою.

— Тату, я на екскурсію підучу. Вчителька дуже запрошує... Всі йдуть, Шурко Литвин і то йде... Мати обід йому з собою дала — дві скибки маслом намазала...

Голос у Іванка зривається, очі пасуться в траві.

— То йди, хіба я що? — байдуже махає рукою батько.

Іванок ступає крок до батька.

— Тату! — каже тихо, його очі натрапляють на червоного з темними цяточками козачка, що вибрався на його ногу й поводить тонкими вусиками.— Тату, тільки картуза мого не берить... і хустки маминої... може, вона до нас повернеться...

Батько довго дивиться на сина, потім важко сідає на порозі.

Гойдається бузок, шурхотить, гребучися, курка.

Вулицею протарабанила підвода, і густа курява поплинула в двір.

Іванок не підводить очей, хоч козачок давно вже побіг у своїх справах.

Хлипають, зачинаючися, двері.

Іванок опускається просто на стежку.

Йому до сліз шкода батька. Та хіба горілка допоможе? Треба роботою забивати всяке горе. Так каже сусідка тітка Горпина, яку чоловік покинув і виїхав хтознакуди. Але вона ж не п'є, тільки весь час пропадає у полі. Та мати, коли побачить, який батько став гіркий п'яниця, нізащо не повернеться. А якщо батько ударником стане, якщо його портрет у районній газеті надрукують,— тоді, може, прийде до них. У кінофільмах, що їх Іванок бачив у клубі, таке часто буває.

Знову хлипають двері.

— Іди сюди!

Батькові очі дивляться кудись убік.

Іванок поволі встає, довго обтрушує штани. Підходить.

— На!

На Іванкові підставлені долоні падає невеликий пакунок.

Батько дістає ключ із сіней, клацає замком.

Ключ теж лягає в Іванкові руки.

— Я на роботу. Кукурудзу кликав бригадир сіяти.

Іванок застигає на місці. Вже коли за батьком скаржливо риплять похилені ворота, гарячково розгортає пакунок.

Два шматки сала, чотири часничини, дві скибки.

Доганяє батька біля колючок.

— Тату, нате!

Відриває клапоть газети, перекладає шматок сала, дві часничини, скибку хліба. Потім додає ще часничину.

— У полі добре їсться...

Тицяє все це батькові й прудко тупотить до ковоту.

Біля ковоту оглядається.

Батько стоїть на тому ж місці.

В його долонях біліє пакунок.

Іванок махає батькові рукою й біжить до гурту.

НІКОЛИ НЕ ЗАБУДЕТЬСЯ...

Перше морозиво

Теплого травневого дня йшов я помаленьку із школи, розмахував торбиною з книжками, полохаючи в траві скоротливих коників, слухав щебет птахів і мріяв.

Мріяв, що скоро нарешті зацвіте картопля, зав'яжуться, й тоді піде тихий обложний дощ. І десь через тиждень після дощу ми з сестричкою Лідою потайки нащубраємо маленьких бульбочок та спечемо їх на вогнищі в кінці городу під пахучою до запаморочення бузиною.

А там сонце залізе аж на маківку неба — і порожевіють вишні, виглянуть з лапятих кущів чорні вічка смородини... Згодом і маленькі колючі огірочки захрумтять на наших нетерплячих зубах...

Тільки б цього року часто йшли дощі. Не так, як торік. Торік, хрестячися казала бабуся, бог розгнівався на гріхи людей, які сотворили страхолюдну війну, й загнав дощі батоном аж на край світу... Всю весну і все літо немилосердно жарило сонце, земля тріскалася від тої спекоти, городина пов'яла, обвисла, жита й пшениці в полі маяли на суховітрі порожнім колоссям...

Я бабусиним словам не вірив, бо вже третій рік ходив до школи й знав, що бога немає, а є тільки природа. І та природа, мовила зітхаючи наша старенька вчителька Платонида Харлампіївна, буває немилосердною до людей...

Одного разу, вже на початку вересня, коли пішов запізнілий дощ і трави на луках недовірливо-радісно зазеленіли, я, повертаючися з уроків, впав у траву й задивився в небо. Дивився й думав: невже природа така жорстока, як фашисти? Хіба вона не бачила, що творили ті гади за війни, хіба їй не шкода змучених людей? Наприклад, мене, нашу сім'ю. Таж у нас на довгу зиму й весну всього два мішечки зерна й п'ять картоплі — як ми дотягнемо

до нового урожаю? Невже ота природа не бачить мене зараз, невже їй не болить від моїх гірких думок?

Раптом наче хтось розсунув блакитну завісу неба, й виглянуло суворе бородате обличчя, темна рука посварилася пальцем: «Не гніви бога!» Я скрикнув, схопився й не одразу втямив, що непомітно заснув. Але все одно стало моторошно. І я бігцем подався додому. У хаті хуленько глянув на бабусині ікони й одразу впізнав того бога, що дивився на мене з неба. Тепер він був зовсім непорушний, байдужий, аж нудьга залягла на його темному, наче з кори, обличчі. Я опирався, не хотів, однак якась нездоланна сила тягла мене до ікони. Поставила просто навпроти бородатого бога й змусила сказати тремтячим голосом:

— Зробіть, діду, так, щоб у нас в погребі стало... двадцять, ні, хай хоч десять мішків картоплі...

Тут мені наче розпутали ноги, вони понесли мене до погребу. Спустився я у його чорноту, полапки заходився перераховувати мішки. Як було п'ять, так п'ять і лишилося. Вернувся в хату, прикро глянув на бородатого бога. І здалося мені, що він винувато одводять очі. Еге, і бабусин бог не може нічого вдіяти проти природи... Хотів було спересердя зняти бога й заховати до комори — все одно бабуся надовго, чи не до наступного врожаю, поїхала до своєї дочки, а моєї тітки в сусідню область: там краще вродило, і в тітки є корова... Я рзумів — бабуся не хотіла бути для нас обтягою. А без неї, її казок, ласкавого погляду, навіть буркотіння так самотньо...

Мало не шкопертнувся від стусана в спину. Змахнув руками, сковзнув по молодій соковитій траві, оглянувся. Позаду всміхався мій товариш і сусід Андрій Тузій.

— Ти чого це плентаєшся, наче об'ївся пирогів з маком? — глузливо примружився він.

Я мимоволі облизнувся — де ті пиріжки з маком, коли торік дозріли тільки окремі маківки, та й ті черва потрощила? Хотів гостро одбрити Андрієві, але помітив, що він загадково дивиться на мене. Скалатнуло серце: знає якусь цікаву новину...

Андрій не став тримати її при собі.

— А ти чув?.. Гм, де ти міг чути, коли, мов лелека, швендяєш луками. Чи не ловиш жаб?

Тепер уже мені довелося дати стусана Андрієві.

— А я був оце біля кооперації,— вів далі Андрій, наче не відчувши стусана,— й чув, що завтра привезуть морозиво!

— Морозиво? — здивувався я. Таке було незвичне це зимове слово весняного теплого дня.— Що воно — морозиво? Звідки візьметься?

— Звідки? Тітка Уляна з райцентру привезе, сама хвалилася. Ну, а морозиво — це, це...— Махнув рукою, зізнався: — Біс його знає, що воно таке. Завтра побачимо. Тільки приходь до кооперації раненько, бо можемо облизня ввіймати.

Боячись проспати, я всю ніч кидався, визирав у вікно: чи не ранніє. І мимохіть спостеріг, як пурхають у небі зорі, мовби в хованки грають, як закочується за обрій місяць, стає такий червоний та сердитий, наче втомлюється або ображається, що його до гри не приймають... Перед досвітком засюркотів дощик — ніби просо посипалося згори. Я безгучно сплеснув у долоні: це ж якраз на картоплі, мак, всю городину! І полю не завадить такий гарний дощик.

Бігли ми з Андрієм наввипередки до кооперації, й під нашими босими ногами глухо ляпотіла зволожена дощем курява. Така приємна, шовковиста... Ліда ледь устигла за нами. В ранковому ледь притуманеному повітрі соковито мукали корови, змагалися голосисті півні...

Думали, що будемо першими, а виявилось — аж дев'ятнадцятими. Добре, що сьогодні неділя, не треба до школи. Однак хвилювалися: а коли того морозива мало привезуть і нам не вистачить? Гляди, чиясь мати розщедрилася й дала синові чи дочці купу грошей?.. Набере він або вона того морозива... Озирали неспокійну чергу — еге, де нині в людей гроші, он тримають в міцно стиснутих руках по карбованцю...

Черга гойдалася, мов од вітру, гомоніла. Найбільше усіх цікавило — що воно таке, морозиво?

— Пхе, дурять людей,— кривив губу Толя Шмагун,— не буде ніякого морозива, знову тітка Уляна привезе оті цукерки-подушечки, які на Перше травня продавали. А ми, дурні, посхоплювалися удосвіта...

Ми перезирнулися. От брехло! Толі все не подобається, все йому не так. Певно, через те, що його батько не пішов на фронт, коли усіх брали, а ховався в погребі. Як повернулися наші бійці, його там знайшли й відправили в штрафну роту. Там він пропав безвісти. Чи не перебіг до німців?..

— Ти знаєш що? — стиснув кулаки Андрій. — Замовки або іди звідси геть, бо буде так, як на тім тижні... Не забув?

На тім тижні ми одлупешили Толю: чоґо він п'ятакає своїм гидким язиком, що наша вчителька хоче вийти заміж за Петра Голоту, хоч і тракториста, але п'яницю? Вона жде сфідцера, який стояв у нашому селі й жив у їхній хаті. Сама одного разу гордо казала про те моїй матері, коли заходила до нас...

Толя добре пам'ятав минулий тиждень, тож швиденько замовк.

— А може, льоду привезли з Півночі? — глибокодумно заявив наш відмінник Костя Шокало. Він стояв перший — чи не ночував разом із сторожем біля кооперації? — Там же ж і досі крига не розтала в океані. Набрали, закутали добряче і на літак. Вгорі холодюка... От і нам трохи перепало.

Ми непевно здвигнули плечима — хтозна, і таке може бути... А моя сестричка аж затанцювала.

— Ой, той лід медом намазаний! Смачнющий!

На цьому розмови закінчилися, бо на дорозі з'явився знайомий віз із чималою бочкою, закутаною кожухом. Лінивого коопераційного коня так само ліниво поганяла дебели продавщиця тітка Уляна. Нетерплячі хлопці кинулися назустріч, заходилися ляскати коня долонями по боках, навіть підпирати воза.

Коли тітка зняла кожуха, ми зачаїли подих, звелися навшпиньки. Але нічого не побачили. Тільки як тітка і сторож з нашою допомогою зсадили бочку з воза, зазирали до неї. В ній, у льоду, стояла менша бочечка, алюмінієва. Тітка неспішно зняла з неї кришку. Ми аж замружилися від білизни того, що побачили в бочечці. Справдешній сніг!

А пахне як! І не передаси...

Першим ухопив паперову скляночку Костя Шокало. Лизнув обережно морозиво — і його обличчя розпливлося від блаженства.

— Ну, як, як? — посипалися на нього голоси.

Костя тільки крутив головою й спритно працював язиком.

Ось і до нас дійшла черга. Я обережно взяв скляночку, відчув долонею приємну прохолоду, а мої ніздрі вловили якийсь незвичний, святковий, ніжний запах. Провів язиком по морозиву — і щаслива усмішка розтягла мій рот. Я навіть не думав, не мріяв, що на світі може бути така смакота!

— Добре, еге? — почувся поруч чийсь тихий, стражденний голос.

Я здригнувся. Ще не повернувши голови і не побачивши, кому належить той голос, утямив: він дуже хоче морозива, а купити ні за що... Ну чому саме я маю ділитися морозивом? Таж нас стільки тут зібралось — чи не всі діти з села. Чому саме до мене треба було підійти тому дівчиську?

А коли нарешті повернув голову, безмірно обурився: поруч мене стояла Зіна — сестричка Толі Шмагуна, і в її сірих очах плавало таке благання!.. Я зиркнув праворуч — он стовбичить її брат і вилизує морозиво.

— Чому ж Толя з тобою не поділився? — сердито спитав.

— Та... — очі опустилися, губи затремтіли, — я оце тільки підійшла — гуси на річку виганяла... він уже додає... Воно добре, еге?

Мені так закортіло кинутися на Толю й одлупешити його. Зжер морозиво, не лишив сестричці й краплини... Он у неї сльози виступили на очах, так їй кортить морозива...

І моя рука сама поволі простягла скляночку.

Раптом по ній наче кропивою шмагонули. Це з ким я ділюся морозивом? З дочкою дезертира? Мій батько від першого й до останнього дня воював на фронті, он і досі болять йому рани, а з ніг виходять чорні від крові маленькі осколки. Тоді батькові так болить, що він ночує на горищі хліва й тихо стогне... Її ж батько сидів, як кріт, у погребі, наминав картоплю з салом, може, вона сама носила тихенько ту картоплю...

Моя рука рвучко відсмикнулася. Зіна глянула на мене, все зрозуміла й одсахнулася, ніби я її нагло турнув. Опустила голову й побрела від гурту.

А в моїй голові зануртували думки. Та навряд, щоб вона носила їсти батькові в погріб — зовсім мала тоді була... Зіні ж зараз тільки п'ять років. Той мурмило носив... І вона тиха, лагідна, ласкава. Якось пригнала нашого гусака, що пристав до їхнього гусячого гурту. «Я нікому про нього не сказала — ні матері, ні Толі,— пошепки мовила вона мені. — Бо вони б зарізали. Ти теж нікому про це, добре, а то мене битимуть, коли дізнаються, що гусака віддала...» Й мерзлякувато пересмикнула плечима, наче на них вже опустилася лозина.

Я зиркнув услід дівчинці. Низько-низько зігнулася, з очей іскристо закапали сльози...

Незчувсь, коли ноги понесли мене слідом. Оббіг Зіну, подав морозиво.

— На, лизни... тричі...

Зіна довго кліпала віями, не могла повірити. Тільки як диткнулася язиком морозива, повірила. І її очі, повиті сльозами, враз засяяли радістю. Я ніколи досі не бачив таких осяйних очей.

— Лижи ще, чого ти...

Вона ще раз обережно провела язиком по морозиву. А тут і Ліда де взялася. Своє морозиво подає. І Андрій стоїть обіч...

Як весело, легко бігла Зіна додому! Ніби й дороги не діткалася. І раз у раз оберталася, махала нам рукою.

Багато років сплигло відтоді, багато забулося, завіялося густим за давним туманом. А те перше морозиво ніколи не забудеться.

І Зінині очі.

Морозиво в глечику

Настало літо.

Воно було милосердніше до нас, ніж торік. Як і весна, що час од часу посилала дощі. Вдень пекло, смалило, в'ялило зелень. Та ми не журилися, не зітхали, як минулого року, бо бачили, що над лісом потихеньку збиваються хмари. Спершу сідали на гострі шпичаки пухнасті і на вигляд м'які, аж торкатися їх кортіло. Потім до них приєднувалися сиві... І надвечір над лісом уже висіла чорна, похмура хмарища, буркотіла всередині громом. Повисить трохи та й рушає поволі, але грізно, як німецький бомбовоз, на село. Полохливо-швидко заходило сонце, зривався вітер, здіймав куряву на вулицях, маяв чубами дерев. Ми з Лідою, жахаючися й радіючи, прилипали обличчями до вікна, щоб геть усе спостерегти. І ось над нами пропливають перші завихрені хмари, без дощу, зате з безперервними громами й блискавками. За ними, відділена тонкою смужкою, суне головна хмара — важка, фіолетова, острашлива... Різко стихає вітер, здається, все причаїлося, жоден собака не гавкне... Бам, бам, бам, бам — застрочили по нашому залізному дахові краплини. І за хвилину за вікном все зливається в каламутний потік.

Як же гарно, весело вийти після такої грози надвір, дихнути чистим, духмяним повітрям! Ступити в ситий від води город, побачити веселі, вмиті очі-квіти картоплі, випити солодкої, як ситро, води з жовтих гарбузових кві-

тів... І, коли це неділя, чимдуж рвонуть з затисненим карбованцем у руці до кооперації, де от-от продаватимуть морозиво...

Але цієї сонячної, іскристої неділі ми з сестричкою не майнули до кооперації, де вже збивалися в чергу наші ровесники. Ми з городу побігли додому, до батька. Хитра думка у нас з'явилася. А мати ще вдосвіта пішла на базар.

Правда, минулої неділі ми з тою ж думкою було піткнулися до матері. Мовляв, знаємо, що ви з батьком збираєте гроші нам на взуття до зими. Але коли ще та зима? І бурки в нас справні, ну, чуні прослизилися, з дірками, та до холодів дядько Гребеножко склеїть нам нові чуні, й це дешево коштуватиме... А лід у райцентрі кінчається, казала тітка Уляна. Чому ж нам бодай раз не наїстися морозива? Бо коли весь лід розтане, то цілий рік ми не побачимо морозива... Піткнулися ми невчасно: мати саме повернулася з городу й висипала на стіл першу вибрану картоплю — не картоплю, а бурубашки. Їх і на борщ не вистачить. А в нас уже немає ні торішньої картоплі, ні зерна... Тож мати нас і слухати не схотіла.

Батько сидів за столом і читав районну газету, яку ми одержували. Читав він якось дивно — то усміхнеться, то зажура пойме його обличчя, то раптом зніжковіло тре носа... «Чого це він такий?» — спантеличилися ми. Я з-за батькового плеча зазирнув у газету. Припав до неї очима й радо сплеснув у долоні, аж батько здригнувся.

— Глянь, глянь! — тяг сестричку. — Про нашого батька в газеті написано!

Батько хотів було захвати газету, але ми не дали. Просто одняли її. Бачачи, як почервонів батько, коли я взявся уголос читати газету, аж налагодився йти з хати, я одклав аркушик. Ми переморгнулися з сестричкою. І я почав. Все оте мовив, що перед тим матері, а наприкінці додав:

— Тату, ти не сердься, що ми такі... канюки... Але дуже кортить од пуза наїстися морозива! І ще в отакий день!..

Батько пильно подивився на нас теплими очима. Похитав головою.

— Бачу... Але з грошима скрутно, знаєте ж...

— Та знаємо, — водночас зітхнули ми з Лідєю й рушили до порога.

Батько схопився, одчайдушно махнув рукою.

— Ех, будь що буде! Несіть глечик.

Доки він ходив по морозиво, ми хуленько дістали великі ложки.

І я прочитав уголос газету. Здивовано Perezиралися з Лідою. Диви, а ми й не знали стільки про батька, хоча він давно повернувся з фронту, до нас не раз заходили колишні фронтовики, згадували війну. Виявляється, батько не просто воював, а здорово! Одного разу в угорському містечку захопив у полон чотирьох гітлерівців. Вів їх з пістолетом у руці через ранкове збезлюдніле містечко (батько був тоді розвідником), доки не нагодилися інші розвідники. За той подвиг його нагородили орденом Червоної Зірки. А осколки, що досі виходять з ніг, то від німецької гранати. Батько виносив з палаючого будинку в Австрії двох дітей-близнят. Граната зовсім близько упала (от гад той фашист, на дітей кинув!), осколки пішли низом і увігналися батькові в ноги. Та він, стікаючи кров'ю, все одно доніс дітей до укриття й уже там знепритомнів. У госпіталі з ніг витягли сімнадцять осколків, решта лишилася. «І нині Василь Іванович цікаво й яскраво розповідає учням історію нашої країни, а ще працює секретарем колгоспної парторганізації, його щиро поважають люди», — так завершувалося написане про батька.

Ну, про секретаря парторганізації ми знали. Батько часто приходив з поля чи ферми серед ночі, геть втомлений і голодний. Мати, бувало, сварила його: «Без копійки там ганяєш, марнуєш здоров'я. Хоча б коли буряка чи качан кукурудзи приніс додому». Батько тільки сердито чмихав і мовчав.

Прочитав я, сиділи ми з сестричкою, переглядалися, і теплі хвилі ходили в нас по тілу. Як добре, коли в тебе такий батько! Не те що в Толі Шмагуна... От би забрати од них до нас Зіну! А що, наша мати побурчить трохи та й згодиться. Вона в нас добра, клопітлива. Про буряки й качани то так, взагалі ж вона пишається батьком.

— Ур-ра! — вигукнули ми, побачивши на порозі батька з запітнілим глечиком. Підняли догори ложки, наче солдати гвинтівки для атаки.

Батько охолодив наш запал.

— Чекайте. Як упораєте все морозиво, попростуджуєтеся. Що нам тоді мати скаже?

Дістав два кухлі, наклав у них повно морозива й подав нам. А глечик забрав, виніс із хати й кудись заховав. Сам пішов до контори колгоспу.

Коли морозиво лижеш язиком у склянці, то не зразу

дно побачиш. А як вимахуєш ложкою... За кілька хвилин у чашках було сухо, наче в пустелі Сахарі. Зате в животі розпросторювалася солодка прохолода. Однак її було мало. І ми знали, що ту прохолоду можна доповнити. От тільки куди батько запроторив глечика?

Думки наші збігали в садок, залитий парким сонцем, для чогось зазирали в хлів, де гостро тхнуло гноєм, і водночас шугнули в погріб. Бо де ж іще в селі можна було заховати глечика з морозивом, як не в погребі? А слідом за думками рвонули й ми. Аж вітер засвистів у ложках, що ми їх міцно тримали в руках.

Глечик стояв за діжкою з огірками, які давно поїли, накритий старою палітуркою. Ми зопалу вхопили по ложці морозива в погребі та й схаменулися. Хто ж їсть таку розкіш у темному, вогкому, холодному погребі, де пищать миші, от-от вискочать, нанюхавши спокусливі пахоці?.. Вибралися надвір, сторожко озираючися, пригинці педалися в садок. Сіли між кущами, де у нас намоцено сіно. Там ми ховаємося з сестричкою від сонця, читаємо книжки, а ще розповідаємо страшні історії.

Упорали морозиво й блаженно розляглися на сні. Це ж просто диво, розповісти не можна, слів немає: сонце праяжить, аж листя обвисає телячими вухами, он боком пробіг собака, хекає важко, навіть горобець приплющив око, закуняв на гілці, а ми лежимо собі, ніжимося під променями, а в животах у нас мовби маленька запашна Арктика...

— Слухай, а давай заспіваємо, — підвела голову сестричка, в неї усміх на губах. — Оту, солдатську...

Я охоче кивнув. Пісні «Ой Днепро, Днепро, ты широк, могуч» нас навчили солдати, котрі відпочивали в нашому селі після Корсунь-Шевченківської битви. Тяжка була та битва, бо перші дві доби солдати тільки спали, вигукуючи уві сні «ура» та хапаючись за зброю. А потім одволодалися, допомагали возити дрова з лісу й рубати їх, прочищали дороги від снігу, що завалив село. Вечорами ж співали. Ми з сестричкою, сидючи на печі, спочатку тільки слухали. А потім обісмілилися, самі стали підтягувати. Тоді солдати забрали нас з собою на піл, де вони спали, посадили на коліна. І ми стали співати разом. А солдати гладили нас по головах, зазирали в очі. Ми бачили, як вони скучили, журяться за своїми дітьми...

Тоді й вивчили пісню про Дніпро.

Ми з сестричкою ще полежали трохи, прокашлялися. Я махнув руксю — починаємо!

Одночасно розтулили роти:

Ой Днепро, Днепро,
Ты широк, могуч,
Над тобою летят
Журавли...

Замовкли, здивовано перезирнулися. Хіба це ми співаємо? Хіба це нам належать хрипкі, деренчливі голоси?

Спробували ще раз. Гірше вийшло. Саме хрипіння вивалося з наших ротів.

— Ой, та ми ж застудилися,— ледь прошепотіла Ліда.

Мені здалося, що холод із живота поповз по всьому тілу. Справді, застудилися...

— Тепер у нас знову буде ангіна, як узимку,— журилася сестричка.— І нам перепаде, і татові... І мама дуже розсердиться, погано їй стане...

Я згадав зиму, ангіну. Тоді в нас геть запухли горла (я катався на ставку на саморобному ковзані, ну, а сестричка бігала поруч, от і нахапалися морозного деручкого повітря), не могли ні їсти, ні говорити. Мама так переживала за нас, що їй стало погано з серцем, і довелося лікарці, що приїхала із райцентру, спершу одволондувати маму, а вже потім братися за нас.

Невже все це повториться? От дурні, допалися до морозива...

Що ж робити? Як не сушив я голови, навіть за вуха себе смикав, нічого путнього не спадало на думку. Та і як воно спаде, коли морозиво, мабуть, і мозок заморозило...

З маленькою надією подивився на сестричку. Може, на неї не так вплинуло морозиво? Вона його на дві ложки менше з'їла. Ліда стражденно усміхнулася у відповідь.

І враз у її сумних очах майнула якась іскорка.

— Слухай, а коли про все розповісти мамі? — Помітила, як злякано відхитнувся я.— Ні, ні, не просто розповісти, а хитро... Ну, я знаю, ти написав два вірші, пробач, зазирнула тихенько у твій зошит і прочитала. Нічогенькі... То напиши віршами про те, що сталося, тільки наче це не ми вчинили, а... їжачки. Ціла ж їхня сім'я живе в нашому садку...

Я було замахнувся, щоб дати сестричці ляца за підглядання в чужі зошити, але замість того плеснув по плечу. Молодець!

Десь під обід вірш був готовий. Складали ми його удвох, бо ж обоє однаково винні. Мабуть, не надто вдалі були ті вірші, та нам вони подобалися — це ж був єдиний можливий вихід із сьогоднішніх прикroachів. Я старанно, певно, старанніше, ніж на уроках каліграфії, переписав його. Ми поклали аркушик на стіл, самі сіли обіч на стільці й стали терпляче ждати маму.

Вона увійшла, поставила біля дверей кошовку, стривожено, як завжди, коли одлучалася надовго, спитала нас:

— Що у вас тут? Голодні?

Ми тільки крутнули головами.

— Що з вами? — злякалася мама.

А ми пальцями показуємо на стіл.

Мама метнулася до столу, вп'ялася очима в аркушик. Читала його й нерозуміюче кліпала очима. Нарешті дочитала, зітхнула, подивилася пильно на нас. Вона все зрозуміла. Ми зіщулилися, стали такі маленькі, як оті їжачки з вірша, хіба що голок на нас не було...

А мама сіла біля нас і... заплакала. Обняла, пригорнула до себе.

— Ластів'ятка мої! Скільки горя зазнали ви на своєму малому віку! В окупацію я вас тижнями ховала в погребі, сиділи ви там зі мною, тремтіли від страху, щоб ті нелюди зі зла на партизанів не схопили та не розстріляли... Голодували, мерзли, всіма коклюшами, віспами, корами перехворіли... Тепер же ще й посуха нагрянула... Коли вже нарешті буде у вас дитинство?..

Витерла очі, надсил усміхнулася.

— Хоч наїлися морозива?

У Ліди на хвильку прорвався майже справжній голос.

— Наїлися... од пуза... Пробач нам, мамо... Так кортіло...

Мама ще міцніше обняла нас.

— Зараз скип'ячу окропу з малиною, буду лікувати вас. Може, пронесе на цей раз?

Дістала з кошовки два твердих пряники.

— Оце й увесь мій вам гостинець. Пробачте...

Ми мерщій ухопили ті закам'янілі пряники.

І вони нам здалися смачнішими від морозива.

ЗАМГЛАЙ

I

Люблю березневі канікули.

Коли я навчавсь у школі, чекав їх з особливим нетерпінням. Бо третя чверть неймовірно довга, так вона стомлює! Як вискакуєш із задушного класу з табелем у руках, аж не віриться, що вона скінчилася. Надворі ж не просто свіже повітря — весна вбивається у колодочки, як каже моя мати, прийшовши із ферми з кількома вербовими гілочками в руках, опущеними білими ніжними котиками. Стоїш на ганкові, озираєшся зачудовано: невже воля на два тижні? У млоїстому, ще не прогрітому небі вигойдуються мляве, але вже легенько усміхнене сонце, ляскотять горобці, навіть потемнілий, збляклий сніг, здається, з полегшенням пускає із себе сльози-струмки: чи не набридло йому незрушно вилежуватися на полях, городах довгу-предовгу зиму? Правда, снігу шкода, можна б ще на лижах покататися. Та й те буде — не інакше, зима повернеться на кілька днів, таку завію підніме, що Горба наче замотає в білу хустку, і тоді з нього спускається — розкіш. А не повернеться — ще краще: тоді протряхне наш стадіон на белебні, до знемоги наганяємося в футболу...

Я труснув головою. Оце пірнув у власне дитинство! Аж смолисті пахощі диму відчув — у нас топили печі й грубки сосною. Як це давно було... Інколи думка з'являється — чи не наснилося?

Озирнувся. Навколо мене кружеляло звичайне поліське село. Добротні хати під бляхою чи черепицею, хіба де-не-де несміло вигляне з-за них потемніла стріха з яскраво-зеленими острівцями моху. Сніг майже зійшов, і на вулицях стояли брудні калюжі. Поодинокі люди щільно туляться до тинів, щоб обминути їх.

Приїхав я до села Замглай трохи зарані, в останній день чверті. Щоб освоїтися, а вже потім неспішно знайомитися з шкільним музеєм, виступати перед учнями. І оце, стоячи на маленькому майдані й шукаючи очима школу, помовчки дякував сам собі — добре, що саме в цей день привіз мене до Замглая задрипаний автобус: так гостро, свіжо, хвилююче згадалося мені тут моє дитинство...

Ага, он і школа. Не нова, але дбайливо побілена, вікна витерті до дзеркалистості, за ними видніються дитячі

голови. Тиха сьогодні школа, не долинає від неї, наче з вулика, гудіння чи раптових вибухів сміху. Потомилися хлопці та дівчата за довгу чверть. А ще табелі роздають — хіба тут до розмов, сміху?..

Ступив я крок до школи та й передумав. Чого це я сьогодні заважатиму дітям, одриватиму вчителів від прощання з учнями? Краще пройдуся луками, подихаю повітрям, роздивлюся село. Чесно кажучи, дуже закортіло мені на луки цього сонячного, бентежного, якогось урочистого березневого дня. Коли я був школярем, то ми якраз жили за луками, і я весь навчальний рік — хай хоч дощ пірить, сніг несе або в грудневі темні ранки щось підозріле бачиться в кущах — простував до школи через луки. Хоча огинала їх гарна дорога.

Стежка геть навологла, м'яко шавкотить під ногами. На узвишші торішня трава з натугою підводить жовті голови, а знизу пнуться гострячки мслодої, тішать око ясною зеленню. А он-он! Я бігцем кинувся до копаночки, вщерть налитої прозоро-блакитною водою. На дні наче безживно лежала зелена жабка. Але в її витрішкуватих очах була така зацікавленість світом, що здавалося, жабка ось-ось задригає лапками. Дай тільки сонцю тепліше зазірнути до копаночки.

У мене так вільготно, так по-хлоп'ячому пустотливо стало на душі, що я неочікувано підстрибнув і вигукнув щось нерозбірливо-радісне. Погруз по кісточки в тванисту землю, ніяково крутнув головою. Ще хтось побачить дивакуватого дядька...

На луках нікого не було. Тільки на розлогій вербі щось темніло. Придивився. Хлопчина з біноклем умосився в розкаряці й зорив кудись у далеч. І так мені закортіло на його місце!.. Я малим теж любив вилазити на високе дерево й довго сидіти там. Вітри блакитно обіймали мене, здавалося, за плечима от-от виростуть крила. Ось пуцу гілку, змахну тими крилами і полечу он туди, де таємнича юга стелеться. Чомусь мені увижалося, що за обрієм — жовта пустеля, а посеред неї біле, аж очі трудить, місто. І струмком дзюркотіла чута в поїзді від красивої дівчини пісня, теж красива й таємнича:

Любимый город
В синей дымке тает...

Довго ще стояв я посеред лук. А коли від школи покотився навсібіч радісний галас, рішуче попростував туди. Не терпілося побачити замглайських дітей, та ще в такий

приємний для них час. І з музеєм кортіло познайомитися: чув про нього від своїх колег, а це піснери запросили навідатися.

2

Поки я дістався до школи, дітей уже май змаєв. Та директор школи був на місці — в своєму крихітному кабінеті він передивлявся класні журнали. Познайомилися. І одразу ж Пилип Мусійович запросив мене до музею.

На перший погляд людина непоказна, з вічною вчительською заклопотою в очах, втім, більше директорською, бо директор в глухому селі має дбати і про навчання, і про вчительські кадри, і про дрова, і ще про багато справ... Але тільки-но ми ступили до музею — звичайної класної кімнати, як Пилип Мусійович просто ожив. Очі його спалахнули чистим юнацьким вогнем, голос набрався соковитості, в рухах з'явилися енергійність і навіть побожність, коли він брав до рук якийсь експонат.

— Село так названо, — розповідає Пилип Мусійович, — бо далеченько забилося в нетрі, заховалося за млу, за тумани, густі, дикі ліси, а ще за тванисті болота. Не випадково під час минулої війни тут активно діяли партизани. І свої, і чужі, тобто з інших районів, приходили сюди, коли карателі не давали дихнути. От і виникла думка у вчителів та учнів створити при школі музей партизанської слави.

Музей таки полонив мене. Не так своїм виглядом, — хоча оформлений він був гарно: добротні стенди, плакати часів війни, куточки видатних народних месників з їхніми портретами (один, наприклад, зроблений вуглиною ще в партизанському таборі), особистими речами, нагородами, — як багатством, що зберігалось в чотирьох великих шафах. А там було листування з колишніми партизанами, їхні спогади, розповіді. Виявляється, червоні слідопити відшукали майже всіх, хто боровся з фашистами в їхніх лісах. Знайшли могили багатьох загиблих, повідомили про них рідним. Щороку сюди з'їжджаються матері, сестри, брати тих, хто наклав головою за Батьківщину...

Вже коли ми багато перебалакали з Пилипом Мусійовичем, він ніяково зізнався, що ідея створення музею належить йому. Після того, як він зовсім не просто став директором школи, взялися за музей...

— Як це — не просто? — щиро здивувався я.

Пилип Мусійович легенько засміявся й розповів.

У свій час його, вчителя історії, запросили на роботу до райкому партії. Чесно працював, хвалили. А його нездоланно тягло назад, до школи.

— Ви не повірите,—казав він тихо,—було увечері— в секретаря райкому день не нормований — зайду в порожній клас і слухаю з хвилюванням дитячі голоси...

Якось не витримав, пішов «з своєю мукою» до першого секретаря райкому партії. Важка була розмова. Той спершу обурився — жнива на носі, дощі почалися, можуть загубити врожай, треба високим партійним словом і особистим прикладом піднімати всіх людей на жнива, можливо, деякі другорядні асфальтовані дороги доведеться закрити, щоб сушити на них валки, а ти... Кипів перший секретар від обурення, не міг усидіти на місці.

Та згодом, коли він охолов трохи й почув, чому так кортить повернутися Пилипу Мусійовичу до школи, потер лоба обома руками, заїхав: не виконує школа своїх обов'язків перед селом, все за звичкою орієнтує на вузи, технікуми, передові престижні будови... От і тікають випускники, хоч плач, хоч агітуй їх... Та ще з їхнього далекого району. Он учора розмовляв з бабусяю на хуторі — досі вірить, що дідьки в болоті живуть...

Отоді й розповів Пилип Мусійович про свій давній задум: організувати в якійсь одній школі музей партизанської і трудової слави. Адже ж, признаємося чесно, чи всі знають, а надто молоді, про подвиги народних месників, не кажучи вже про трудову звитягу? Далеко не всі... Хай цей музей буде створений руками самих дітей. Спочатку в одній школі, потім за нею інші потягнуться...

Секретар замислився, потім пильно подивився на Пилипа Мусійовича.

— А справді, чи не шлях це до душ наших дітей? Хай вони самі шукають тих, хто воював на їхній землі, відстояв її. Хай самі побачаться з ними на місцях партизанських стоянок, боїв... Побачаться з батьками, матерями загиблих за їхню волю, щастя... Тоді, певен, іншими очима подивляться на свій край. Бо що кажуть деякі молоді втікачі до міста: нічого тут цікавого, болота, ліси, грязюка...

Секретар схопився, подав Пилипу Мусійовичу руку.

— Спробую відпустити тебе. Якраз потрібен директор для Замглайської школи. А там же був осередок партизанського руху. Тільки,— посварився пальцем,— жод-

них розмов на цю тему, доки не впорасмо урожай. А коли підведеш на жнивах...

Хліб узяли. Виконали й перевиконали план. Та тільки перед Новим роком Пилипа Мусійовича призначили директором школи.

На свята запросив колишнього партизана Степана Лазарука, котрого фашисти двічі розстрілювали і котрий двічі лишався живий. Степан був скромний чоловік, працював трактористом, мало хто й знав про його партизанство. Він геть зніяковів, як директор школи запропонував йому бути гостем свята і розповісти про бойові дні й ночі.

Та коли Степан вийшов під ялинку в новому, незручному для нього костюмі, з потьмянілими орденами й медалями (чи й надягав їх?!), він жодним словом не обмовився про диверсії, нічні бої, своє щасливе врятування. Посвітлівши обличчям, важко добуваючи слова, він розповів про святкування Нового 1942 року в Гиблому урочищі. Сиділи тоді на острівці, причаєно, тихо, бо десь неподалік шастали карателі, час од часу лунали автоматні черги. І було з ними двоє дітей, Соня й Марійка, діти загиблого Семена Глушка. Тепер їхніми батьком і матір'ю став маленький партизанський загін. Сиділи, палили в ямі бездимне вогнище, бо без нього закабенієш на лютому морозі, коли це обізвалася Соня: «Дядечки, а сьогодні буде Новий рік, ось побачите...» Всі заворушилися, заплямкали губами, вираховуючи. Справді, тридцять перше число... «А в нас буде ялинка? — тепер вже питалася Марійка. — І подарунки, еге?» Партизани засовалися — що робити, не вже лишимо дітей без свята?.. І подумалися: навішали на маленьку ялинку — їх тут багато росло — гільз, вони тонко задзвеніли на легенькому вітрі, спекли останню картоплю, і командир загону Петро Хвищук — його борода побіліла від інею — поздоровив дітей і всіх партизанів із Новим роком, побажав здоров'я, щастя, перемоги над фашистами...

Пилип Мусійович при перших словах Лазарука неспокійно пересмикнув плечима — чи те говорить партизан, чи розворушить дітей? Та невдовзі й сам захопився його оповіддю. А як мимоволі зиркнув у зал, то зустрівся з сотнями блискучих, заморожених очей...

Отоді й вискочила на сцену Неля Кортун, подякувала Степанові Андрійовичу й обернулася до залу.

— Отакі люди в нас живуть, а ми нічого не знаємо...

— То давайте організуємо музей слави,— кинув слово Пилип Мусійович.

— Давайте! — луною одгукнувся зал.

Розповідав мені все те директор, коли школа давно одзвеніла дитячими голосами, вони, мов горох з міха, розкотилися по селу, вже он сутінки нечутно поповзли в кімнату, осідали по кутках.

— Можна? — прочинилися двері, зазирнули дві дівчачі голови.

Пилип Мусійович зиркнув на них, підморгнув мені й насунив брови.

— Чого це ви так одразу? — осудливо похитав головою. — Треба ж відпочити добре, а тоді знову до музею...

Дівчатка ширше прочинили двері, благально дивилися на директора.

— Ще встигнемо — канікули великі, а надворі грязюка. Нам же треба негайно писати листа комісарові партизанського загону Петрові Антоновичу Замлинському. Він же лежить у лікарні, знаєте ж, а як хворій людині добре слово потрібне!

Пилип Мусійович не втримався, задоволено всміхнувся.

— От хитрунки! Гаразд, заходьте, пишiть листа. Тільки запам'ятайте й іншим перекажіть: музей під час канікул відчинятиму щодня з п'ятнадцятої до сімнадцятої.

Дівчатка неохоче кивнули, їхні очі вже потяглися до однієї з шаф.

Тут підійшло ще кілька хлопчиків і дівчаток. Я спостеріг — вони діловито і водночас по-домашньому розкуто поводитися в цій кімнаті. Бережно брали папки, надовго занурювалися в них, щось писали, стиха перемовлялися. Якийсь піднесений і водночас робочий настрій панував тут. Не було звичного гамору, висміхів, позівів...

І я відчув з приємністю — музей створено не тільки для того, щоб жоден месник не був забутий (поки що славних людей праці до нього не включали, це лишили на пізніше), а й для них, цих хлопчиків та дівчаток, для їхнього виховання.

Рвучко розчинилися двері, й до музею чітко зайшов стрункий хлопчина в формі курсанта танкового військового училища. Отут уже знявся справжній галас!

— Андрій! Звідки ти? Ур-ра! — навперебій закричали хлопчики та дівчатка, щільно оточивши курсанта.

Тут і ми підійшли до хлопчини, познайомив мене Пилип Мусійович.

— Це той хлопець,— обняв він курсанта,— що знайшов партизана Оксена Санчука.

— Вің, він! — аж підплигували дівчатка — мовби не вони зовсім недавно зосереджено сиділи над папками.— Розкажи товаришеві письменникові, і ми ще раз послухаємо.

Андрій зиркнув на мене: мовляв, чи хочете? Я кивнув.

— Тоді — єсть! — жартома козирнув він.

Партизани, з якими зустрічалися школярі в своєму музеї, не раз згадували про подвиг Оксена Санчука. Ворожий патруль помітив щось підозріле біля колії й поквапився туди. А там партизани, нервуючи, ставили міну: вже чутно було важке чмихання паровоза. Встигли поставити, метнулися в кущі. Тут і патруль нагодився. Кинулися фашисти до шнура. Тоді Оксен метнув гранату. Розкидало фашистів, але й шнур обвис у Оксенових руках — перебито. «Біжить до лісу!» — гукнув Оксен товаришам, а сам гайнув до колії: поїзд уже виповз з-за повороту. Зв'язувати шнур було вже ніколи. Він вхопився за обривок і, коли ешелон порівнявся з ним, щосили смикнув... Партизани лише вночі вернулися на те місце, бо з підірваного ешелона скочили солдати, сіконули з автоматів. Не знайшли Оксена, нічого від нього не знайшли... Зняли картузи, постояли довгу хвилину в тяжкому мовчанні...

Всі вже повірили в смерть Оксена, навіть його старенька мати. Лише Андрій Наумов, тоді восьмикласник, не повірив. Чому — й досі не може пояснити. Цілі вечори просиджував у музеї, вивчав листи партизанів, їхні оповіді про ті дні... Писав сам листи в усі усюди, просив військкомати допомогти йому відшукати Оксена Санчука.

І сталося диво: відгукнувся партизан! Аж із Сахаліну прислав схвильованого листа. Він лишився живий, тільки його вибухом відкинуло далеко й геть зранило. Бабуся з села, що неподалік залізниці, витягла його з того пекла, заховала в погребі, одволодала. Розплющив очі він десь через тиждень. Бабуся перевела його до хати. Мимохіть глянув у дзеркало й охнув — на нього дивився чужий, страшний чоловік з посіченим обличчям. Оклигавши, якраз перед приходом наших потаємно навідався в село до матері та меншої сестрички. А на його місці — згарище... Повертаючися до бабусі, дізнався від випадкових перехожих, що фашисти село спалили, всіх людей знищили... З нашими військами пішов добивати

негідників. На фронті подружився з гарним чоловіком із Сахаліну, з ним і поїхав після війни на далекий острів...

Мабуть, цю історію Андрій оповідав не раз, та всі слухали її, мовби вперше. А що вже казати про мене!..

— Бачите, який у нас Андрій! — сяючими очима глянула на мене Неля. — А яка була зустріч Оксена Федоровича з матір'ю! Шкода, що вас тоді не було...

Я схвильовано дивився на Андрія, Нелю, їхніх товаришів. Хотів сказати слова подяки, та замість них несподівано з язика зірвалося:

— Ви теж після закінчення школи розлетитеся з села?..

Тиша враз упала на клас. Посерйознішали хлопчики й дівчатка, переглядаються. Наперед ступила Неля Кортун, наче збиралася відповідати на дуже складне вчителеве запитання.

— Мабуть, частина поїде... Але менша, ніж раніше. Бо не всім є в нас у селі професії, які дуже хочеться... Та ніхто з нас не забуде свого села, музею, наших партизанів. Ми з ними завжди будемо листуватись, зустрічатись... І всі намагатимемося, щоб нашим партизанам не було соромно за нас!..

Знову рипнули двері.

— Чи не можна зайти? — на порозі став чоловік у засмальцьованій спецівці.

— Можна, можна! — загаласували школярі. — Заходьте, Степане Андрійовичу!

— Оце і є той самий Лазарук! — стиха сказав Пилип Мусійович.

— Та я просто від трактора, з майстерні... Але є новина...

— Невже знайшли? — спалахнули очі в Нелі.

— Знайшов! — підморгнув Лазарук. — Ось вона! — високо підняв над головою зім'яту солдатську баклажку.

Виявилось, з цією баклажкою пов'язана ціла історія. Лазарук потрапив у оточення. Не зміг вибратися з нього, приєднався до партизанів, що тільки почали збиватися у загін у замглайському лісі. Зберіг гвинтівку з одним набоем і баклажку. З баклажкою в загоні ніде не розлучався — вона була йому, мов талісман.

Одного разу повертався з розвідки й присів на купині, задрімав. Прокинувся уже в руках поліцаїв. Повели його до села. Йде він, голова вогнем горить — що робити, як вирватися? А поліцаї між тим перемовилися, зупини-

лися біля дзюркотливого струмка. І заявили, що вони його розстріляють, бо вже мервється, гляди, наскочать партизани... У Лазарука руки опустилися — все... Опустилися й діткнулися баклажки. Малесенька надія з'явилася. Попрохав поліцаїв дозволити наостанок води напитися. Дозволили, ще й собі звеліли набрати — щоб не нагинатися до струмка. А Лазарук нагнувся, набулькав повну баклажку. Розпрямився і враз телепнув одного поліцая важкою баклажкою по голові, вихопив у нього гвинтівку й увігнав кулю в ошелешеного другого... Кинув зопалу баклажку й хода... Потім не раз ходив на те місце, шукав свою рятівницю — мовби крізь землю провалася...

І школярі не раз із Степаном Андрійовичем блукали в тому лісі. Марно. А це Степан Андрійович чогось звернув увагу на білчине дупло в старезній сосні. Поліз, зазирнув туди — лежить його баклажка.

— Отака-от дивина,— широко всміхався Лазарук.— Якби не зі мною те сталося, може, й не повірив би...

3

У мене вже був повен блокнот записів, а я все ще висиджував у музеї, читав листи, спогади. Пилип Мусійович делікатно нагадав, що скоро канікули кінчаються, час зустрічатися з школярами. Давно вже чекають.

Зустріч була гамірна, жвава. Коли я читав свої оповідання про дітей на війні, слухали уважно, зосереджено, кивали головами, наче все те самі пережили. А таки ж пережили, не вперше оповідали їм про ті грізні роки — чимало побувало колишніх партизанів у школі.

Та ось підвелася Неля Кортун.

— Леоніде Никифоровичу, а прочитайте щось веселе. Канікули ж...

В залі заворушилися, наперед заусміхалися. Кому ж з учнів не кортить посміятися над кумедною історією?

Я прочитав оповідання про хлопця Василька. Він не вивчив уроки, бо півдня прогасав у футболу. Увечері ледь ноги притяг додому. Повечеряв, дістав з портфеля книжки, зошити, сів до столу й... заснув. Чув тільки, як мати, сердито буркочучи, цупила його до ліжка. Уранці ледь мати добудилася його. Куди вже було братися за уроки — тільки склянку молока встиг випити та вмитися. Як же не хотілося Василькові йти до школи! Мати помітила це, витурила його за ворота ще й собаку Жука по-

слала слідом: «Коли огинатиметься, ледащо, то ти його хапай за холошу й тягни». Жук був розумний і слухняний собака. Тож Василько хіба хвилину простояв на вулиці, як Жук точно виконав материне прохання. А зуби в нього гострі... Все ж на уроки припізнівся. Зрадів. На всяк випадок зазирнув у вікно — що там роблять його однокласники? Вони писали диктант. Василько зітхнув — от не щастить, на диктанті ж нічого не питають. Та в клас заходить вже було незручно. Він показав язика своєму сусідові по парті, що саме глянув у вікно, швиденько подався подалі від школи, на луки. Була весна, луки протряхали. Потинявся самото, понудьгував, тоді поклав портфеля з одного боку, шапку — з другого, витяг давно порожню пластмасову чорнильницю й знічев'я заходився грати в футбол...

Оповідання, мабуть, сподобалося, бо в залі зринув регіт, хтось вигукнув:

— І в нас таке буває!

Тільки один хлопчина — він одразу впав мені в око на тлі загального пожвавлення — насупився, почервонів, гне голову.

Я здивувався. Чого це він?

— Слухай, хлопче, ось ти, що в п'ятому ряду скраю, — звернувся до нього, — тобі оповідання не сподобалося?

Звичайно, весь зал одразу підвівся, щоб побачити того, в п'ятому ряду скраю.

Хлопець ще нижче нагнув голову, вперто мовчав. Довелось повторити запитання.

— Чого це не сподобалося? — буркнув він. — Смішно... Тільки я на вас дуже розсердився...

— Розсердився? За віщо?

Мабуть, у мене був таки розгублено-кумедний вигляд, бо в залі засміялися.

— Розсердився і все.

— Так не буває, — схитнув я головою.

— Хлопець підвів голову, глянув на мене. І враз, наче в холодну воду кинувся, встав і заявив:

— Бо ви... брехню, тобто неправду написали. От!

У залі залягла тиша. Підвелася керівничка, рушила до учня. Я жестом зупинив її.

— Ну-ну, поясни, що там неправда.

Хлопець набрав повні груди повітря, шумно видихнув його.

— Це оповідання про мене. Аби знав, що то ви сидите на вербі, ніколи б не побіг на луки. А ви залізли на

вербу, геть все у бінокля видивилися й ще раз зганьбили мене перед усіма...

Я закліпав очима. Згадав, як бачив хлопчину з біноклем на вербі, коли йшов луками. Цікаво... Чи цей хлопець лукавить, чи справді вірить, що то був я?

Зал ходором ходив від реготу. Я зиркнув на дітей і зрозумів — ніхто з них не вірить, що я міг сидіти на вербі.

— Про тебе, так про тебе,— сказав я.— Але давай ще раз пройдемося по оповіданню... Може, й не про тебе? Хіба ти так загрався того дня в футбол, що не вивчив уроки?

— Загрався,— махнув він рукою,— було таке.

— А вранці схопився та за стіл?

— Не схопився,— понуро мовив хлопець.— Прослав. Це правда.

— Невже і собака у вас такий є, Жук?..

— Та є, тільки не Жук, а Бровко. Як мати накаже — штани зніме, поганець...

— Так-так... Невже і у вікно зазірав?

— Зазірав, аж у двоє вікон...

— І на луки гайнув, коли тебе помітили!

— Не дражніться, дядьку письменнику! — розсердився хлопець.— Все ж назвали з верби... Але ж нащо було писати, що я грав у футбол чорнильницею? Хіба ви не знаєте, не бачите, що в нас давно чорнильниць немає, кульковими ручками пишемо? І неville ви не помітили — я ж витяг з портфеля маленького м'яча...

Я тільки розвів руками.

— Отож пишть тільки правду, тоді я на вас не сердитимуся!

І під сміх, галас залу чимдуж рвонув надвір.

Коли закінчилася зустріч, я вирішив відшукати хлопця. Чому він одчайдушно зважився на суперечку зі мною — при своїх товаришах? Невже повірив, що я сидів на вербі? І що означають його слова: «...ще раз зганьбили мене перед усіма»?

Вийшов на ганок, роззирнувся. А тут і хлопець вигулькнув з-за густого бузкового куща.

— Ви пробачте, я погарячкував,— тихо мовив.— Не треба було так...

— Всяке буває,— заспокійливо сказав я.— А тобі, мабуть, поганенько?..

— А поганенько, — глибоко зітхнув він.— Ото й напався на вас. Може, ви не з мене писали... Хіба я один

такий?.. І не вибратися вам на вербу... Тільки ж дуже образливо — всі проти мене, навіть ви...

— Та ну, перебільшуєш! За віщо ж всі проти тебе?

На мене глянули змучені очі.

— Аби ж було за віщо! А то через дрібницю людина страждає... Я дуже хотів у гурток при музеї — у мене дядько партизаном був, потім воював і згорів у танку... Піткнувся до Нелі, а вона: двійку виправ, тоді приймемо. Розсердивсь я, чесно кажучи, по-дурному: через якусь нещасну двійку не приймати до гуртка? Вискочив надвір, витяг з портфеля м'яча, отого, що про нього вам казав, і загилив з усієї сили навмання. А м'яч влучив просто у вікно музею. І Неля бачила, хто вдарив. Викинула вона мені м'яча в розбите вікно й гукнула, щоб ноги моєї більше не було в музеї. На всю школу гукнула: «Щоб твоєї ноги, Валерію Швець, більше не було в музеї!» Тепер навіть перваки тицяють у мене пальцями: он той пішов, що у музеї вікно розбив...

Я зачудовано дивився на хлопця. Несподівано повернулася ця, здавалось би, звичайна смішна історія...

— Чесно кажучи, складна ситуація, — змушений був визнати я. — Не знаю, як і допомогти тобі...

— Коли ви не знаєте, доведеться мені виїздити з села, — по-дорослому скорботно заявив Валерій.

Я потер долонями обличчя. І все ж треба допомогти хлопцю.

— Чекай, Валерію, а коли я напишу про тебе нове оповідання? Оцю всю історію викладу — чисту правду...

Хлепець ожив, з надією подивився на мене.

— Ти як зараз вчишся, поводишся?

— Жодної трійки немає! І поведінка непогана...

— До музею, в гурток дуже кортить?

— Питаєте! Та коли приймуть, я їм багнет принесу, п'ять гільз — у лісі знайшов, а ще братову безкозирку — він на Чорному морі плаває на кораблі...

— Давай руку, Валерію!

Він міцно потис мою долоню, я аж зморщився.

Мовби сонячний промінь зітер на його обличчі похмуристь.

Валерій окрутнувся на місці, гукнув:

— До побачення!

І так прудко побіг просто посеред розквашеної вулиці, аж бризки на тини полетіли. Я дивився йому вслід. Будуть з хлопця люди!

Раптом Валерій різко зупинився, обернувся. Засміявся приязно, крикнув:

— Тільки ж правду пишiть, саму правду, а то я на вас знову розсерджуся, знову на найвищу вербу вас пошлю!

Він таки з гумором, цей Валерій.

МІЖ ЗЕЛЕНИМИ ХМАРКАМИ

I

Я вийшов за окуті залізом міцні дубові ворота госпіталю й зупинився. З насолодою вдихнув свіже, аж солодке, повітря. Щемно пахло зеленою травою, що пружко тягла до сонця з чорної розпареної землі тоненькі списики, клейкуватим блідо-зеленим листям, яке ледь вилупилося з бруньок і ще висіло безсило, мовби вуха у недавно народженого теляти. А ще подихало звідкілясь — чи не від надобрійних, м'яко заюжених гір? — такою будоражливою прохолсдою, наче з глибокого степового колодязя. У бездонному блакитному небі вигойдувалося тепле сонце, лагідно гладило моє поблідле від довгого перебування в госпіталі обличчя.

Оглянувся на своїх товаришів. Теж стоять задумані, розчулено усміхнені.

— Ти диви, квітень уже почався, вважай, справжня весна на порозі,— зачудовано похитав головою Андрій Прокопчук і пошкріб потилицю.

Така вже у нього звичка: чи то горе, чи то радість — завзято чухмарить потилицю. Познайомилися ми з ним тут, у госпіталі, а виявилось, що майже рік воювали в одному гаубичному полку. Та й те, коли нам було знайомитися, як весь час у наступі, зима ж і весна 1944 року видалися такими скаженими, наче начальник «небесної канцелярії», невесело жартували ми, був сильно контужений: то хурделиця дика налетить, геть все позамітає, то відлига нагло впаде, перетворить сніг на крохмаль, у якому все тоне, то вже у березні до щедрих талих вод додалися рясні холоднючі дощі, зробили дороги непролазними річками грязюки. Щоправда, майже всю березневу грязюку ми перележали в госпіталі. Мене поранило в ногу якраз третього березня, коли впали оті дощі. А наші товариші місили її, не інакше, згадуючи і бога, і дідька... Оце лише допіру стало на годині.

— Да-а, придет апрель — улыбнется даже зверь, — мружить очі проти сонця Степан Каратеев — маленький добродушний піхотинець. Він також сьогодні виписаний з госпіталю і рушає разом з нами, щоб відшукати свою дивізію.

Степан каже цю примовку і вже звичним жестом пригладжує вогняно-руді вуса, які, наче щітка, кумедно стирчать на його круглому обличчі. Потрапивши в госпіталь і трохи оклигавши від контузії, що на кілька днів відібрала в нього мову й слух, Степан зізнався нам, товаришам по палаті, що мріє одружитися з українською дівчиною, бо таких смачних борщів, які готують на Україні, він ніде не їв. Ну, і таких вродливих дівчат не бачив досі... Тоді Андрій цілком серйозно порадив йому відростити вуса, бо українські дівчата на безвусих парубків і дивитися не хочуть... Степан і взявся відрощувати вуса. Скільки він глузів стійко витримав!

Не змовляючись, оглядаємося на госпіталь, де і мук зазнали, і мирним спокоєм навітшалися, коли почали гоїтися рани. З вузьких вікон величного похмурого замку нам махають руками, бажують щасливо дістатися до фронту й відшукати свої частини. Еге, нам теж кортить знову потрапити в свої роти, батареї: таки ж зріднилися, однією сім'єю стали. Еге, були ми в справдешньому замку, описаному ще Гоголем у «Тарасі Бульбі». Я, коли трохи зарубцювалася рана на нозі — навиліт пронизала її куля, — обкульгав увесь замок. Довго стояв на тому місці, де козаки, рятуючись від ляхів, одчайдушно стрибали з височенного берега в бурхливу річку. Берег був, мабуть, удвічі нижчий від зображеного письменником, річечка була тиха й делікатна, навіть шуму води не чути... І все ж вірив не власним очам, а написаному великим письменником...

Я з дитинства люблю Гоголя. Коли читаю його, то почувуюся так, наче пограпив у зовсім незвичний і водночас до болю знайомий світ, світ веселий і водночас поїнятий глибокою зажурою... Ми з Гоголем народилися в одному районі, і мій дід з гордістю розповідав, що його дід дружив з Миколою Васильовичем. Ото, мовляв, його описав Гоголь у «Вечорах на хуторі біля Диканьки». У нашій хаті, відколи я пам'ятаю себе, висів портрет Миколи Васильовича у веселковому полтавському рушнику. Зовсім малим, ще не припавши до книжок письменника, я, зробивши якусь шкоду, до темряви огинався по надвір'ю, бо був певен, що при світлі дядько з пронизливими усміх-

неними очима враз вивідає од мене таємницю тої шкоди й розповідь її батькові та матері.

Стояв я тоді на крутім березі, що засівався травою, дивився на спокійну воду, яка жадібно вбирала сонячні промені, слухав шамотіння торішнього очерету — наче старовинний пергамент шарудів на вітрі, — і враз мені страшенно закортіло вижити в цій скаженій, лютій і безжальній війні. Вернутися додому й у тихий, лагідний вечір на березі нашої порослої шелюгою річечки Лисогір неспішно розповісти дружині Надійці й синові Володі про оцей замок, річку, крутий берег, воєнний квітень... Од цієї несподіваної думки кольнуло в серце, і я мерщій закульгав геть, до гурту поранених, котрі, галасуючи, грали на колоді в карти...

— Ти чого це стовбичиш, мов пеньок? — штурхонував мене під бока Андрій. — Гайда в путь! Он уже сонце до обіду підбивається, а нам же треба засвітла дістатися до своїх. Сам же знаєш, як небезпечно блукати вночі у прифронтівій смузі. Та ще й тут — у наших непевних місцях...

2

Вибралися на путівець, а тут і машина, мов на замовлення, вигулькнула з-за повороту. Оце пощастило! Госпіталь був у досить глухому закутку, хіба вряди-годи на путівцеві прогуде машина. Проголосували в три руки. Вантажівка різко загальмувала, аж вода засичала під колесами. З кабіни визирнув молодий чубатий шофер.

— Що, земляки, після капітального ремонту повертається? Бачу, бачу — відіспалися, пики понаїдали, вуса гусарські повідпускали, — баяндрасив він — мабуть, знудьгувався самотою їхати.

— Ти б менше теревенив, а то язика на вибоїні одкусиш, — добродушно огризнувся Андрій, оглянувся на нас і поліз у кабіну. Ми мовчки кивнули — давай у кабіну, в тебе легеня осколком пошкоджена. Не можна про-студжуватися.

— Слухаюся, товаришу генерал-ефрейтор! — гукнув шофер, кумедно вирячив очі й приклав замазючену руку до не менш замазюченої вушанки. Андрій з кабіни посварився на нього кулаком.

Ми з Степаном подерлися в кузов. Уже коли вмостилися на дерев'яних ящиках, до нас зазирнув шофер і серйозно сказав:

— Ви там, хлопці, не дуже совайтеся, бо в ящиках снаряди... І я буду гнати машину — запізнююсь. Хоча б швидше на большак вибратися, там дорога путня.

І рвонув машину з місця, аж мотор загарчав, наче собака.

Гнав він машину справді оглашенно. Ящики загуляли по кузову, в них погрозливо задзвеніло залізо. Марно ми намагалися утримати їх. Довелося затарабанити по кабіні. Шофер натис на гальмо, послухав нас і розвів руками.

— А що робити? Гадаєте, мені кортить злетіти на цих снарядах до ангелів? Треба о вісімнадцятій нуль-нуль бути на місці,— постукав пальцем по трофейному годиннику, на циферблаті якого гордовитий орел тримав у пазурах земну кулю.— Інакше командир наш голову мені відкрутить і назад не поставить. Він такий, він може... Тож краще тримайтеся.

За клопотами з тими неслухняними ящиками, що вже й ноги нам добряче набили, не зогледілися, коли сонце щільно закуталосся в сірі ватяні хмари. Шугнув вітер, шарпнув дерева за верхівки, ледь не поздирав з нас шапки. І враз валонув такий сніг, наче ті хмари разом упали з неба. Скільки живу, навіть серед зими не бачив такої заметілі. Невдовзі на кожному з нас лезала важка мокра кирея, а весь довколишній світ, ще зовсім недавно по-весняному радісно-зелений, знову став по-зимовому білим. Мотор, що до заметілі гув рівно й пошумно, почав підвивати, ось він важко схлипнув і захлинувся.

Лаючись, вибрався з кабіни шофер, люто плюнув на білий чистий сніг.

— Братва! — гукнув нам.— Ану беріть там лопати і гайда вниз. Будемо пробиватися вперед.

— Де там проб'єшся крізь цю кашу,— глухо подав голос із кабіни Андрій.— Тільки даремно вхоркаємося...

— Ну-ну, менше базікай! — визвірився на нього шофер.— Чув же — о вісімнадцятій нуль-нуль маю бути в частині! Краще руками помахай, ніж язиком!

Прокопали ми дорогу метрів на сто, проповзла по ній машина й застряла. Знову взялися за лопати. Ще метрів сто, ще п'ятдесят... Геть втомилися, піт з лоба капає, давно шинелі зняли. Та не здаємося, бо ж нікому не хочеться ночувати на оцьому ось путівці, обабіч якого стоїть високий, обвішаний сніговими кавалками сосновий ліс. Чи не вискочать з нього, коли стемніє, бандерівці? Не раз чули ми про них — чинять розбої в наших тилах німецькі

посіпаки... А в нас і зброї немає... Один автомат у шофера.

Отак пройшли десь із кілометр. Сніг уже припинивсь, наче його косою відрізало. Знову знявся вітер, роздер хмари на сиві клапти, й виглянуло здивоване сонце — як це так ураз земля змінилася? А ми собі, мов заведені, копаємо далі. Тільки Андрій Прокопчук поклав лопату, притулив долоню до лоба ребром, аж навшпиньки звівся — щось видивляється.

— Ти чого це сачкуєш? — гримнув на нього шофер.

Андрій мовби не почув його сердитого вигуку. Повернувся до мене й зривистим голосом мовив:

— Товаришу сержант, дозвольте звернутися... Тут, знаєте, таке діло... Я ці місця трохи... добре знаю... Коли й вдасться нам отак... успішно прогрібати дорогу, то все одно до найближчого села хіба опівночі доберемося... А ось ліворуч, бачите, доріжка веде — прямісінько до хутора. Він зовсім близько, просто за деревами не видно...

Лише тепер я втямив, чого це Андрій звернувся до мене так офіційно. Щоб мою владу утвердити — бо шофер непомітно став командувати нами, хоча був рядовий, а на моїх погонах — три сержантські смужки. Чекай, а чому кортить Андрієві на той хутір? Чи не туди він марно писав листи?..

Я не встиг запитати про це Прокопчука, бо на нього чортом налетів шофер.

— Я тобі покажу хутір! — замахав він перед Андрієвим обличчям стертими до крові руками. — Що, на перинах закортіло переночувати? Звук у госпіталі?

— Не гарячкуй, — відтяг я його від Андрія, що весь зблід і стис кулаки. — Друже, справді, чого це тобі закортіло на той хутір? Ми ж квапимось, про шофера й говорити нічого. А ти певен, що ми не застрянемо там остаточно, що виберемося, коли протряхне, на цей путівець?

— Та... розумію, пробачте, — опустил голову Андрій. — Може, й застрянемо... — Глянув на мене стемнілими тужними очима. — У мене там мати... жила... Я ж тобі казав, Іване, — не бачилися ми з нею, відколи війна почалася... А як визволили нашу область, п'ять листів послав — ні слова у відповідь... Хоча б могилу побачити...

Усі так і завмерли від його слів. У мене враз перед очима постала моя мати, коли проводжала на фронт: стоїть обіч вагона, дивиться на мене невідривно й повто-

рює зашерхлими губами: «Синку, ти там не гордуй, кланяйся кулям, не згорбатієш»...

Стоїмо, мовчимо, не знаємо, що сказати.

— Ех, пан або пропав! — брязнув лопатою об землю шофер.— Твоя правда, Андрію, не протаранимо ми ці завали, поки їх сонце не розтопить. І в штрафній роті люди інколи живими лишаються... Хлопці, ви підтвердите, яка дика ситуація була?.. Шуруємо, земляче, до твого хутора! Гляди, сьогодні ще вареників з маком попробуємо,— підбадьорливо усміхнувся Прокопчуку. І до всіх, наказово: — Ану, слов'яни, давайте штурмонемо оцю стратегічно нікчемну дорогу!

Дорогу до хутора, десь кілометрів зо три, ми долали майже чотири години. Вже у каламутних сутінках приповзли до старенької хати з живими острівцями моху на почорнілій стрісі. Андрія лихоманка затрясла, коли взявся за ворота. Довелося мені їх прочиняти.

Щойно Андрій став серед двору, як із хати прудко вибігла маленька сива жінка. Охнув Андрій, а вона, побачивши сина, відсахнулася, перехрестилась і безсило сіла в сніг. І Андрій би впав, якби я не вхопив його обіруч.

— Господи, пресвята богородице, чи не привид? Андрійку, ти?..

— Я, мамо, я,— наледь вилуцує з рота Прокопчук хрипкі неслухняні слова.

Кинувся нарешті до матері, підводить її, цілує, а вона все обмацує його, гладить: ніяк не може повірити, що бачить сина...

Переступили поріг, і нас обгорнув блаженний, здавалося, забутий затишок батьківської хати.

— Чому ж ти, Андрієчку, звістки не подавав про себе? — тулиться мати до сина.— Уже ж цілий місяць, як германця від нас прогнали геть...

— Хіба ви жодного мого листа не одержали? — аж відхитнувся Андрій.— П'ятірко послав...

— Жодного,— хитає сивенькою головою мати.— Хотіла було вже панахиду по тобі правити у попа в сусідньому селі, бо ж стільки в цій війні люду гине, та Насташа одрадила. Каже: а як у полон попав чи зраний дуже?..

— Дивно, дуже дивно,— подає голос шофер.— Он мої старі у лісі живуть — батько лісником у мене,— і то листи справно доходять...

Мати оглянулася на нас, сплеснула руками.

— О боже, чого це я гостей на порозі тримаю? Заходьте, роздягайтеся, одпочивайте, я зараз...— І метнулася до печі.

Поки ми роздягалися, мили руки, при жовтавому світлі каганчика, що блимав на припічку, запарувала картопля на столі, з'явилася миска з капустою і бокатими квашеними огірками. А як сіли за стіл, то й пляшка зависочіла; видно, десь далеко була захована од поліцая, бо Андрієва мати довго витирала її від пороху й павутиння.

Сіли за стіл утрюх, Андрій же застоявся посеред хати, прикипів очима до фотокартки, де на ослоні сидять двоє дуже схожих набурмосених хлопчаків. Хоча в хаті було темнувато, ми втямили — то Андрій і його брат. Над братом на рамі — золотистий пучечок безсмертника.

— Мамо,— видихає Андрій,— це... правда?..

Вона скорботно скитує головою, витирає глибоко заплалі очі.

— Ой, правда, страшна правда, синочку. Коли ото загрюкало на заході, германські літаки полетіли, сам Юрчик про війну здогадався й пішов до військкомату. Просила, благала, навіть за поли хапала: не квапся, покличуть, як ти їм треба будеш. Де там, і слухати не схотів. Я, мамо, комсомолец, каже, хіба можу чекати повістки із військкомату, коли он за Сеньковим гаєм гармати гуркочуть... Провела його на путівець, далі не пустив. Наче душа його чула біду... І до району не дійшов Юрчик. Однорукий Сидір, отой, що біля греблі живе, привіз його увечері вбитого. Він саме з сінокоосу вертався... Каже, може, з германського літака прострочило, та швидше лісові вовкулаки напали зненацька, а він не схотів з ними... Ще до війни в лісах шастали бандити, а у війну вони з германцями були...

Мабуть, вона те горе так сльозами окропила, що вже й не було їх у неї. Андрія ж мов хто вдарив під коліна: впав на лаву, заридав тяжко. Мати сиділа біля сина, гладила рукою його лляного чуба, дивилася кудись невидюще-пекучими сухими очима...

У снігах голосно-задержувато кукурікнув півень, і ми всі здригнулися, мов од пострілу. Мати витерла сухі очі, легенько взяла Андрія за руку, лагідно мовила:

— Синку, заспокойся, вставай, он же тебе товариші чекають. Слава богу, що ти живий, уберегли тебе мої молитви від кулі підступної. Пом'янемо Юрчика, погомонимо, поспите до ранку, відпочинете од служби своєї тяжкої...

Мовчки випили по чарчині, мовчки взялися до картоплі з капустою та огірками.

А що тут скажеш, чим утішиш?

3

Негучно, але тривожно-часто постукали в шибку. Мати подалася до вікна, затулилася долонями, щоб не заважало світло каганчика, й радо скрикнула:

— Насташа! Андрієчку, твоя рідна тітка прийшла! Бач, почуло її серце...

Тітка довго обіймала та вицілювала Андрія. Потім раптом відштовхнула рвучко.

— Ой небоже, в лихий час прибився ти до матері Юстини! Та ще на ніч...

— Чом це в лихий? — здивувався Андрій.— Щось ви, тітко Насташо, не теє... Ми визволили вас, женемо фашистів з нашої землі, аж слід за ними курить. От тільки Юрчика немає... Ух, гади прокляті! — скрипнув зубами.

— Ото через них і лихо,— скрушно хитнула головою тітка.— І, озирнувшись, тривожно: — Оце зайшла до сусідки солі позичити,— у них, куркулів, завжди все є,— коли бачу: сидить за столом їхній синаш — приніс його дідько додому з лісу. Геть п'яний — чуб звисив, очі, мов у кроля, червоні, а злющі, наче в дідька болотяного. Та й те. — у болотах же вовкулакують... Варнякає до батька: «Вже не будемо пішки ходити, на авто їздитимемо. Якусь совіцьку машину занесло до нас на хутір — сам звидів випадково. Ось вип'ю ще чарку й гайну до своїх. Ми совіцьким воякам хутко в'язи скрутимо і машину заберемо». Мене ніби в груди вдарило: це ти, Андрійку, нас навідати приїхав... І про сіль забула, мерщій з хати та до вас...

Андрій рвучко схопився, метнувся до дверей. Куди він?

— Гайда за ним! — шарпнула нас за руки тітка Насташа.— Це ж Андрійко до того бандита побіг. З голими руками, беззбройний... А в того бузувіра ахтамат і гранати до паска прив'язані...

Ми кинулися слідом. Шофер на ходу вхопив свого автомата.

Еге, доженеш Андрія! Скоро й тупіт його стих.

У завулку зіткнулися з темною постаттю. Притислися до тину, шофер наставив автомат.

— Стійте, товариші,— глухо сказала постать Андрієвим голосом.— Пізно. Щез негідник. Ух, злапав би, задушив би власними руками! І де така гидота береться?..

Ми поволі рушили назад.

— Та де ж береться? — обізвалася тітка Насташа.— Воно від роду, від кореня. Батько його за панської Польщі був поліцаєм, зDIRником, і син по його стежці пішов...

— А не могли вони й до пошти добратися, листи красти? — раптом напружено спитав Андрій.— П'ять трикутників послав я матері, два вам, а жодного ж не одержали...

— Не одержали,— зітхнула тітка Насташа.— Могли, бузувіри, і перехопити... Бо не тільки нам, нікому з фронтів листів немає, самі похоронки йдуть...

— Ех, якби нам зараз кожному по автомату та по кількa гранат та якби шлях до них знали — ми б показали їм козу смалену,— зітхає шофер.

— Тільки б пір'я летіло з них,— погоджуємось.

Повернулися. Тривога опосіла нас зі всіх боків. Що ж робити? На всіх — один автомат. Проти цілої банди...

А мати Андрієва з тіткою плачуть, руки ламають, місця собі не знаходять.

— Оце навідав матір, Андрієчку,— розпачливо каже старенька.— На погибель свою і своїх товаришів прибився до хутора. Щоб їм, іродам клятим, руки покорчило та посудомило, щоб вони в гиблому болоті потопли!..

Бачу — й мої побратими скисли, посхиляли голови. Ні, не можна отак сидіти! Треба щось придумати... Може, спробувати вернутися назад, на путівець? Дорогу ми с'як-так пробили, надворі потепліло, сніг тане. Гляди, за ніч машини вторують шлях, та, можливо, вже якийсь «студебекер» прорвався. Сказав про це товаришам. Вони збадьорилися трохи. Подалися гуртом надвір.

Путівець німує. Ну, поки ми доберемося до нього, певно, оживе. Не може фронт жити без підкріплення, і не всі машини по головних дорогах пускають, бо запримітять їх розвідники, верткі літаки, що їх ми звемо «рамами». Стали на початку вулиці, що веде на путівець, повернулися до шофера, чекаємо його слова. А він подивився пильно й крізь зуби вилаявся.

— Не попремо ми машину під гору в таку слизоту,— каже він урешті.— Тільки пупи надірвемо...

Гм, йому видніше. Що ж робити?

— Та чого ви з тою машиною носитеся, як з писаною торбою? — досадливо махає рукою тітка Насташа.—

То ж не жива людина, а залізо мертве. Хай беруть її бандити, хай втішаються... Довго п'яні не наїздять, десь розіб'ються... А вам нову дадуть, ви ж не винні, що така халепа сталася... Ходімо до мене, я вас так заховаю, що жоден собака не нанюхас...

— Що-о? — раптом скинувся шофер, наче його гедзь укусив. — Машину кидати? Бандитам? Та ви що?

Він дивився на тітку Насташу, а звертався до нас. Ми мовчали. А справді, хіба є інший вихід? Дарувати машину бандитам, звичайно, ми не збираємося, спалимо її разом із снарядами. На шматки рознесе машину... Чекай, чекай, сержанте, але ж зовсім поруч хата Андрієвої матері... Та й інші хати... То що ж робити? Гинути разом з машиною?

Мабуть, не один я так думав. Он Каратєєв пішов до хати. На ходу кинув шоферові:

— От і залишайсь, якщо машина тобі дорожча від життя.

Андрій пильно дивиться на мене. І в темряві я вгадую його німе запитання: і мені брати шинель? Замість відповіді й собі ступаю слідом за Каратєєвим.

Шофер заскочив поперед нас. І жалібним, прохальним голосом мовив:

— Товариші, хлопці, я теж хочу жити! У мене батько й мати вдома, дівчина Тоня чекає... Та зрозумійте — не можу я покинути машину!.. Що мені командир скаже, що мені в роті скажуть?

Ми зупинилися. Він правий... Та машину на горбі не понесеш... От упертюх! Загине ні за цапову душу... Звичайно, ми не збиралися залишати його, просто хотіли своєю рішучістю вплинути. А він отак затявся...

— А ти хочеш, щоб ми всі полягли біля твоєї машини? — кидаю роздратовано. — Коли є путня думка, говори швидше! Бо час не жде, ось-ось бандерівців дідько принесе.

Ми зупиняємося навпроти двору Андрієвої матері. Шофер мовчить, крутить головою навсібіч.

— Є, є! — тонко скрикує. — Бачите, вулиця оця під ухил іде, мабуть, до якогось села виведе. Може, спробуємо, штовхнемо машину?..

— Що, бандити не знайдуть нас у тому селі? — кажу сердито — вже терпець урвався.

Шофер зів'яв, махнув рукою, похнюпився, почв'явав до грузовика, що чорною марою застиг посеред вулиці й мовби дослухався до нашої розмови.

Його схопила за руку тітка Юстина.

— Добре мовив, хлопче! Їдьте, їдьте туди, діти! Там у них моцна самооборона є, не те що в нас... Оце в четвер вони одігнали бандитів. І справді, в долині село Зелене, скотитесь туди хутко, як на санях. Ми з Насташею підштовхнемо вашу машину, сусідів закличемо...

Ми презирнулися. Справді, це думка.

— А ви, мамо? — тихо спитав Андрій. — Ви з нами? Бо ж як скаже хто бандитам...

— Не переживай за мене, синочку, — махнула вона рукою. — Ось як трутимо вашу машину, то піду до Насташі, перебуду в неї. Та й хто бачив, що саме ти до мене приїздив? Уже помервилось, коли ви прикотили. У двір ви не завертали, а сліди на вулиці снігом прикидаємо.

Сусідів ми не стали кликати: ану ж потім хтось із них необачно обмовиться? Рушили. Чимало снігу розтало, по вулиці проїхало кілька саней, зробили сякий-такий слід, та все ж ми страшенно вхоркалися, доки випхали машину за хутір.

Штовхали машину — з гори вона справді йшла легше, ніж на путівці, — й весь час озиралися: чи не несе лиха година бандитів? Спокійно білів сніг, спав хутір, хіба вряди-годи сонно гавкне собака. І довго на околиці виднілися дві темні постаті — то стояли Андрієві мати й тітка...

4

У селі загрузли біля першої ж хати. Бо тут шлях перетинав справжній сніговий вал. Приглянулися. Еге, та це снігова барикада — навмисне нагорнули. Чи не оті самооборонці, про яких згадувала тітка Юстина, накидали цей вал зовсім недавно? Про самооборону чув я не раз, коли лежав у госпіталі. У багатьох селах Західної України місцеві жителі організували загони для захисту від бандитів-бандерівців.

Я роздивився барикаду, міцно потер обличчя. Вирішуй, сержанте, як діяти далі. Тепер ти й за військовими законами командир, бо старший за званням, і товариші визнали тебе командиром. А вирішувати треба хутко: ось-ось налетять бандити.

Та-ак, вважай, що ми уже в селі. Варто проїхати бо-дай метрів двісті, сховатися за оцим ось сніговим муром. Але вже немає сил, щоб розкопати його. Лише час даремно згаємо. Отже, треба негайно йти до найближчої хати й розпитати про самооборонців.

Розглянувся. Піду, мабуть, он до тієї халупи, у мене завжди була більша довіра до бідних людей. Тим паче тут, на Західній Україні, що тільки півтора року мала Радянську владу... Тільки ступив на вузьку стежку, як за моєю спиною пролунав густий соковитий голос:

— Доброї ночі, люди добрі! Чи не совіцькі вояки завітали до нашого села?

Рвучко обернувся. У розчиненій хвіртці по той бік вулиці стояв огрядний чоловік у кожусі наопашки. За його спиною виднілася добротна хата під блискучою бляхою.

— Здрастуйте,— відповідаю за всіх.— Вгадали — ми радянські бійці. Загрузли у ваших снігах...

А про те, звідки ми, куди ідемо, як потрапили сюди, промовчав. Хтозна, що за чоловік. Навряд чи в цьому селі всі — наші друзі. Роздивимось, що за людина, тоді, може, саме в нього й спитаю про самооборону.

— Еге, господь бог сипнув снігу з дурного дива, прости господи за мої грішні слова. Чи не лукавий підбив його на те?..— І навстіж розчинив хвіртку.— Заходьте до моєї оселі, дорогими гостями будете,— рокоче приязно чоловіків бас.— Підвечеряєте чим бог послав, відпочинете. Людина, як усяка божа твар, уночі має спати.

Гм, якась дивна мова в чоловіка... Ну, все одно заїдемо, розпитаємося. Чесно кажучи, вже й ноги не несли, очі злипалися. Здавалося, прихилився на мить до хвіртки — провалюся в безодню. Ледве відштовхнувся від хвіртки.

Перше, що впало в око у просторій світлиці,— це багато ікон на покутті, вони сяяли позолотою в світлі великої лампади. «Наче іконостас у церкві»,— проповзла у голові млява думка. А більше й думати не було сили: тепло враз розморило мене, аж якийсь ватяний став. Гупнув на стілець, неслухняними пальцями пробую розстебнути шинель і не можу. Лаю себе стиха: отак розварився. Треба негайно розпитати чоловіка, хто він такий, і, коли наш, послати по самооборонців. Певно, бандити вже йдуть нашим слідом... А язик ніби клеєм намазали.

Чоловік допоміг мені роздягнутися. Тепер я зблизька роздивився його. Невелика борода, акуратні вуса, довге волосся. Піп? Оце так ускочили ми в халепу... Треба негайно звідси...

Спробував підвестися, та понові руки м'яко посадили мене знову.

— Синку, невже ти злякався слуги божого? — обра-

жено гуде голос.— Ох, як тобі не гріх! Та я за вашу пере-
могу денно і нічно молюся, молебні правлю в церкві.
У мене ваш генерал ночував, ось на цьому ліжку,— по-
казав на високе нікельоване ліжко,— відпочивав після
бою...

Я спантеличено закліпав очима. Оце так піп! А може,
неправду каже? Спитаю-но про самооборону. Тут йому
важче буде брехати, коли не наш чоловік, бо ж проситиму
покликати когось із них.

Піп уважно вислухав мене, статечно хитнув голо-
вою.

— Є в нас такі. Моцні хлопаки там зібралися. Ось
повечеряєте, піду й покличу паству, щоб охранила вас.
Не хвилюйся, синку,— помітив мій нетерплячий жест,—
у них всюди пости розставлені, коли що, попередять про
небезпеку, вийдуть із зброєю проти ворогів...

Еге, всюди! Он біля барикади ми нікого не побачили...
Оглянувся на товаришів, щоб порадитися. Прокопчук як
сів на лаві, то наче прикипів до неї. Каратеев і шофер, як
то кажуть, пальцями роздирають очі. Що з ними за рада!
Ось зараз устану, вийду надвір, умиюся снігом, збядьо-
рюся, і ми з попом рушимо до самооборонців. А товариші
мої хай посплять.

Піп ніби прочитав мою думку.

— Та не муч себе, сину, зайвою тривогою. Я зараз
сам хутенько сходжу до сусіда, він збігас куди треба, збе-
ре самооборонців.

І подався з хати. Я було смикнувся за ним, та й не
зміг відірватися от стільця. Незчувся, коли враз задрімав.

Скинувся від попового гучного голосу.

— Все, сину, заспокойся. Побіг Грицько до головного
самооборонця. Давай-но до трапези. Зголоднів, мабуть,
вашої польової кухні тут же немає...

Я не помітив, коли у світлиці з'явився хлопчина років
дванадцяти. Був він у заношеній полотняній сорочці, та-
ких само полотняних штанах, на ногах — великі старі
чоботи, в яких пораяться біля худоби. Та ходив він у них
майже нечутно, як босий. Тихо й швидко. За кілька хви-
лин на столі було печене й варене: холодець, ковбаса,
квашені помідори. А он і біла хлібина з'явилася посеред
столу. У мене слинка потекла — не дуже ми від'їдалися
під час наступу, бо кухні відставали, бувало, по кілька
діб на самих сухарях та воді трималися. А люди б раді
пригостити, так фашисти обідрали їх до ниточки. І в гос-

питалі не доводилося куштувати такої смакоти... Хлопець носив усе те спритно, але якось... боязко, чи що, наче страхався опектися. Чого це він? І хто цей хлопчина?

Піп завважив, що я зацікавився хлопцем.

— Отрок сей — сирота нещасний,— мовив з притамованим сумом.— Пригрів його, прихистив, щоб ніхто не зобидив одну дитину. Отак і живемо вдвох у мирі й злагоді. Еге ж, Омельку?

Хлопчик, що досі слухав ці слова, покійно схиливши голову, швидко зиркнув на попа, кивнув, а потім мельки глянув на мене. У його очах я помітив тугу і якийсь наче німе запитання, чи що... Тривожно мені стало від того погляду...

А піп між тим уже широко розвів руками.

— Запрошую товариша командира і його вояків до трапези. Чим багаті, тим і раді, не погордуйте. Хоча тільки завтра великдень, та розговіємося сьогодні заради дорогих гостей.

Так ось чого такий багатий стіл! А я казна-що подумав... Тепер мені ясно, чому хлопчина з страхом ніс до столу ковбаси, паску. Для нього, мабуть, великий гріх оскоромитися до великодня. Видно, піп, хоча й прогресивний, однак усе ж задурманив йому голову.

Ну, гаразд, перекусимо, нам гріх не страшний. Так же пахтить ковбаса, вабить око холодець!

Коли ми сіли за стіл, я покликав і хлопчину. Піп, почувши мої запросини, нахмурих брови (хлопчина від його погляду, здавалося, аж поменшав на зріст), однак швидко прояснів, пальцем поманив хлопчину.

— Ходи, Омельку, до нас, як пан-товариш кажуть.

Він несміло підступив до мене, став поруч. Я майже силоміць посадив його, погладив по розкуйовдженій голові. Омелько аж затремтів од тої ласки, на його віях забриніли сльози. Піп помітив це, силувано всміхнувся, сказав:

— Іж скоромне, я попрошу нашого господа простити тобі. Такі ж гості в нас!

— Дякую,— самими губами мовив хлопчина, несміло взяв шматочок ковбаси й, спритно вислизнувши з-під моєї руки, гайнув з хати.

Піп швидко зиркнув йому вслід, мригнув губами й налив нам по чарці. Нам — це мені, Каратєєву й шоферу. Андрія не добудилися: спав, наче йому морфію вкололи. Правда, будив його піп обережно, ну, хіба годиться шарпати гостя... Я не став наполягати — Андрій же сьогодні

стільки пережив. Гляди, розбудимо, він рвоне на хутір до матері, може потрапити до рук бандитів. Хай виспитья, тоді поїсть. І буде бадьоріший від нас. Цієї ночі ще всяке може трапитися, потрібен бодай один свіжий чоловік.

— Дорогі наші визволителі! — встав і урочисто мовив піп, високо піднісши чарку.— Хоч і гріх великий сьогодні пити горілку та ковбасу з паскою їсти, оскоромимося ради вас, вояків славних! Одмолю перед господом богом прегрешеніє своє і ваше,— широко перехрестився й вкинув горілку в рот.

Ми теж випили, узялися до холодцю та ковбаси. А піп знову наливає по чарці. Я затулив свою рукою, мої товариші також.

— Сину,— розважливо каже піп,— діло твоє, право твоє, чи вживати це зілля до дна, чи тільки пригубити, як це робив Ісус Христос, але ти спершу послухай моє слово... Сини мої,— підвищив голос, бачачи, що шофер уже носом окуні ловить,— я хочу, щоб ви, взявши ці чарки, згадали подумки своїх матерів і батьків далеких, свої родини і побажали їм доброго здоров'я і радості від вашого повернення до рідних осель живими й не покаліченими!..

Тісно мені стало в грудях від тих слів, бачу — шофер кліпає часто, Каратєєв смикає вуса... Зачепив-таки нас піп за живе. Скільки разів, було, сняться батько, мати на фронті, а ще Володька. Після сну місця собі не знаходиш. А перед атакою молиш, щоб рідні не привиділися, бо тоді геть розмагнічуєшся... Добре, що я не розбудив Андрія. Після таких слів не всидів би він у хаті.

Поглянув на попа, щоб подякувати йому за сердечне слово, і наче вколовся об його погляд: уважний, тверезий, пильний. Різко поставив чарку. Піп глипнув на мене й собі опустив чарку. Зітхнув гучно.

— Не віриш ти, сину, в мою щирість, в моє добре слово, від душі мовлене... А пожив би ти на оцьому нашому роздоріжжі, де хто не йде, той і скубе, чи не залишилася б у тебе вічна осторога в очах? Часто неусвідомлена... От скажи мені, як на духу, — чи будуть у нас знову колгоспи організовувати, чи ні? У вашого генерала про те не обісмівився спитати. Не лише сам цікавлюся — миряни не дають проходу... Нове те діло, чи ж воно приживеться у нас?..

Я труснув важкою головою. Мені бракувало зараз тільки таких простих у нас і складних в цих краях, де зовсім мало була Радянська влада, запитань. А відпо-

відати треба... Ех, не буду розводити дипломатію, скажу, як думаю!

— Справді, для вас колективізація — діло нове, та вона в нас показала себе життєздатною. Побачили б ви, як жили наші колгоспники до війни!.. Звичайно, силоміць ніхто не примушуватиме вступати в артілі, але я певен, що бідняки й середняки потягнуть руку за них. І Радянська влада їх підтримає. Тут не може бути сумніву.

Каратєєв і шофер хитають головами, мовляв, правильно сказав.

Піп опустил голову, помовчав і гучно, бадьоро мовив:

— За перемогу праведного воїнства!

Щось неприродне було в його бадьорості, в тому, як він вихилив чарку й зі стукотом поставив її на стіл. Але це ж за перемогу, про яку стільки мріємо...

Я підвівся. Час зустрітися з самооборонцями. Чому це їх досі немає? Ми вже он десь із півгодини сидимо, невже село таке велике?

Піп легенько взяв мене за плечі, повів до ліжка. Я пробував опиратися — де там, міцно тримає. І гуде за спокійливо:

— Приляж на часинку, сину, на тобі вже лиця немає від втоми. Коли придуть самооборонці, негайно розбуджу. А ми з твоїми товаришами ще трохи посидимо, побалакаємо.

Коли так, то справді трохи подрімаю. Он, бач, який ще свіжий Каратєєв. Бо я вже наче у тумані глибокому. Лиш сів на ліжку, як сон мовби ковдрою огорнув мене. Тільки й долинув невиразно голос Каратєєва: «Я замість командира побуду». Потім — тихий попів бас: «Відпочинь і ти, сину, все буде гаразд». Але прокинутись я не зміг.

Правда, згодом удалося мені на хвилю розплющити очі. І я побачив невиразно: крізь прочинені двері зазирає Омелько. Знову пробився до мене його незрозуміло-прохальний погляд.

— Ти чого, отроче? — приглушено гримнув піп.

— Я... я, отче Парфентію, зі столу хотів прибрати, — винувато жебонить хлопчиків голос.

— Потім, потім! — і виштурхав Омелька з хати.

Я смикнувся, щоб підвестися, і ніби провалився кудись.

І відчув себе в глибокому снігу. Цілі гори його лежали довкруж. А трохи далі, проти низького червоного місяця, темніла машина. Я по снігу погрібся до неї. Руки, ноги, все тіло тонуло в білому місиві, сніг забивав носа, рота, ліз за комір, холодив спину, а я все грібся, мов навіжений. Бо мені конче необхідно було зрушити машину з місця. І таки вперся задубілими пальцями в твердий кузов. Штовхнув його щосили — й машина раптом попливла, мов човен по воді. Від радості де й сила взялася...

А хто це мене смикає ззаду? Чого відтягує від машини, яка нарешті рушила? Невже бандерівці?.. Крутнувся різко, щоб озирнутися, й мої повіки важко розтулилися. Десь щез сніг. Безтямно повів очима. Здавалося, з усіх боків дивляться на мене суворі чоловіки з бородами й великоокі жінки. Звідкілясь терпко хукає прохолодою. Де це я?..

— Дядю, дядю! — чую схвильований голосок. — Ви уже розкліпилися? То тікайте негайно звідси! І панів-товаришів своїх будіть та беріть з собою...

Повертаю голову і бачу худенького хлопчину в полотняній сорочині. Й мені наче розвиднюється в голові. Та це я в поповій хаті, а мене розбудив його служка Омелько.

Зводжуся на ліжку, тру очі. Не зразу втямлюю сказане хлопцем. А коли втямлюю, рвучко зіскакую додолу.

— Що-що? Чому це нам треба тікати? Бандити близько?

Хлопчик похнюплюється, довго мовчить. Потім обертається до ікон, шепоче щось. Напружую слух і ловлю: «...гослоди, не кажіть отцю Парфентію, що я мовив про нього, простіть мене...»

— Ну-ну,— кваплю Омелька,— що ж сталося?

— Та... отець Парфентій... не ходив до самооборонця... — Глянув на мене і одчайдушно: — Він за клуною простояв — я присочив — і вернувся. А тепер пішов кудись...

От патлань проклятий! Скільки часу згаяли через нього!

— Давно пішов? — питаю нетерпляче.

— Та... давно. Щойно ви всі поснули. Хотів автомат витягти у дядька, котрий шофер, але вони не дали...

— Як це — хотів витягти? — не повірив я.

— Та так — силою. А вони вчепірилися, аж ногами задригали... Він, дядю, не до оборонців рушив, я так гадаю, а до тих, що в лісі, що не ваші...

— Ага, до бандерівців,— второпав я, і з мене мовби вітром здмухнуло сон.

Так от який «прогресивний» цей слуга божий! А я вуха розвісив, слухав його теревені... Приспав мою пильність, іуда, чаркою, та ковбасою, та медоточивими розмовами... Відчував же — з подвійним дном чоловік. І Омелько поглядом попереджав. Дивно, що піп не постріляв нас. Чи не хлопчина став йому на заваді? А може, боявся, що на стрілянину прибіжать оборонці?..

Довго буджу своїх товаришів. Останнім розбуркую Андрія. Погляд у нього каламутний, важкий. Почувши про підступність попа, лається скажено, аж зубами скрегоче од люті.

— Паскуда, видно, сонного зілля нам підсипав!

— Їхати, негайно їхати звідси! — шарпає нас шофер.

— Не гарячкуй,— охолоджує його Каратеев.— Спершу сходи на вулицю, глянь, що там діється.

Шофер біжить з хати, смикає сінешні двері, потім тарабанить у них.

Вертається із стисненими кулаками.

— Замкнув, сволота, нас знадвору...

— А як же ти сюди пробрався? — питаю Омелька.

— Через квартиру, мов кіт, шуснув,— аж усміхається хлопчина з своєї вигадки.— Тихенько лишив заціпку одціпленою. Я інколи так чиню, коли їсти дуже хочеться. Залізу, поцуплю щось із столу, перехрещуся до богів — вони мене знають, жаліють, ні разу не покарали й не виказали,— і хода надвір, до клуні... От і зараз так: відкрив віконниці і заліз у хату через квартиру...

— Ех, ти, сирітко нещасний,— горну його до себе. І хлопчик довірливо притискається до мене худеньким, наче в горобеняти, тілом.— Скоро, побачиш, дуже скоро кінчиться твоє рабське життя. А знаєш що? — кажу раптом.— Заберу я після війни тебе до нас, у мене є син Володька, житимеш у нас, разом до школи ходитимете...

А справді, чому не забрати цього хлопчика? Може, Надя й побурчить трохи, та вона в мене добра, швидко полюбить сирітку...

Омелько нічого на те, тільки горнеться ще ближче до мене.

— Ваню, кінчай розмови,— встряє Каратеев.— Давай із хати вибиратися, поки не пізно.

Ну, це не проблема. Я підступив до вікон — не відчиняються, щтовхнув раму. Міцна, чортяка! Та дарма, виб'ємо.

— Дядю, не треба! — метнувся до мене Омелько, вхопив за руку. — Знаєте, що мені від попа буде?.. Краще я виберуся через квартиру та відкочу на дверях замка локтиком. То менша шкода, ніж у холод шибки вибивати...

І ось ми надворі. Гостро пахне весною, хоча навколо ще біло. Гупає сніг із гілок, радо випростовуються дерева. Шофер біжить на вулицю. Машина стоїть на місці, та він повертається сердитий. Дорога забита. Та хіба може одна ніч, навіть тепла, з'їсти всі оті завали, що їх накидала пізня скажена завірюха?

— Що будемо робити? — вкотре за сьогоднішню ніч питаю своїх товаришів. — Ситуація ускладнилася до краю. Тепер бандерівці не стануть навмання блукати по селу, піп виведе їх просто на нас... — і майже з ворожістю дивлюся на машину, яка незрушно стоїть на вулиці. Не було б її, ми, як то кажуть, взяли б ноги в руки та й подалися до путівця. Почекали б у куцах попутки й швидко забули б про бандитів... От тільки про попа треба б попередити самооборонців...

І, не чекаючи відповіді, наказую:

— Негайно вирушаємо шукати самооборонців. Дамо бандитам бій разом з ними. Іншого виходу не бачу. Тільки треба збирати самооборонців тихо й швидко, а то, гляди, причаївся десь неподалік бандитський поплічник, попередить гадів, нападуть на нас зненацька, звідки й не чекатимем...

— Аби ж то знаття, де ті оборонці живуть, — похмуро кидає Андрій. — Село велике, за всю ніч не обійдеш. Доведеться стукати навмання, питатися... Гадаєш, так одразу й скажуть?..

— Чого навмання? — подає тоненький голосок Омелько. — Я, дядю, знаю одного. Піп про нього згадував недавно... недобре згадував...

— Оце інше діло! — веселішає Прокопчук. — То веди мене мерщій до його хати.

Хлопець переступає з ноги на ногу, шморгає носом, мнеться. Андрій нагинається до нього.

— Ти чого це знитівся? Чи боїшся, що піп покарає? Не бійся, тепер гаплат йому... А втім, гаразд, сходжу сам. Покажи-но його хату.

— Он, — протягає руку Омелько, — бачите, журавель біля неї. Дядька Маркіяном звати. Поздоровкайтеся, ко-

ли одгукнеться, скажіть, що ви совіцький вояк, він і одчинить.

Андрій квапливо йде. А Омелько тягне нас за рукави.

— Ходімо в клуню. Там сховаємося, доки самооборонці не зберуться сюди.

Я на хвильку оглядаюся. Еге, серед двору стовбичити не годиться. І до хати вертатися не варто: бандити відразу до неї кинуться, вони ж вважають, що ми там безпробудно спимо. А то ще й ушкварять із автоматів по вікнах. От якби у нас було достатньо зброї, тоді б ми їх зустріли... Рушаємо до клуні, що бовваніє в городі.

Тут геть темно й чомусь холодніше, ніж надворі. Пахне духмяним сіном і гіркувато соломою. Омелько веде нас у куток. Шелестить солома під ногами. Зупиняємося, лягаємо на рядно. Просто перед моїми очима — чимала шпарина в лозяній стіні клуні.

— Це я пробрав, — шепоче Омелько. — Я тут сплю. Як зачую вранці кроки отця Парфентія, зразу дивлюся в шпарину, в якому він настрої. Коли злий дуже, аж руками вимахує, хутко ховаю вила й граблі, бо скалічити може...

— Як же ти примудрився до такого живодера потрапити? — питаю співчутливо. — Невже у тебе в селі жодного родича не лишилося?

Омелько довго мовчить, шарудить соломою, зручніше вмоцнюючися.

— Та я не з цього села, — подає нарешті голос. — Я з тамтого хутора, знаєте, як попід Чорним лісом іти, а тоді повз Біле болото, то наш хутір якраз за тим болотом...

— Не знаю, — мимоволі всміхаюся я.

Згадалося, як до нас приїхала з міста молоденька вчителька. Ми щиро дивувалися, що вона, обходячи для знайомства наші хати, не раз блукала вулицями, не могла вибратися до школи. Та хіба можна заблудитися в нашому селі? Я навіть серед ночі з заплющеними очима відшукаю хату будь-кого з своїх товаришів...

— Нетутешній я, хлопче. То ж твого хутора не знаю. Я з тої України, яка ще 1917 року звільнилася від панів і таких попів, як твій. У нас до сиріт так не ставляться. До речі, ти давно втратив батьків?

Він знову довго мовчить.

— Та матір давно, — каже спроквола. — Досі жахно сниться: лежить вона в труні, я плачу, шарпаю її за руки, благаю розплющити очі, глянути на мене, слово мо-

вити, а вона геть німа, непорушна... Мовби то не я, а чужий чоловік до неї звертається... Ох, дядю, як тоді мені страшно, як самотньо було!.. Хоча б нам швидше на тамтін світі з матусею зустрітися!..

Мене, мов окріп, обпікають Омелькові слова. Не відразу здобуваюся на мову.

— Ну, а батько коли?..

Хлопець чомусь відсовується від мене, ніби я сказав йому щось образливе. Закашлюється силувано. Дивно... Що за таємниця пов'язана з його батьком? Гм, а може, він живий, може, просто покинув хлопця, коли померла мати, одружився вдруге, от він і згадувати не хоче такого батька? Все, досить розпитувань, не треба ятрити Омелькові душу.

Однак не втримуюся.

— Чи не покинув тебе батько напризволяще, га?

Хлопець зітхає й тихо каже:

— Та наче ні...

Отже, я не помилився в своїх здогадах. Переводжу мову на інше. Мовчати не хочеться: і сон знову долає, і треба відпустити напружені до краю нерви. Та й час за розмовами іде швидше. А то здається, що він загруз посеред двору в заметі.

— То чому все-таки ти став попихачем у попа? — повторюю своє запитання.— Невже справді більше нікуди було подітися?

Хлопець крутиться, під його неспокійними ногами шелестить солома. Відчуваю: йому чомусь зовсім не хочеться відповідати на це запитання. А мене розбирає цікавість. І осторога з'являється — яку ж таємницю ховає в собі цей хлопчак? Ну, з батьком, вважай, ясно. А от з наймитуванням у попа щось незрозуміле. Мабуть, правду казав у госпіталі поранений бандитами майор, що тут сам чорт не розбереться, де друг, а де ворог. У кожного чоловіка може ховатися автомат чи обріз під свиткою... Он Прокопчук пішов і наче в снігах потонув. Чи не гайнув до матері?..

Боляче смикнув себе за чуба. Зажди, зажди, товаришу сержант! Оце дійшов у своїх підозрах до ручки — у бойовому побратимові засумнівався...

Однак мулявка у грудях лишилася. Через те й прозвучав гостро мій голос.

— То що, Омельку, не було у вашому селі, пробач, хуторі, Радянської влади, не побачив ти бодай трохи, що таке справжнє життя? Чи воно тобі не до шмиги, чи кра-

ще на попа до кінця віку горба гнути, спати, мов худоба, в клуні на соломі?..

Хлопчик зіщулився, ще більше відсунувся від мене.

— Чому ж не було, була,— мовив якимось боязко.— Але ж я мало її бачив... Бо таки ж на хуторі ми жили... Приїхав якимось до нас чоловік із району, гарно говорив з ганку, що люди тепер заможнo житимуть, радив подумати про колгосп, казав, що всі діти в школі навчатимуться нашою мовою...

Омелько затнувся, низько похилив голову.

— Ну-ну, що ж далі,— нетерпеливиться мені.— Мабуть, до нової школи ти ходив, розказувала тобі вчителька про Радянський Союз?

— Як ви вгадали, що до нас прислали вчительку? — дивується хлопчак.— Еге, пан Станіслав Броніславович утік, коли совіцькі танки загуркотіли від лісу... То до нас прийшла пішки з району Олександра Петрівна. У нас школа маленька, геть усіх вчила вона, аж чотири класи одразу. Правда, небагато нас було — всього двадцятко... Така вона була добра, наче ви: ніколи не вдарить лінійкою, як пан Станіслав, не поставить у куток на гречку, не позбиткується з драних постолів... Пан Станіслав, було, тим, у кого погані столи, не дозволяв заходити взутим до класу... Навіть узимку... А Олександра Петрівна сварила тільки тоді, коли хтось її пані називав. Так розповідала про Радянський Союз, аж бачилось усе те! Було, прийду додому, мамі й татуневі переповідаю, а вони вірять і не вірять... «Невже в нас так буде?» — питалася мама. Така у нас вчителька була, більше ніколи такої не буде,— гірко зітхнув Омелько.

— Чому — була? Невже фашисти?..

Омелько зітхнув, аж схлипнув. І враз смикнувся всім тілом, припав до щілини. Я теж визирнув. Нікого не видно в дворі, але долинають ледь чутні кроки. Чи не бандити скрадаються? Вхопив шоферів автомат — він задрімав,— влаштувався зручніше. Ех, певно, не встиг Прокопчук самооборонців зібрати! Мабуть, у різних кінцях села живуть. Поки прочумаються, одягнуться... Штовхнув шофера, Каратєєва — враз прокинулися. Пояснювати їм нічого не треба, самі прислухалися й усе зрозуміли. Шофер хоче забрати в мене автомат, але я не даю. Коли то їм, шоферам, доводиться стріляти, а нам, піхотинцям, уважай, щодня — на передовій сидимо.

Зачаїлися, чекаймо.

Ледь чутний шепіт лізе у вуха, мовби сухе листя під

вітром шарудить. Вчувається, чи що, від перенапруги. Стріплюю головою, але шепіт не щезає, уже й слова можна розібрати.

— Таточку, ріднесенький, не ходи з ними... Совіцькі вояки добрі, вони мене до столу запросили, по голові погладдили...

Та це ж Омельків голос! Що він шепоче?.. Хапаю хлопця за плече, рвучко повертаю до себе.

— То де ж твій батько, зізнавайся!

Тіло його затрусилося, наче в пропасниці, на мою руку закапали гарячі сльози.

— Він там... з тими... проти вас... Отець Парфентій казали... Я знаю... я дуже добре знаю, що татко не хотіли до них... То піп їх змусив... Татко в мене добрі... Вони тоді вчительку хотіли захистити, але не змогли...

Я ошелешено закрутив головою. Дійсно, на цій Західній Україні нічого не второпаєш. Вчительку хотів захистити і пішов до бандерівців?.. А син того бандерівця врятував нас... Чи й тут якась підступність?

А Омелька ніби прорвало, хоча кроки неблаганно наближались.

— Ви не вірите, дядю, не вірите мені, а так було насправді... Коли якісь чужі зарослі бородами дядьки зайшли до нашого класу й, ні слова не кажучи, схопили Олександрю Петрівну за руки й потягли з класу, ми всі з плачем кинулися слідом. Я заозирався — хто є надворі? Аж тут мій татусь іде вулицею... Так скрикнув, що він миттю опинився біля нас, узявся забирати вчительку... А вони його — носачами під груди... Татунь упали, а Олександрю Петрівну посадили на воза й повезли кудись...

Он воно що... І хоча зараз зовсім не до розпитів, я, напруживши очі до краю, дивлюся в щілину, а сам допевняюся в хлопчини:

— То як же твій тато до них міг потрапити? Його ж не забрали?

Омелько зітхає на повні груди.

— Забрали. Увечері. Саме така хурделиця була, мовби хто нещасний бігав під вікнами й голосив... Коли це шибка — дзінь-дзінь... Ми з мамою разом кинулися до вікна. Три пики у шибку всадилися, питають: «Де Петро Климчук?» Мама відчинила їм, бо гвинтівки поставили, увіпхалися вони в хату, очі мороз сиплють, ні вітання, ні слова ніякого. Побачили татуса і до нього. «Збирайся, поїдемо», — каже один, у білому кожусі. Ми метнулися

до нього, за поли хапаємо: «Куди ви тата нашого берете? Він же хворий, якісь погані люди побили вдень». Де там, зтурили татуса з печі, сяк-так він одягнувся. І попхали з хати... Мати слідом, я також, але вони мене не пустили. Коли мама вернулися не скоро, сльози у два одвороти течуть, за груди держаться... Я глянув — геть побита мама...

— Все, все,— затуляю йому рота.— Потім розкажеш, зараз не до цього.

А сам відчуваю, що у мене мороз мимоволі пішов поза шкірою. Бач, як непросто повертається...

— Ні, я все-таки вам скажу, — шепоче Омелько.— Я хутко... Щоби ви знали й погано не думали про татуса... Коли мама померли від того биття — вони тільки до весни дотягли,— я пішов у село до попа найматися. Я йому розповів, як оце вам, а він сказав, що коли слугуватиму йому добре, то відшукає татусів слід. І перегода мовив мені, змусивши спершу поклястися на ікону, де татусь, привіт од нього мені передав...

Мельки зиркаю на хлопчину. Сам себе не розумію: і ворожнечу, майже ненависть до нього відчуваю, і дурну жалість. А яка може бути жалість, коли ось-ось його батько, можливо, разом із бандерівцями атакує нас, може, це буде наш останній бій...

А Омелько раптом схопив мене за руку, благально каже:

— Пане-товаришу, я зараз, дозвольте, поговорю з татом, він мене послухає, не піде проти вас, і їх він заверне...

Я мовчу, не до цього вже мені зараз. Он кроки завертають у двір.

— Коли не послухає,— шепоче гірко-одчайдушно мені на вухо Омелько,— то я вискочу... вихоплю в нього гвинтівку й стрельну... в отця Парфентія...

— Сиди вже, не смикайся... Скосить тебе черга, два кроки не ступиш...

Хоча чекали ми, вдивлялися до болю в очах у двір, та коли там з'явилися темні постаті, ми здригнулися. Я прицілювся.

Несподівано повз мене хтось прошмигнув, розчинив двері клуні й кинувся до воріт. Омелько!

— Куди? — мимоволі вигукнув я.— Уб'ють!

— Не уб'ють! — долинуло дзвінко від воріт. — Це оборонці!

Та я лиш тоді повірив, коли з натовпу подав голос

Прокопчук. Зітхнули ми з полегкістю, вибралися з клуні, радо тиснемо руки чоловікам. Мовби гора з плечей спала. Глянув на гурт — не менше двадцяти чоловіків надійшло, всі озброєні.

— Не турбуйтеся, товариші, — каже прокуреним басом високий міцний чоловіча, припадаючи на одну ногу, — не дамо скривдити вас. Добре, що ви сюди дісталися, бо на хуторі було б вам зле... Нумо знайомитись. Я старший самооборонець, Маркіяном звати.

І став діловито командувати.

— Свириде, бери трьох хлопців і гайда на край шляху, до снігового муру, пильуйте там добре. Степане, також з трьома засядеш над яром. А ми займемо кругову оборону в дворі й біля машини. Так я кажу, сержанте? — обертається до мене.

— Так, — киваю головою. Справді, розумно розпоряджається. Мабуть, на фронті був, ото й кульгав. Та йому й видніше, як розставити людей.

І тут Маркіян помічає Омелька, який притулився до мене.

— А ти чого тут огинаєшся? — гримнув. — Чи не лишив тебе піп шпигувати?

Хлопчина затіпався, мов у лихоманці, обняв мене обома руками.

— Не треба так, товаришу, — мовив я примирливо. — Омелько сьогодні здорово допоміг нам: попередив, що піп рушив до бандитів, нас із хати визволив...

Маркіян бере мене під руку, одводить убік. Омелька поглядом лишає на місці.

— А ви знаєте, що його батько, кажуть, у лісі з бандитами? — пильно дивиться на мене.

— Хто каже? Ви його бачили з ними? — сам запитую.

— Ну, в селі кажуть... Піп у проповіді натякав...

— Омелько мені про себе розповів... — Коротко переповідаю все те. — А чи не здається вам, що піп звів наклеп на Омелькового батька, а насправді його давно немає серед живих?.. Аби мати собі дармового наймита! Дармового й вірного. Хлопчина живе ж, як цуценя: спить у клуні, їсть покидьки з попового столу, працює, як раб... Може, я й помиляюся, але Омелько — хороший хлопець. А з попом, гадаю, вам тепер усе ясно...

— Та ясно, — киває чоловік головою. — Підозрювали ми його у зв'язках з бандитами, а от впіймати на гарячому не могли. Тепер йому не відкрутитися. Ну, а щодо

Омелька... Спасибі, зазирнули в його душу. Мабуть, ви праві. Візьмемо хлопця під свою руку...

Раз, удруге хрипко, нервово заспівав півень.

— Це Степан від яру подав сигнал,— стрепенувся Маркіян. Упівголоса командує: — Іване, Свириде, Андрію, лишайтесь тут. Решта — за мною!

І вже коли ми шпинькували попід тином, пошепки пояснив мені.

— Таки ж, видно, знову, як на тамтім тижні, яром прокралися. Боятися на чисте поле вигулькнути. Вовки та й годі.

Вибралися до яру, залягли на горбку. Видивляюся: де ж вороги? Аж он — вийшли з яру, зігнувшись, ланцюгом простують на нас. Навіть перемовляються стиха, мабуть, певні, що опадуть зненацька.

Ближче й ближче бандити. До болю в пальцях стискаю автомат.

Раптом щось шурхнуло повз мене й скотилося з горбка.

— Тату, таточку! — розпачливо залунало над німим селом.— Не стріляй, це наші, наші!

Омелько! Я щосили відштовхнувся, кількома стрибками догнав його, звалив на сніг. І тої ж миті над головою прошуміла автоматна черга. Аж вітром війнуло.

А наступної миті вдарили самооборонці й мої побратими. Кілька бандитів упали, решта кинулися навтьоки. Ще двоє не добігли до яру. Прокопчук і шофер було подалися переслідувати бандитів, та Маркіян зупинив їх суворим окриком:

— Куди? Хочете, щоб постріляли з яру?..

— Та знищити їх треба всіх! — гарячкує Прокопчук.

— Ось зберемо всіх самооборонців району в один кулак, тоді, сподіваюся, викуримо їх усіх з лісів.

Поволі вертаємося до попової хати, збуджено обговорюємо цей короткий бій.

— Знову припекли їм п'яти. Бач, тікали, аж груддя з-під чобіт летіло!

— Хе, вони сміливці з-за рогу нападати!

— Тепер довго не потикатимуться!

Іду, жадібно затажуюся самокруткою. Поволі спадає напруга, тиха, несмілива радість нуртує в тілі. Й незручно стало за свої недавні думки про тутешніх людей... Таки ж більшість — наші щирі друзі. То лише купка виродків, сміття фашистське розсипалося по лісах і в безсилий люті наводить терор...

— Дядю, а нагніться до мене, щось скажу,— чую тихий хлопчачий голос.— Нагніться...

Омелько знову мовби прилип до мене.

Нагинаюся.

— Тато почув мене! Я знаю! І він прийде з лісу, ось побачите... Тільки бороду поголить, бо дуже страшний з нею...— Хвильку мовчить і рішуче: — А коли йому й поголеному соромно перед людьми з'являтися, то я сам схожду й заберу його...

Я тамую зітханья. Ой навряд, хлопче, щоб побачив ти свого батька!.. Обдурив тебе піп. Мимоволі обертаюся, дивлюся на поле, де лежать непорушні постаті... А може, й він там... І доля ж у тебе, хлопче...

— Нічого, не вішай носа, тепер у тебе нове життя почнеться,— кажу підбадьорливо й гладжу хлопця по мокрому від сліз обличчю.— Дай війні скінчитися, жити-мемо разом...

— Спасибі, тільки я татуса найду...

У дворі сердечно дякую оборонцям за допомогу. Обіймаю Маркіяна. Мовлю своїм:

— То що, по конях? Товариші допоможуть нам дістатися до путівця, а там, мабуть, протряхло вже.

— Е ні,— підводить догори руки Маркіян.— Вночі ми вас не відпустимо: а як бандити чатують десь край дороги? Вони ж зараз злі, як сто чортів. Почекайте до ранку, відпочинете, поспідаєте, а тоді й побажаємо вам щасливої дороги.

6

Після сніданку вийшли ми на дорогу, що вела прямісінько до путівця, й очам своїм не повірили — розчищена ген до обрію, де вже натужно гудуть машини. Чи не звивається? Протер очі.

— Правда, Іване, не муч очі,— сміється Маркіян.— Це наші селяни такий вам подарунок зробили. Устали вдосвіта й прокидали шлях. Щасливо!

Розцілувалися ми з ним, з самооборонцями, що прийшли проваджати. А тут і жінки, діди, дівчата й хлоп'яки надійшли, оточили нас.

Раптом — крик. Всі обернулися туди. А то біжать, махаючи руками, Андрієва мати і тітка Насташа... Андрій полетів до них.

Довелося мені коротке слово казати про нашу армію, її успіхи. Так хвилювався, наче вперше виступав. А до

війни, коли був учителем Історії, не раз же доводилося говорити з трибуни. Тільки ж не після такої ночі... Хвилювався, бо стали рідні ці люди, які прийшли на поміч, врятувати нас у цю смертельно небезпечну ніч. Ніколи не забудуться щирі доброзичливі обличчя, оця прочищена добрими руками дорога...

Закінчивши мову, воджу очима по натовпу — де ж це Омелько? Чи не подався до лісу?.. Ага, он стоїть під тинном, дивиться на мене крізь озерця сліз. Зіскакую з кузова, звідки говорив до людей, підходжу до нього. Він обіймає мене за ший. Тут і мої товариші підступають.

— Ти чого це в такому дранті ходиш? — питає Каратєєв.— Все одно що босий!

Омелько ніяково переступає ногами в постолах.

— Дарма... А попіві чоботи носити більше не буду! Ось літом нові постоли собі сплету...

— Коли ще те літо! — махає рукою Каратєєв.— Он сніг лежить... Ану зажди хвильку...

Він іде до кузова, дістає речовий мішок, виймає звідти черевики.

— На, поміряй, може, підійдуть.

— Не треба, дядечку, не треба,— обома руками відштовхує хлопець чорні блискучі черевики, а сам очей не може відвести від них.

— Міряй, міряй,— силоміць засовує йому ногу в черевик Каратєєв.— О, як на тебе шиті! — радіє.— Носи на здоров'я. Пошив у госпіталі меншому братану, та ще зберуся...

Омелько аж розквітнув од нежданого подарунка. Навіть мову йому відібрало.

А я між тим підходжу до Маркіяна, кажу йому:

— Треба б поки що малого в дитбудинок віддати, доки я воюватиму.

— Навіщо в дитбудинок? — сплескує в долоні Андрієва мати.— А ми з Насташею нащо? Звеселить нашу пустку...

Коли машина рушила, Омелько побіг слідом, притискаючи до грудей черевики, закричав щасливо:

— Спасибі, спасибі, дядечки! Я вас ніколи не забуду! А черевики тільки в свята носитиму!

— Чому тільки в свята? — гукнув Каратєєв.— Щодня носи!

У глибокому блакитному небі ясно сяяло сонце. Танув сніг, дзюрчали, мов співали, струмки. Ніжна зелена хмарка повисла над кожним деревом, над кожним кущем, на

малесеньких листочках веселково спалахували краплі. Ми їхали між цими зеленими хмарками по рівному, чистому шляху, й нам також хотілося співати.

Хоча нас чекала війна...

ЗДРАСТУЙ, МИКОЛКО!

Юзефові Собесяку, славному синові польського народу, відважному партизанському командирові присвячую

I

Схвильований і піднесений, він вийшов з актового залу університету. Розповідав студентам, як у роки війни командував партизанським загonom, з'єднанням, як пліч-о-пліч відважно билися з фашистами народні месники — росіяни, українці, поляки, білоруси, литовці... Юнаки та дівчата жадібно вбирали його прості й вагомні слова про героїзм і дружбу народів...

Хвильку постояв на широких східцях, з насолодою вдихаючи западне морозне повітря, пронизане сріблястим пилом. Той пил, здається, сіявся з високого раннього місяця, котрий застиг суворим вартовим над глибоко задуманим Тарасом Шевченком.

— Поїдемо до готелю? — чемно запитав товариш, який його супроводжував. — Такий клопітний був день, стільки напружених зустрічей — вам треба добре відпочити.

Він заперечно скрутнув головою, поцікавився:

— А це правда, що в Києві є Червона площа?

— Правда, — кивнув супроводжуючий. — Дуже старовинна й дуже своєрідна. Там хтось із ваших знайомих живе?

— Жив... Давно... А давайте-но побуваємо на тій кийівській Червоній площі.

Машина промчала завжди гомінким Хрещатиком, спустилася крутим узвозом до застиглого в крижаному полоні Дніпра, проїхала неширокою й недовгою вулицею й зупинилася на чималій площі.

Вийшов з машини, роззирнувся. Побачив масивну будівлю монастиря, мабуть, тінистий улітку, а тепер прозорий сквер, за яким стояли червоні трамваї; ліворуч нависала над площею гора.

І йому раптом здалося, що він уже був тут. Таке все

знайоме... А он там, неподалік від гори, під розложистим кленом, стоїть двоповерховий будиночок... Потягся туди очима, навіть крок сягнуто ступив. І схаменувся. Немає того будиночка, рознесло його бомбою ще в 1941 році. Та ноги все одно понесли його під гору. Сів на лавочку, дивився на київську Червону площу.

Це ж звідси вирушив у далеку дорогу Миколка...

2

...Містечко уже вгортало похмурі сутінки. Ніде ані звуку, навіть поодиноким собакам ніби заціпило. А Юзефу, котрий квапився з друкарні до своєї кімнатки, та застигла тиша була сповнена моторошними зойками, розпачливим плачем дітей, гіркими прокльонами чоловіків і жінок... З годину тому в ярузі, густо порослій лопухами й дерезою, фашисти розстріляли мешканців містечка — колишніх активістів з сім'ями. Навіть маленьких дітей не пожаліли... Юзеф і його товариш Ян, зачувши крики й постріли, притьма кинулися до вікна друкарні. Дивилися, заціпенілі, на той жах, на те варварство, стискали кулаки від безсилої люті. Та що вони могли вдіяти, коли у них на двох не було навіть поганенької гвинтівки...

Коли стихли постріли, Юзеф спохопився:

— Треба негайно віддрукувати листівки, розповісти людям про мерзенний злочин фашистів!

— Згоден! — подався до верстата Ян.

Це була поки що їхня єдина зброя.

Тож і затримався в друкарні. А от-от почнеться комендантська година. Квапився до своєї кімнатки, тримаючи за пазухою кілька десятків листівок, сторожко озирався. Якщо злапають поліцаї та обшукають — розстріляють на місці. З такою небезпечною ношею слід швидше шмигнути до себе.

Поліцаїв побачив, коли вже наближався до своєї дівки: вони стояли біля магазину, курили, весело, безтурботно розмовляли. Мерщій притулився до паркана.

Враз хтось смикнув за рукав. Здригнувся, притьма оглянувся — невже потрапив у засаду? Полегшено видихнув повітря — позад нього стояв хлопчина років дванадцяти. Хоча вже були сутінки, розгледів, який хлопчина худючий, який на ньому подертий одяг. Нічого не кажучи, Юзеф ухопив хлопця за рукав і потяг у вузький тіньовий завулок. На них уже звернули увагу поліцаї, он знімають гвинтівки з плечей...

— Ти чого це блукаєш в такий пізній час? — тихо висварив. — Хочеш, щоб поліцаї одлупешили? Чи й кулю всадили? Їм недовго...

— Та ні, не хочу,— кволо одгукнувся хлопчина.— Я, дядечку, дуже їсти хочу...

Юзеф зітхнув. Скільки їх, отаких посиротілих дітей, нині блукає по сплюндрованій ворогами землі... Та як ти їм допоможеш, коли сам ледве животиєш?

Хлопчина мовби прочитав його думку, підвів руку, мляво махнув нею.

— Ні-ні, дядечку, я не прошу, щоб ви мене нагодували... Ви покажіть мені магазин, де можна купити хліба.

Юзеф жалісно дивився на нього.

— Який магазин, який хліб? Вже почалася комендантська година, ти, мабуть, знаєш, що це таке... Та й чи маєш гроші?

Хлопчина похнюпився.

— Звідки мені їх узяти? Але я допоміг би в магазині продавцю, а він, може, дав би за це шматок хліба... Я вже три дні не їв нічого, а мені ще так далеко йти...

Хлопчина щиро й довірливо дивився великими сумними очима. Аж Юзефу кольнуло в серце.

— Жди, дадуть тобі хліба в магазині! — сердито плюнув.— Тут такий жмикрут засів з приходом німців...— Замовк на хвильку, рішуче сказав:— Знаєш що, ходімо до мене! Поїси, переночуєш, відпочинеш.

Хлопчина ковтав хліб не жуучи. А пісню kwasолянку упорав за одну мить. Ніяково глянув на Юзефа, котрий не брав ложки.

— Ви, дядечку, не гнівайтесь на мене, що отак обвечеряв вас. Якби мама побачила, вилаяла б мене...

З його очей враз рясно закапали сльози. Юзеф легенько погладив хлопчину по закудланому, давно не митому чубові. Скалатнулося серце. Уже чотири місяці з гаком не бачив своїх дітей, дружину. Чи вдалося їм дістатися в глибокий тил? Так же ж нещадно бомбардували фашистські літаки ешелони з евакуйованими.

— Пробач, не спитав, як тебе звати. Мене зви... Максом, дядьком Максом,— назвав своє нове ім'я, що його прибрав собі тут, у містечку.— А де твоя мати?

Хлопчина підвів голову. Навіть при світлі каганчика було видно, які в нього ясно-блакитні очі. І та блакить була вщерть залита озерцями туги.

— Мама Миколкою звала. А батько — Миколою. Хай,

казав, привчається з дитинства мужчиною себе відчувати... Ми до війни у Києві жили, це — найкраще місто в світі! Наш двоповерховий будиночок стояв під горою на Червоній площі. Еге, в Москві є Красна площа, а в нас Червона. Біля будинку в нас величезний клен ріс, далі сквер дуже гарний, ми там з хлопцями гралися. А навпроти — монастир високий. Коли ж пройти вулицею до ранішнього сонця, то якраз до Дніпра вигулькнеш...

Хлопчина зітхнув.

— Мій батько працював ковалем на заводі «Ленінська кузня». Знаєте, які в нього руки? Коли я був маленьким, він ставив мене на долоню й підіймав до стелі! У них на заводі справжні кораблі робили, вони аж у Чорне море ходили! Батько не раз брав мене на завод. Я теж хотів з ним працювати, хай у них в цеху і гуркіт стоїть, і дим... Аби не війна... Батько одразу ж на фронт пішов, прохав дуже, щоб я маму беріг. А я не вберіг...

Миколчин голос захряс у сльозах, голова низько схилилася.

— Ні, я беріг, довго беріг маму,— нарешті обізвався він.— Воду з Дніпра сам носив, коли з крана й капати перестало, у чергах по хліб з досвітку вистоював. Бо мама, відколи батько пішов на фронт, мовби зів'яла, все з її рук валилося...

Схлипнув гірко.

— І того нещасливого дня побіг до магазину раненько, ще сонце не визирало з-за Дніпра, тільки променями, мов прожекторами, смугувало небо. Коли воно викотилося, так тепло, погідно стало. А тут літаки їхні налетіли. Вують, наче скажені, крутяться, щоб не попасти під снаряд зенітки, бомби кидають. Такий грюкіт здійнявся, аж оглух я. Мені б додому щодуху кинутися, забрати матір до бомбосховища, а я... злякався, шугнув у підвал — дуже близько біля магазину бомба впала, здавалося, земля навпіл репнула... Ні, я там довго не висидів, хоч якась тітонька тримала руками за поли. Невдовзі вискочив на вулицю, подався до нашого будинку. А його немає... Зовсім немає, наче й не було ніколи... Все є — і монастир, і сквер, хоч і пошарпаний дуже, навіть трамвай, правда, зрешечений осколками, стоїть на рейках. А будинку немає. Сама бита цегла валяється довкола. І матері немає...

Юзеф надсил спитав:

— А як же ти сюди, на Волинь, потрапив? Це ж не близький світ...

Хлопчина, мов старий, скрушно похитав головою.

— Не близький. Так далеко від Києва і так було важко йти... Коли матері не стало,— навіть хустки її чи бодай гудзика від кофти я не знайшов,— мене забрала до себе бабуся з сусіднього будинку — мама до війни допомагала їй, самотній, мити підлогу, приносила м'ясо, хліб з магазину. Пожив я трохи в неї, а тут фашисти захопили Київ. Стало дуже страшно. Якимсь повз нас вели сім'ї з Подолу, казали, до Бабиного яру. Їх там розстріляли. Потім туди ж повели матросів... Скоро голод став доймаєти. Ми з бабусею продали геть усе, що в неї було з одягу, але їжі на базарі ставало все менше. Бувало, що ми з бабусею одну картоплину на день ділили... Тільки одного разу мені пощастило — вкрав у німця з воза хлібину. Поки він взяв гвинтівку та прицілився, я вже був за рогом...

Миколка вдруге схлипнув.

— Потім бабуся померла. Лягла спати і вранці не встала... І я сам лишився. Тоді й згадав, що на Волині, в селі Галівка, живе мій дядько, а батьків брат Яків. Ми до війни їздили до нього в гості. Там ще в мене братик і сестричка. І тітка Настя. Я розпитав у сусідів дорогу на Волинь і пішов. Дванадцять днів ішов.

Миколка мерзлякувато пересмикнув плечима, наче на нього враз посипався колючий сніг.

— Ой дядечку Максе, чого я набачився!.. Людей вішають просто посеред села... Забрів на один хутір, а там замість хат самі комини чорні стирчать і собаки моторошно виють... Та я спершу вперто через села йшов — там мені іноді їсти давали. Та не зміг довго на все те горе дивитися. І поліцаї знущалися. Якимсь набили до того, що мені світ потьмарився. Очуняв у канаві, а мене прибудний собака лиже. Бачте, навіть собаці стало шкода скривджену людину. І де вони взялися, ті поліцаї? До війни я не бачив таких поганих людей...

Перевів дух і сумно мовив далі:

— Рушив я перелісками, лісами, тут їх у вас багато. Але ж у лісах в таку пору майже нічого немає, хіба під грушею-дичкою гниличок назбираєш. Коли вибився до вашого містечка, мене вже й ноги не несли. Ото й пристав до вас... Пробачте.

Замовк Миколка, кулаком витирає очі. А Юзеф розтровожено дивився на нього й не знав, що сказати, як розрадити. Хтозна, чи й досі живе в тій Галівці його дядько. Мабуть, він на фронті. А чи потрібний зайвий рот його дружині з двома дітьми в такий сутужний час?

І аж тіпнувся від несподіваної й простої думки. Чому не лишити Миколку в себе? Він працює, має якийсь заробіток, має кімнатку. Прилаштує десь хлопчика. Гляди, Миколка згодом допомагатиме йому в підпільній роботі, от хоча б листівки розкидатиме.

— Миколко,— обняв хлопця, тепло зазирнув у очі,— зоставайся у мене, будемо вдвох жити. Скільки тобі добирається до тої Галівки, а он зима на носі.

Хлопчина вдячно саянув блакиттю очей. І заперечно покрутив головою.

— Спасибі, велике спасибі, дядечку Максе! Ви добрий... як мій татко... Але мені так кортить до рідних! Бодай би одне рідне обличчя побачити...— Оглянув його маленьку кімнатку з залізним ліжком і дерев'яним потмянілим столом.— Вам також, мабуть, кортить. Бо хіба ви до війни самі жили? І якимось зараз не так живете... Наче на вокзалі...

Юзеф невесело всміхнувся. А не так, це точно підмітив Миколка. Справді, жодної рідної душі поблизу немає. Батьки в Польщі, дружина з дітьми... хтозна-де.

Миколка завважив, як охмарилося Юзефове обличчя, легенько взяв його за руку, стиха мовив:

— Поганенько і вам живеться, еге? А ви розкажіть мені про себе, дядечку, ось побачите, вам легше стане. Було, до війни прийде до нас бабуся Проня, ота, що мене забрала до себе, коли будинок розбомбили, прийде заплакана — так їй сумно, самотньо, бо ж сини й чоловік загинули на громадянській війні,— а поговорить з мамою, і розпогодиться її обличчя... От і я розповів вам, і наче камінь зсунувся з душі, як казала моя мама. Бачите, навіть спати захотілося,— солодко позіхнув, потер руками очі.

Юзеф махнув рукою.

— Гаразд, гаразд, потім колись розповім. А зараз вже пізно, гайда в ліжко!

Миколка швидко заснув, легенько посопував, іноді здригався — мабуть, увижалася йому тяжка дорога до містечка. А Юзеф ще довго лежав із розплющеними очима. Йому раптом так закортіло розказати цьому щирому, нещасному хлопчині про себе, бодай про своє дитинство... Бо ж давно не говорив ні з ким одверто. Живе в цьому містечку серед лісів під чужим іменем, з чужою біографією, навіть Ян, побратим по підпіллю, не знає, хто він і звідки.

Але можна тільки подумки вернутися в минуле.

Ох, який сипкий і в'язкий пісок на шляху, коли йдеш голодний, блаженсько вдягнений, а раз у раз дощі з вітром полощуть, ідеш і не знаєш, чи їстимеш щось сьогодні, завтра, післязавтра, чи знайдеш, де прихилити голову на ніч. А ти ж іще зовсім хлопчак, тобі всього чотирнадцять років. І ти вперше вибрався з батьківської хати в таку далеку й непевну подорож. Вибрався не з власної волі, не тому, що нестримно покликав великий, незорий, таємничий світ... Раз у раз оглядаєшся на рідне село, що притулилося під високим сосновим лісом, пихкає димами в небо, село, де ти народився в час першої світової війни, тож зазнав злигоднів, пережив страхів ще малюком. Де вже та війна, поросли бур'янами окопи, а жити не легше... Оглядаєшся, і так кортить крутнути назад, бігцем податися назад, до хай і старої, пошарпаної, але такої затишної батьківської хати...

Юзеф аж за чуба себе сердито смикає, наче він винен, що в голові з'явилися панічні думки. Не можна йому вертатися, ніяк не можна. Адже вирушив він у далеке, невідоме місто Люблін, щоб допомогти сім'ї, яка ледве зводить кінці з кінцями. Сусід, котрий ходив у Люблін на заробітки, розповідав, що там, коли пощастить, можна знайти пристойну роботу, навіть зібрати децицію злотих. Правда, він з міста привіз лише кілька папірців... От і вирушив Юзеф у далеку мандрівку, наперед тішачися, що сам не голодуватиме і батькам бодай трохи допоможе. А ще надивиться на Люблін. Коли сусід розказував про місто юрбі хлопчаків, Юзефові здавалося, що то він казку слухає.

Прибився до міста надвечір, коли сонце сідало за незвично високі будівлі. Воно оглушило, пригнітило його, геть змореного, охлялого, шумом, людською метушнею. Всі кудись квапилися, ні в кого нічого не визнаєш, не розпитаєш. Розгублений, приголомшений, присів на лавку в миршавому садку. Там і заснув. І другу, і третю ніч, марно проблукавши в пошуках роботи, спав на таких само лавках. Від голоду перед очима стояв сизий туман...

Прокинувся вранці від того, що хтось легенько торсав за плече. Розплющив очі й спершу не міг спросоння нічого збагнути: височенні будівлі обступили зусібіч, от-от впадуть на нього, під боки муляє. А снилося йому, що блукає в лісі, і так гарно птахи співають... Над ним схилилося пооране зморшками суворе обличчя. Невже полі-

цай? Скрикнув від переляку, скочив на ноги, щоб мерщій утекти. Чоловік притримав.

— Чого ти, дурненький? — сказав зовсім не сердитим, тільки прокурено-хрипким голосом.— Звідки?..— І обірвав себе.— Знайшов, про що питати. З села, так? П'ють із вас кров пани? Роботу прийшов шукати, еге?

— Еге,— болісно ствердив Юзеф.

Глянув на чоловіка, в його співчутливі очі й раптом розповів, як блукав кілька днів по місту, як принижувався, мало не на коліна ставав, просячися на будь-яку працю: сміття підмітати, нужники чистити... А його звідусюди проганяли, наче коростявого пса... Спасибі, якась добра бабуся дала булку, а то впав би від голоду.

— Та-ак, відома історія. Не ти один поневіряєшся... Що ж мені з тобою робити? — розгублено пошкріб потилицю.— Знаєш, скільки вашого брата, безробітних, тиняється нині по Польщі? Тисячі тисяч... Вертайся-но, хлопче, краще додому, бо нічого тут не заробиш, пропадеш у місті.

Юзеф глибоко зітхнув.

— Мати, батько, братики й сестрички теж сподіваються, що я в місті сам підхарчуюся й їм дам трохи грошей. Ми із весни саму лободу варимо та їмо...

Чоловік од досади збив картуза на потилицю. Відводив очі від Юзефа, мабуть, боявся стрітися з повним відчаю хлопцевим поглядом. Але не йшов геть, стояв на місці.

Та ось він одчайдушно махнув рукою.

— Ех, будь що буде! Ходімо до нашої майстерні. Певен — мої товариші щось придумаютъ, виручать тебе.

Коли вони прийшли в майстерню і чоловік, його звали Вольдемаром, розповів про хлопцеву біду, робітники перезирнулися, про щось погомоніли стиха. І тут же зібрали трохи грошей, щоб він послав батькам і сам підхарчувався. Гуртом рушили до хазяїна майстерні, умовили його, щоб взяв Юзефа учнем слюсаря.

Тоді він вперше відчув, що таке робітнича солідарність...

Юзеф міцно потер лоба, склепив повіки. Годі спогадів, час спати. Дуже напружений, навіть моторошний був минулий день, треба відпочити, розслабитися. А перед очима все стояла страшна картина розправи фашистів над безневинними людьми... Поруч щось бурмотів нерозбірливе осиротілий Миколка, розповідь якого мов ножем краяла і без того зранену душу... І його дітей таке може

спіткати... Треба боротися, всім боротися, щоб здолати людожерів-фашистів. Як же їм з Нюм завдати ворогові бодай одного відчутного удару? Щоб побачили люди — фашистів можна бити!

Але сон відлетів кудись далеко-далеко. Казала мати, як він малим, набігавшись донесхочу, не хотів спати, що то його сон сорока вкрала.

І знову поплинули спогади.

Ось він разом зі своїми друзями робітниками йде вулицею Любліна під гарячими червоними прапорами, протестуючи проти утисків капіталістів, безробіття, проти нещадного гноблення трудящих на Західній Україні. Йде сміливо, гордо, відчуваючи поруч міцні, надійні плечі, кидає презирливі погляди на поліцаїв, що, мов круки, кружляють довкола демонстрантів, скаженіють від безсилої люті, не годні справитися з могутніми робітничими лавами...

Ось він, уже одягнений в солдатську шинель, несе тягар військової служби й потаємно веде небезпечну агітацію серед солдатів, розповідаючи їм про облудну політику польського буржуазного уряду, палко кличе до єдності з робітниками й селянами, до активної боротьби за світле життя, яке сонячно буває зовсім поруч — у Радянському Союзі...

І знову відчув пісок. Але вже не тільки під ногами, як тоді, на шляху до Любліна, а й на зубах. Він був гіркий, мов полин, од нього відгонило димом згарищ, гіркотою поразки.

Коли гітлерівці напали на Польщу, Юзеф знову вступив до армії — щоб стати на битву з ненависним фашизмом. Він і його товариші по роті билися відважно — підірвали три танки, знищили кілька мотоциклістів. Але буржуазний уряд Польщі кинув країну напризволяще, і фашистські полчища лавиною посунули по Польщі... Юзеф і кілька його товаришів вирішили йти до Радянського Союзу. Пробиралися лісами, байраками, відбиваючи скажені наскоки ворогів, з надією поглядали на схід.

І як біля міста Ковель побачили на шляху колону танків з червоними зорями на броні, радо рушили назустріч: вони вже знали, що Радянський Союз подав руку допомоги Західній Україні й Західній Білорусії.

Коли з переднього танка вискочив офіцер, усміхнувся приязно, Юзеф з несміливою надією спитав, чи визволять радянські воїни його рідне село. Танкіст весело підморгнув:

— Чому ж не визволити?

Перед заплющеними очима Юзефа яро зачервонили прапори на глі теплої жовтогарячої осені. Йї мовби вплигло з марева літ рідне село. Він і його брат стоять на возі під тими прапорами й закликають односельців не боятися, молотити панський хліб.

Було це в озороному вересні 1939 року.

Юзеф укотре за сьогоднішній день тяжко зітхнув.

Його село опинилося по той бік кордону, в окупованій гітлерівцями Польщі. А він із своєю сім'єю твердо вирішив — жити в Радянському Союзі. Оселилися в місті Ковелі на Волині. Тут Юзеф працював у МТС, спершу слюсарем, згодом — заступником директора. Весь віддавався роботі.

Та недовго тривали ті гарячі, сповнені турбот про урожай дні. Удосвіта 22 червня 1941 року над містом з нудним завиванням пролетіли літаки з чорними хрестами. Невдовзі від станції долинули оглушливі вибухи.

Юзеф кинувся до військкомату, подав заяву на фронт. Але йому дали інше завдання — очолити МТС, налагодити ремонт тракторів-тягачів і особливо танків. Закурений, геть стомлений, він рідко ночував удома. Кожного дня прибували понівечені танки й трактори, їх треба було швидко вернути на фронт, де точилися криваві, запеклі бої.

Ледве встиг відправити сім'ю в евакуацію, як парко-го літнього дня до міста вдерлися фашисти. Вискочив у вікно, пригинці подався городами до лісу. Оговтавшись трохи в гущавині, вирішив піти у Маневичі, де були знайомі.

З тиждень ховався у них на горищі, не знаючи, як діяти далі. Врешті переборов пригнічення. Треба боротися! Зліз із горища, взяв інше ім'я та прізвище, улаштувався працювати в місцеву друкарню. Хоч не мав уявлення про ту справу, та знання техніки виручило. А ще допоміг земляк Ян, котрий також, як він згодом признався, змушений був тікати з іншого містечка до Маневичів, рятуючись від фашистів. Вирішили: треба шкодити ворогам. Білими птахами полетіли по району листівки. Вони закликали чинити опір окупантам.

Юзеф обережно перевернувся на другий бік. Розходяться їхні листівки, он лаялися поліцаї, коли одного разу випадково зникнули до їхньої друкарні, що вже аж у Луцьк потрапили ті «шкідливі» папірці. Глянув на листівку в поліцейській руці — їхня...

Але цього мало, ох, як мало! Час добувати зброю, створювати підпільні групи. І нищити, нищити гадів!

До ранку не міг заснути цієї ночі Юзеф. А поруч нього спав Миколка, і снилися йому залиті сонячною повинню дніпровські луки, він рве і рве для мами квіти, а з тих квітів чомусь скапують червоні, гарячі краплини...

Уранці розповів про сон Юзефу. І тому знову опекло серце. Так не хотілося відпускати хлопця в непевну дорогу! Бо ж став він за один вечір справді рідним, наче власною дитиною... Але Миколка прагнув до дядька.

Провів хлопця на шлях, що вів до Галівки. Тут одразу ж пощастило — якраз їхав туди дід підводою. Юзеф дав йому кілька марок, і дід зголосився доправити Миколку до дядька.

— Все-таки жива душа буде поруч, хоч погомонимо.

Дід уже смикнув віжки, а Юзеф все тримав Миколку за плечі. Той крізь сльози дивився на нього. Враз обняв за ший, поцілував. Зашепотів на вухо.

— Ви до мене приїздіть, коли можна буде. Хата дядькова з самого краю села. Дядько добрий, не сердитиметься на вас... А краще, як війна скінчиться, — приїздіть до Києва. Запам'ятайте — Червона площа, праворуч монастир, а ліворуч, за сквером, під великим кленом, наш будинок... — Затнувся, схлипнув гірко. — Немає будинку... То я вас на лавочці ждатиму. Кожного дня. Я одразу ж, як тільки Київ визволять, додому поїду... Сядете на вокзалі на трамвай, він вас якраз на Червону площу привезе...

Довго дивився Юзеф услід підводі, що танула в ранковому сизому тумані. А на ній раз у раз злітала вгору тоненька рука...

4

У підвалі було так темно, що пійьма здавалася густою, мов дьоготь. І в тій непроглядній пійьмі Юзеф і Ян гарячково обмацували підлогу, стіни, навіть стелю, сподіваючися знайти якусь залізяку, гака, бодай гвіздок... Нарешті трапив їм до рук дебелий гвіздок. Почали довбати непіддатливу цегляну стіну. Скоро пальці заболіли, закривавіли, та Ян і Юзеф не припиняли роботи. Бо перед їхніми очима стояло люте обличчя старшого поліцаєв Сокори, вочевидячки лунав його рикаючий голос: «Не корч, Юзефе, з себе поліського блазня! Давно знаємо, хто ти й звідки прибився сюди, знаємо про твої витівки. Думаєш, ви-

падково заходили поліцаї до друкарні, показували листівки?.. Кажеш, поняття про них не маєш? Вважаєш мене телепнем? А ти знаєш, що в усій окрузі немає зеленої фарби, окрім як у вас?.. Заціпило? Ну, що, будеш признаватися? Ні?.. Тоді завтра відправимо тебе й твого посібника до гестапо, там з вас живцем шкуру здеруть, тоді швидко розбалакається. Але пізно буде»...

Вгризалися в стіну, не боячися, що почує вартовий під дверима: поліцаї бучно гуляли вгорі, над підвалом. Ось подалася перша цеглина, друга...

Але тут, мов по команді, припинився гвалт над ними, долинув сердитий голос Сокори. Почулися швидкі кроки вартового, скрипнув замок. Кинулися засовувати цеглини назад. Сліпуче сяйнув ліхтарик, промінь впав на стіну...

Одноманітно скриплять полози саней по ранньому нетривкому снігу. Поривами дме вогкий пронизливий вітер. Поволі сунуться сани. Посеред них сидять пригнічені Юзеф і Ян, їхні руки зв'язані. А зусібіч їх опали поліцаї. Обабіч неспішно пропливають порожні поля, чорні мокрі переліски. Тоді, коли з'являються переліски, Юзеф і Ян підводять голови, шукаючи можливості для втечі. Де там утечеш! Пильно стережуть їх поліцаї. Навіть на хвилику не зупиняться, щоб бодай слабосилі шкапи трохи відпочили, он ледь ноги переставляють... А як переїздять села, беруть гвинтівки напоготові, наче хтось збирається напасти на них, щоб визволити полоняників...

Юзеф хитає головою. Хто там нападе! Мало ще партизанів на поліській землі. Правда, пройшла була чутка, що німецького поїзда підірвали...

Сани в'їздять у невелике село, облямоване сосновим лісом. На землю нечутно опускаються сутінки. Сокора тривожно озирється, відбирає в поліцаїв батога, хльоскає коней.

Отже, й у цьому селі не зупиняться.

Раптом поліцаї насторожились, заклацали затворами гвинтівок, а Сокура загорлав:

— Одійди негайно від підводи, бо вступлю!

Юзеф байдужливо повернув голову. Мабуть, хтось із цікавих місцевих жителів вигулькнув на вулицю, щоб подивитися на пізніх подорезних.

Справді, за підводою йшов хлопчак у високій, завеликій йому баранячій шапці. Йшов і пильно роздивлявся заарештованих. Мовби не чув грізного голосу Сокори. Ось він підбив шапку вище...

Юзеф стрепенувся. Щось знайоме вловив у хлопчачковому обличчі...

Очі... Блакитні, осяйні очі!

— Миколко! — стиха охнув.

Поліцаї не звернули на його вигук уваги. А хлопчак аж тіпнувся всім тілом. Притьма кинувся до саней, спитав напружено:

— Дядьку, куди вас?..— І спохопився, глянув на поліцаїв. — Дядьки, куди ви їдете?

— А твоє яке діло, шмаркач? — визвірився Сокора й потряс пістолетом.— Пристав, як гедзь... Чекай, чи ти не вивідувач партизанський? Ану підійди-но ближче, я тебе пильно роздивлюся...

Миколка одскочив до паркану, та погляду не зводить з Юзефа. Той показав зв'язані руки. Миколчині очі враз погасли, налилися тугою. Він понуро поплентався по стежці за саньми, жалібно дивився на Юзефа. Доки поліцай, котрий сидів у задку саней, не скочив та не турнув його прикладом.

Миколка зупинився, постояв трохи. Раптом махнув рукою й подався кудись городами.

Юзеф провів його довгим поглядом. Прощай, Миколко!.. Нічим ти нам не допоможеш. Була, правда, шугнула в голову думка, що хлопчина побіг кликати партизанів, але розтанула. Навіть коли є вони в лісі, то навряд чи знає щось про них Миколка. Адже він десь із тижднів тому дістався до дядька. А як дивом знає, то не встигне попередити: он поліцай смугує коней, мабуть, Сокора боїться залишатися на ніч у цьому глухому причасному лісовому селі...

Прощай, Миколко, хай тобі щастить!

Кони неохоче взяли підтюпцем. Ось і останні хати наближаються. І так закортіло Юзефові востаннє бодай одним оком побачити Миколку!

З крайньої хати, на даху якої виднілося велике лелече гніздо, вийшов чоловік, неквапно попростував до воріт. Сперся на них, уважно дивився на підводу. Поліцаї заворушилися, наставили гвинтівки. Та в чоловіка нічого не було в руках, тільки в куточку рота диміла самокрутка. Коли сани порівнялися з ним, чоловік усміхнувся в попелясті вуса й гукнув:

— Вечір добрий подорожанам! Чого це ви проти ночі квапитеся полишити наше село?

Сокора брудно вилаявся, плюнув.

— І що тут за народ? Видно, як кроти живуть,

кожний проїжджий їм дивовижа, чіпляються!.. Ану шмаляй до хати. І двері за собою щільно причини! — гримнув.

Чоловік здивовано пересмикнув плечима.

— Мені що, пани поліцаї, я можу піти до хати. Тільки ж по-людськи вас питаю, куди розігналися. Бо зранку он поїхали до лісу два поліцаї, вочевидь, по дрова, й досі не повернулися... То я й хотів вас попередити про...

— Що? — перебив його Сокора, аж із саней скочив.— Що? А де ж вони ділися?

Чоловік неквапно розгладив вуса.

— Звідки мені те знати? Я ж не ходив за ними назирці... Чув тільки — наче щось гупало в лісі. Може, то сосни падали з таким гуком, а може... Час нині непевний, самі знаєте...

Поліцай зупинив підводу, Юзеф із Яном презирнулися. Невже партизани вколошкали поліцаїв?..

— Гм, гм,— узаявся терти щоки Сокора, наче вони в нього замерзли.— М-да, ситуація... Слухай, а об'їхати якось цей ліс можна? Ну, хоча б те місце, куди дідьки понесли ваших поліцаїв? — спитав.

Чоловік розвів руками.

Де серед нашої драговини дороги? Оце одна тільки й в'ється до Мочалищ.

Тут навперебій загомоніли поліцаї.

— Чого рушати проти ночі?

— Гляди, у болото вгатимося.

— Краще переночуємо тут. Потомилися, як молотники. А ще ж не блигом світ...

Сокора посварився на них кулаком.

— Заткніть пельки, розбалакалися! Хіба не чули наказу пана начальника поліції, що злочинці кров з носа до ранку мають бути в гестапо? Будем їхати.

— Воля ваша,— схитнув чоловік головою.— Мені що, я дома ночуватиму.

— Замовкни! — рикнув на нього Сокора, а сам все стояв на місці й, часто кліпаючи очима, дивився на ліс, що невблаганно огортався чорнотою.

Рвучко розчинилися двері, й хлюпнула ціла хмара спокусливих пахощів. Поліцаї сопнули носами, пожвавішали.

— Ого! — присвиснув один.— Чи ти кабана заколов, дядьку?

— Та де там, якого кабана,— знітився той.— Дружина курку зарізала, оце борщ варить...

— От і неправда! — вискочив з сіней хлопчина у високій баранячій шапці.— Тільки не кабана закололи, а маленького кабанчика, бо він сильно захворів.

— Оце так небожа принесла лиха година на мою голову! — ударився в поли чоловік.— Ось я тобі покажу, як брехати! — вхопився за дрючка, що стояв біля воріт.

Хлопчина злякано сахнувся назад, а сам кинув погляд на Юзефа, змовницьки підморгнув.

Миколка! Потепліло на душі. А він, бач, подумав, що хлопчина злякався поліцейських погроз. Та ж він, мабуть, просто майнув додому, щоб порадитися з дядьком, як визволити полоняників. Що ж вони надумали? Маленька надія зіграла серце.

Сокура теж нюшкував пахощі, гнув голову, хмурився.

— То що, колеш свиню без дозволу, владу обдурюєш? — важко глянув на Миколчиного дядька.

Той винувато зіщулився.

— Та воно доходило, а пани поліцаї поїхали до лісу, староста десь у райцентрі, ні в кого було дозволу спитати... Що ж було робити? Здохло б...

— Умгу-гу,— переступав з ноги на ногу Сокура.— Ану, хлопці, загляньмо до його хати, перевіримо, яке там порося було. І злочинців з собою прихопіть.

Поліцаї охоче скочили з саней. Взяли попідруки заарештованих, завели до хати.

Сокура обдивився всю хату, обнишпорив сіни, сторожко зазирнув на горище, тримаючи пістолет напоготові. Потім гупнув на лаву, махнув рукою Миколчиному дядьку:

— Подавай!

Невдовзі на столі стояли миски з смаженою, холодець, квашена капуста, картопля в кожухах, огірки. Поліцаї, роздягнувшись і зіставивши гвинтівки в куток, тісно всілися на лаві й на табуретках. Полонених посадили на ослоні біля дверей. Руки їм не розв'язали.

Миколка окрутився по хаті й ніби ненароком опинився біля гвинтівок. Сокура зиркнув на нього підозріло й звелів поліцаям:

— Ану візьміть зброю до себе. Хай на всяк випадок буде під рукою.

Хлопчина розчаровано відійшов, сів на полу. Поліцаї, буркочучи, розібрали гвинтівки. А Сокура поклав пістолет поруч із мискою холодцю.

Миколчин дядько без загаду приніс сулію самогону.

Поліцаї збуджено загомоніли, задоволено потирали руки. Та Сокура охолодив їхній запал.

— Щоб мені й краплі в рот не взяли! Не на хрестини приїхали! Таке важливе завдання виконуємо!

— Та ми з холоду!

— Хіба завадить самогон, тільки зігріє, збадьорить!

Ледь умовили поліцаї Сокуру, щоб дозволив випити по півсклянки. Сам він і не пригубив горілки, жадібно налягав на холодець.

Миколка не знаходив собі місця. То кинеться чогось до печі, то зніме шапку й нервово мене її в руках... «Що робити?» — читається в його погляді. Юзеф сам не знає що, однак мружить око, мовляв, почекай, не гарячкуй, хай поліцаї сп'яніють, тоді подивимося. У нього коти шкребуться на душі. Від таких, як Сокура, просто не виврешся. Сидить зовсім тверезий, тільки живіт набиває. Очі весь час бігають по хаті. Хоча б дозволив руки розв'язати, вже геть затерпли. І шлунок звело від голоду.

Миколчин дядько теж нервує. Хоч і витребенькує, жартує, тихцем підливає поліцаям самогон. Он і до Сокури підступив з сулією. Той рішуче затулив склянку долонею. От гад! А поліцаї вже п'яненькі, варнякати почали. Якби ж не клятий Сокура...

Юзеф озирється. А коли скочити і в двері прожогом?.. Еге, а чим клямку відчиниш...

Тільки тепер звертає увагу на те, що в хаті немає Миколчиної тітки й дітей. Мабуть, вирядили їх до сусідів, передбачаючи, що всяке може статися. Отже, хотіли Миколка й дядько визволити їх. Як же натякнути хлопцю, щоб відчинив хатні й сінешні двері? Вступився поглядом у Миколку, потім перевів очі на двері, зробив рух головою вперед. Хлопець довго кліпав віями, доки втямив. Побокуював до дверей.

Та Сокуру не проведеш. Помітив Миколчині походеньки, схопився, гаркнув:

— Ти чого шибасься, як Марко по пеклу? Ану, на місце! Сядь і прикипи!

Хлопець неохоче вернувся на піл.

Отже, на цей раз Сокуру обдурити не вдалося. Доведеться чекати ночі. Не може бути, щоб поліцаїв і навіть цього негідника не здолав сон. А з послулими він і Ян, коли Миколка тихцем розв'яже їм руки, справляться.

Тут обізвався Миколчин дядько.

— Пане начальнику, воно, звичайно, не моє діло, але смію гадати, що вилають вас у тому гестапо, коли таких

морхлих в'язнів доправите. Чи вони хорі, чи давно не їли?

Сокора втупився в арештованих важким поглядом.

— Гм, таки істинні дохляки. Аж очі полудою взялись, як у доходяг... А ще збиралися з німцями та нами змагатися, — зловтішно гигикнув. — Гаразд, розв'яжуть їм, хлопці, руки та дайте чогось. Бо й справді перепаде нам у гестапо на горіхи, коли вони не годні будуть язиками ворухити.

Юзеф і Ян із задоволенням махали зацікавленими руками. Отепер можна й про втечу серйозно подумати. Але не треба гарячкувати, не слід насторожувати поліцаїв. Навмисне неквапно підвечеряли, хоча зголодніли скажено, адже дві доби, відколи їх схопили в друкарні — саме набирали текст листівки — крихти не було в роті. Наївшиися, похилили голови, начебто закуняли розморено...

Несподівано десь віддалік бабахнув постріл, за ним — другий. Сокора схопився, із пістолетом у руці кинувся до вікон. Виглянув у всі, але навряд чи що побачив, бо до шибок уже густо налипла темрява. Поліцаї також скочили на ноги, стисли гвинтівки, занепокоєно крутили головами.

Юзеф і Ян скинулися, недовірливо-радісно переглянулися. Невже партизани?..

— Гайда надвір! — нарешті звелів Сокора. — Непевне якесь село. Поїдемо звідси.

— Куди? — невдоволено загомоніли поліцаї. — А як по дорозі нападуть партизани? Переб'ють, мов зайців. Краще тут засаду їм влаштуємо.

Сокора поміркував хвилюю й заперечно скрутнув головою.

— Саме тут нас можуть злапати зненацька. Гляди, хтось доніс уже, — пронизав поглядом Миколку і його дядька. Ті стояли спокійно, хіба хлопчина ледь помітно здригнувся. — Назад поїдемо. Там, бачили ж самі, поліцаїв більше, та й справніші вони. А тутешніх придурків, видно, у лісі партизани ухайдакали...

Юзеф штовхнув Яна. Той зрозумів без слів — це їхній останній шанс. Аби ж тільки зараз не зв'язали руки.

А Сокора мовби забув про них — лаючися, квапливо вдягався. Поліцаї теж, не попадаючи в рукави, натягали шинелі. Вони помітно хиталися. Юзеф і Ян устали, напружилися, мов струна. Миколка підскочив, застиг на місці, потягнувся очима до них. Його дядько ніби мимоволі взяв зі столу довгого ножа.

Ех, якби поліцаїв було менше. Та не було Сокори...
Сокора рвучко обернувся до заарештованих. Звелів одному з поліцаїв:

— Виводь. Руки їм там, уже на саях, скрутимо. Пильнуй!

Надвір'я дихнуло морозним вітром, пролітали рідкі сніжинки. Стояла німа тиша, тільки коні попірхували. Юзеф ступав поволі, руки склав за спиною, мовби покірно чекав, коли їх окрутить мотузка. А очі його гарячково снували по двору, по городу. У городі маленький садок, може трохи приховати, далі копанка темніє, округ неї високі верби. А за нею — ріденькі сосонки, що далі зливаються з лісом. Тільки туди! Скосував на Яна, показав поглядом на город. Той ледь кивнув, мовляв, зрозумів.

Тепер бодай би на хвилику відволікти увагу поліцаїв, особливо Сокори. Але як? Стрельнули б десь знову...

Він не встиг додумати думки, коли Миколка пташкою метнувся вперед, до воріт, гукнув настрашено:

— Ой, гляньте, дядечки, щось горить!

— Де? — скинувся Сокора й рушив до воріт.

За ним подалися поліцаї. Один тільки лишився біля заарештованих.

Юзеф мимохіть зиркнув — сходяв червоний великий місяць.

А наступної миті він щосили вдарив поліцаю по голові, вихопив у нього гвинтівку й метнувся в город. Ян кинувся слідом.

У спину їм шмагонував лемент, потім хльоснули постріли. Та вони вже були в садку. Впали на хвилику під кущ, щоб збити поліцаїв з пантелику.

І тут долинув озвірілий голос Сокори.

— Ах ти, виродку партизанський!

І потім постріли. Один, другий...

Юзефа мовби підкинуло вгору. Очі побачили при блідому світлі місяця: в калюжі крові лежить Миколка. Його чорною хмарою обступили поліцаї...

Здавалося, сама гвинтівка в його руках підлетіла вгору й випустила п'ять куль у вбивць...

Потім він не міг гаразд згадати, як вони бігли лісом, як горлали поліцаї, поливаючи їх вогнем, як він перебрів річку, що вже вкрилася кріжаною шугою...

Отямився в глухому вибалку. Раз, удруге погукав Яна — немає відгуку. Тихо дзюркотить струмок, нечутно сіється сніг на розпалене обличчя...

Він був вільний. Але ж там, у дворі, назавжди ли-

шився непорушним його рятівник Миколка, немає вірного побратима Яна... Упав на мокру землю, затрусився в тяжкому риданні. Здавалося, не сльози, а розпечений свинець бризкав з його очей...

І тут, в глухомо лісі, сам-один, без жодного набою в гвинтівці, Юзеф дав клятву — нищити без жалю фашистську погань, поліцаїв, аж поки не щезнуть назавжди вони з Росії, України, Польщі, з усієї землі...

5

Коли десь за кілька місяців його маленька партизанська група знищила першу фашистську машину з солдатами, він прошепотів:

— За Миколку і Яна!

Коли вже загін під його командуванням, до якого входили українці, білоруси, росіяни, поляки, литовці, пускав під укіс ворожі ешелони, громив гарнізони, поліцейські пости, він шепотів:

— За Яна і Миколку!

Коли радянсько-польська партизанська бригада Юзефа наводила на гітлерівців жах у окупованій Польщі, допомагаючи наступальному поривові Радянської Армії, він шепотів:

— За Миколку і Яна!

6

— Здрастуйте, товаришу... полковник!

Юзеф здригнувся, рвучко підвів голову, затуманеними очима глянув на того, що здоровкався.

Перед ним стояв хлопчина у яскравому піонерському галстусі з портфелем у руці, дивився на нього зацікавлено й приязно. Блакитні, осяйні очі, лагідний погляд, ніякова щира усмішка...

Юзефові на хвильку мову одібрало.

— Ти... Миколка? — нарешті хрипко запитав.

— Миколка, — здивовано відповів хлопчина.

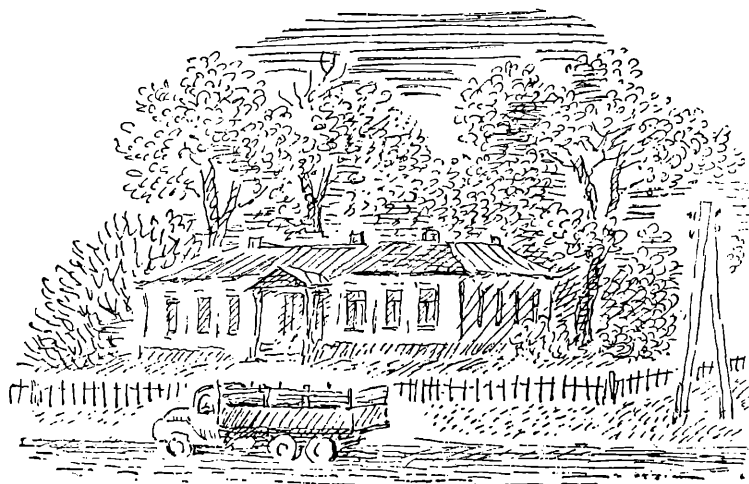
— Ти тут живеш?

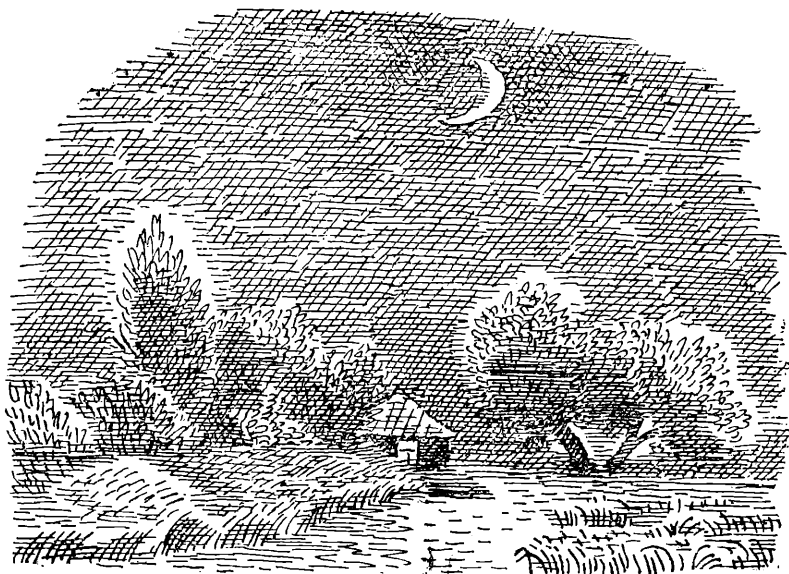
— Тут. Он там, — показав під гору, де вивищувався білий будинок з великими балконами, — живу на третьому поверсі. А звідки ви знаєте?

Юзеф устав, міцно обняв хлопчину.

— Здрастуй, Миколко! От ми й зустрілися з тобою в Києві, на твоїй Червоній площі!..

ЯК НАРОДИЛАСЯ ПІСНЯ

ДОВГА ДОБА

Пригода з ямою

Головне — уранці не потрапити на очі батькові.

А з матір'ю він швидко домовиться. Принесе смачної води аж від Бондарів, винувато загляне їй в обличчя. І материна рука, що дала твердого ляща, враз обім'якне, потягнеться до його чуба...

Батькові краще не потрапляти на очі.

Він руками не розмахує навіть для постраху, як мати. Зате у нього в голові стільки всіляких дошкульних слів!.. І де вони в нього зберігаються — адже батько бригадир, а зараз кінчається посівна... Сам же каже: «Голова од клопотів тріщить...»

А як обминути вранці батька, то, може, він за день геть усе забуде, як забув позавчора принести матері розсади помідорів.

Вся історія, через яку віхтем спалахнула мати й обіцяв серйозну розмову батько, коли спокійно розібратися, сталася випадково, Володиної провини там хіба на мізинець.

Мати не побажала спокійно й тонко розібратися і ви-

клала батькові пригоду так, як доповіла їй тітка Мотря, котра неподалік від тої злочасної ями рвала молоду кропиву для поросяти.

— Іване, ти знаєш, що встругав сьогодні наш вибігень? — сказала вона, коли батько сів вечеряти.

— А що? — втомлено обізвався батько.

Володя так зіщулився на табуретці в кутку, аж сам відчув, який він став маленький та нещасний.

— Соньку Перепеличину, оту руденьку дівчинку, що торік мало в ставку не втопилася, вкинув у яму з-під картоплі... І в кого воно таке безсердечне вдалося?..

І пішла говорити!..

Батько й мати весняної пори хати не держалися. Весна десь довго блукала на півдні, тож запізнилася, і тепер колгоспники спішили обсіятися та обсадитися. Так гляди ж ти що виходить: батько приходив увечері аж по-чорнілий від сонця, куряви, втоми, нашвидку висьорбає борщ, ковтне байдуже смачну картоплю з салом і молодим часником, а тоді запалить цигарку й снопом валиться на ліжку. Володі щодня доводиться витягати згаслу цигарку з батькового рота. А мати, хоч як намуцуються на фермі, прибіжить додому підтюпцем, все поробить по хазяйству, нагодує Володю й батька, а тоді ще й із сусідкою через тин словом перекинеться. Інколи те слово таке довге, що і весняний замріяний місяць його слухає.

Сьогодні слухачем був батько. І Володя. З примусу, звичайно. А слухати довелося довгенько. Бо мати не обмежилася свіжою історією, нагадала і півня, якому Володя підпалив хвоста, і сусідський горщик, що його Володя торік образ за мішені для рогатки. Він же думав, що то міцний чавунець...

— Добре, добре,— врешті перепинив матір батько. Важко звівся, почалапавав до ліжка. Уже звідти, скидаючи сірі від пилюги черевики, скосив на Володю почервонілі очі.— Ми з тобою про все раненько поговоримо...

— Еге, приструнь його,— докинула мати,— а то я вже з ним не справляюсь. І в кого воно таке шальоне вдалося? Варка й Толя були тихі та сумирні, людьми вирости, в інститутах вчаться... А що з тебе буде?..

Володя, пустивши повз вуха материне колюче запитання, що його чув уже не раз, з полегкістю зрозумів — на сьогодні все минулося. Однак щоб не мозолити батькові очі, тихенько шаснув надвір.

Наче ноги мити.

Попробував воду в ночвах — тепла, ласкава. Сів на край ночов, спустив у воду чи то засмагли, чи то брудні ноги — в темряві не розбереш,— та й помив знічев'я аж за коліна.

Після такого миття приємно лежати в ліжку. Але ніні сон не йде. Та і як він підступиться, коли зовсім свіжа ота денна пригода?

Серед дівчаток чимало боягузок. Але такої, як Соня, Володя ще не зустрічав. Іде в темряві — дрижить осиковим листком, гукнеш зненацька у неї біля вуха — заверещить, наче їй покладали на сидіння парти колючу будякову голову. А що вже мишей, вужів, жаб — і не показуй їй, зблеску забіжить. І тонула вона на мілкому, там їй хіба по шию було. То від переляку в неї підігнулися ноги, от і пускала бульбашки. Коли Володя вицупив Соню на берег, води в ставку по пояс було — випила зі страху...

Ще тоді подумав Володя — треба перевиховувати отаку боягузку. Бо що з неї буде, коли виросте? Та й чи виросте? А раптом десь у лісі Соні вовк зустрінеється? Серце ж у неї розірветься від жаху... Шкода дівчини. Вона хоч і маленька, руденька, зате бігає прудко. І очі в неї чорнючі, як терен... красиві. Може, коли Соню вчасно перевиховати, з неї артистка чи чемпіонка буде?..

Звичайно, з будяком він невдало вигадав. Потім, після шумної події, вислухавши докори вчительки і одержавши від матері законного запотиличника, сам спробував сісти на будякову голову. Не закричав, звичайно, як Соня, але шпигнуло, здається, в самісіньке серце...

Миші бридкі. І жаби також. Особливо ропухи, геть усі вкриті бородавками. Та чого їх боятися? Хіба ж миша кинеється з дурного дива на людину? Та, побачивши наймиршавішого першокласника, негайно кинеється шукати рятівну шпарку. А вийди-но увечері на берег ставка — як заквакають перелякано жаби, як збурять сонну воду. Володі три вечори довелося висидіти в кущах, доки наловив з десяток та пустив у порожню яму.

Соню ніколи не слід кликати. Гукни: «Іди, щось покажу!» — й не ворухнеться, нюхом чує підступи. Особливо коли лунає Володин голос. Тож Володя просто став біля ями, пильно задивився в неї. З півгодини стовбичив, доки Соня, котра полола часник на своєму городі, не відклала сапу та не подрібнювала до непорушної постаті. Володя задоволено посміхнувся, назиривши той рух, однак і бровою не повів. Низько нагнувся над ямою, мовби там зараз відбувалися страшенно цікаві події.

Коли Соня засопла за його спиною, муркнув невдоволено:

— Чого прийшла? Без тебе упораюсь...

І заступив шлях.

Соня схопила його за рукав, шарпнула вбік. А сама нахилилася, занишпорила незвиклими до темряви очима у ямі.

Ну, далі все було справою техніки. Легенький, ніби ненавмисний, поштовх, шурхіт землі, пронизливе: «Ай-ай-ай!!»

Володя аж здригнувся в ліжку — так виразно вчувся йому Сонин зойк.

Ліжко заскрипіло. Щось спросоння пробурмотіла мати. А з ящика під ліжком почулося шелестіння.

«Добре, що я їй вужаку в портфеля не поклав», — щиро подумав Володя. Опустив руку, стукнув по ящику — спи, мовляв.

І собі міцно склепив повіки.

Очі можна змусити спати. А голову?

«А хіба вужака страшніший від жаби? Ну, для жаби він — смерть. А я його влітку під сорочкою нєшу. Розкіш! Інші хлопці аж хекають від спеки. Мені ж хоч би що. Наче в діжді з морозивом сиджу. Попопросять, доки дам комусь охолотитися. Хлопцям, звичайно, дівчатам вужа і не показуй... А він кращій за kota. Мишей ловить, не шкодливий, не нявчить гидко, як кіт, коли голодний. Лише голову підведе й дивиться... Правда, очі якісь неприємні, крижані»...

В старенькому годиннику щось зашипіло, і він одинадцять разів бомкнув.

«Ой, — спохопився Володя. — Оце так забалакався сам з собою. А завтра ж треба батька випередити»...

Диктант і бузок

Хтось турзав за плече. Володя з завмерлим серцем трохи розплющив очі, визирнув у шпаринки. І одразу ж широко розкрив обоє очей. Біля ліжка стояла мати, батька в хаті не було. «Еге, може, надворі вмивається»...

— Вставай. Скажи спасибі, що у твого батька добре серце — не дав будити тебе до схід сонця, — розвіяла його сумніви мати. — Якби не він — стягла б тебе за чуперки...

Володя мовчки скочив, тільки й подумав: «А як бать-

ко пішов на роботу, могла ж збудити. Та ні ж, пожаліла»...

Як з примусу йти по воду — далеченько видасться. Сьогодні ж хутко обернувся, завиграшки. Незчулася мати, коли у сінях холодно парували два відра. Швиденько нарвав поросяті молоденького росяного щирцю, як мати одвинулася надвір, кинувся підмітати хату. З тої помочі, правда, пугтя не вийшло — мати помітила завої куряви, що валували з одчиненого вікна, метнулася в хату, одібрала віник.

Та все одно Володин настрій непомітно покращав. І він біг до школи, далеко загнавши в пам'ять вчорашню пригороду. Вона вже здавалася йому давньою-предавньою, чи не торішньою.

Біг, поки не визирнули з-за тину рожеві кетяги бузку. «Диви, які гарні»,— зупинився Володя. А зупинився не так собі. «От візьму й однесу вчительці. Вона любить квіти, а їй носять лише в свята. Геть здивується: ні з того ні з сього — бузок. І від кого?»

Голова й руки працювали разом. І за якусь хвилину Володя вже петляв, тримаючи міцно букет, вузенькою вуличкою, а за ним теж петляв чорний кривоногий собачка й долинав тітчин лемент. Лемент гнався довго, а собачка одстав швидко. Бо який собака не знає, що весняної пори в кожного хлопця, що помагає батькам упорати город, залежується в кишені замашна картоплина? А коли випадково її немає, то хіба важко нагнутися за грудкою?..

Примчав до школи чи не найперший. Не довго міркуючи, набрав з бачка півкухля води, поставив три гілки на вчительчиному столі. А одну, подумавши, сховав під свою парту.

«Вистачить їм одного кухля,— подумав про учнів.— Хіба що оселедців понаїдаються, тоді доведеться стояти їм у черзі, щоб напитися води. Так наче ж днями не завозили оселедців у магазин».

Тут надбігли хлопці з м'ячем. І Володя згадав, що перший урок українська, коли вже вскочив у клас.

Сів за парту, косонув оком на Соню. Очі сердиті, але більше уроками заклопотані, он як припала до підручника. «Ну, як після уроків заглянеш у портфель, все зло як рукою зніме»,— мовчки пообіцяв їй Володя.

І собі гарячково розгорнув підручник, прочитав правило, заплуючись, щоб в умі повторити. А перед очима — пережньо... «От дурний! Зрадів, що у футбо-

ла прийняли грати. Після нього ж завжди голова порожня».

Вчителька зайшла з пачкою зошитів, і Володі трохи полегшало.

Мабуть, диктант буде.

Вчителька понюхала одну гілочку, другу.

— Гарно пахне. Хто це приніс? — вдячно глянула на клас.

Володі чомусь ніяково признаватися, і він лише неспокійно засовався на місці.

— А, Степаненко, — хитнула вчителька головою. І раптом, примруживши око: — А ніхто не прибіжить однімати?

— Хтозна, — чесно признався Володя.

Вчителька пильно глянула на нього, зітхнула, але нічого не сказала, тільки переставила квіти на підвіконня.

Диктант, на жаль, не взагалі, а на правило, якого Володя не встиг вивчити до приходу Марії Пилипівни. На свій страх і риск написав двоє речень і повернув голову праворуч.

— Іване, — благально зашепотів до сусіда, — дай подивитися, востаннє...

— А хіба я давав тобі колись підглядати? — з образою відшепотів Іван.

— Та ні... то я так. — Збитий з пантелику, Володя увібрав голову в плечі.

— Не звикай жити на дурняк, — одрізав сусід і вхнюпився в свій зошит: учителька диктувала нове речення.

І Володі довелося ловити на слух. Добре, що Марія Пилипівна говорила чітко, роздільно. Ага, тут трохи перепинилася — кома, видно. А це надовше стала, наче збиралася канаву перестрибнути — або риска, або дві крапки...

Іван Турчак — відмінник, суворий і невблаганний. Та сьогодні він не міг спокійно дивитись, як безпомічно борсається в біді його товариш.

— Ану, дай гляну в твій зошит, — сказав, коли вчителька скінчила диктант.

— Глянь! — зрадив і не повірив Володя. Проте ручку наготував, щоб ліквідувати кляті помилки.

Але Іван не збирався тицяти пальцем у помилки. Переглянув диктант, кинув коротко:

— П'ять помилок.

— А де, де?

— Шукай сам.

Володя про всяк випадок жалібно скривився, благально глянув на товариша. Зрозумівши, що це його останні слова, нагнувся до сторінки, майже тицяючи носом у літери. Звичайно, не в носі справа, однак три помилки таки надібав.

— Знаєш, якби не подзвонили завчасно, всі до одної виклював би,— хвалився Іванові на перерві.— І п'ятірку мав би. А що? Наша Марія Пилипівна така: заслужив — одержуй. Справедлива!

— Еге, ще далеко тобі до п'ятірок,— примружив товариш білясті вії.— Для цього треба правила вчити.

— Воно правда,— пошкріб Володя колючу потилицю.— Коли тільки на слух ловиш — небагато впіймаєш.

— Ти на вуха менше покладайся, частіш у книжку заглядай, — щиро порадив Іван.

— Якби ж не Соня, всякі там ями, жаби...— скрушно похитав головою Володя.

— Яка яма, які жаби? — витріщився Іван.

Володя задумливо глянув на товариша — розказати чи промовчати? Кортіло поділитися новиною, хай і прикорою. Але часу обмаль. Хіба за якихось п'ять хвилин все викладеш?

— Хай після уроків,— поспіцав.— Все до капелиночки розповім.

Іван неохоче угукнув.

Диво з малюванням

Якби це сталося місяць тому, Володя виповів би ту історію на малюванні. Сяк-так наклеїв би хату чи дерево — і вільний півуроку. Все одно тверда трійка буде.

А місяць тому сталася дивна й приємна зміна, така незвична у Володиному «середняцькому» житті.

Їхня вчителька хороша. Володя не може й не хоче уявити, що буде з ним наступного року, як Марія Пилипівна залишить їх і знову візьме перший клас. Хоча йому й перепадає від неї чи не більше від усіх.

Марія Пилипівна усе вміє, навіть співає — неголосно, але приємно, душевно. А малювати не вміє. Попомучиться, доки на дошці з'явиться щось схоже на копицю сіна, танк, грушу... Юра Шевчук, оте Шило, як його прозивають за гострий язик, одного разу бовкнув: «Та то ж не танк — черепаха». За що Володя гепнув його портфелем по спині, а Ваня додав щедрого стусана під ребра.

Отож Володя, було, зробить на хапок малюнок і хоч-не-хоч закрутиться. Сам відчуває, як це недобре заважати класові, але зупинитися не може...

Тоді раптово захворіла вчителька. Перед цим тільки чхала та кашляла. А це зранку прийшов директор і заявив, що їхня вчителька нездужає, тож кілька днів їх вчитиме її дочка, майбутній педагог, яка нині на канікулах. Просив слухатися, бо Олександрі Олегівні уперше доведеться лишитися наодинці з класом.

Володя зажурився. Ну, як же це так сталося — вчора Марія Пилипівна тільки ж чхала та кашляла. Правда, щоки червоні були... А він, телепень, набігався, розжарився, поліз кватирку відчиняти... Тепер не минути йому двійки або зауваження: і уроки сяк-так вивчив, і не всидить він спокійно... Своя вчителька знає його норів, уміє втихомирити. А ця?..

Все обійшлося більш-менш нормально. Доки не настав останній урок — малювання.

Олександра Олегівна попрохала намалювати... козу. Всі погляди звелися на дошку. Вона була чиста. І нова вчителька не збиралася брати до рук крейду.

— По пам'яті, по пам'яті,— уточнила.

Очі учнів забігали по стінах, де для старшокласників-післяобідників розвішані зоологічні плакати. Еге, якісь бики, слони, хвостаті здоровенні ящірки, а кози немає. Та й справді, хіба варта ота вредна тварина того, щоб її на плакатах малювали?

А «підвіконники» встали й занішпорили очима по парку біля сільради. Теж без успіху — хто ж зважиться припнути ненаситну короїдку біля молодих дерев? Міліціонер негайно оштрафує.

Володя особливо не хвилювався. Що він, відмінник, який трусить за кожну п'ятірку? Йому й трійки досить!

Володя згадав козу діда Харитона. Дід такий старий, аж до землі зігнувся. Однак ще виконує роботу — пасе козу біля воріт. Поморочився трохи над головою кози, надто над бородою. Смішна вийшла козяча голова. Мов жива. От-от коза затрусить бородою, копне ногою й кинеться на хлопця, що дражнить її.

Ваня глянув на козу й пирснув у кулак. Тільки ж придивився до її ніг, скривився. Якесь палички-карлючки.

А хвоста Володя взагалі забув причепити.

Та Володя махнув на всі ті недоробки лівою рукою,

бо права вже тримала гостроногого паперового голуба, який швидко літає й несподівано клює в ніс, у лоба.

Олександра Олегівна пройшлася між партами. Тому щось підказала, іншому поправила. А старанній до сліз, але невдатній до малювання Тоні Савчук вмить намалювала справжнісіньку козу.

Нагнулась до Володі. Він зіщулився — зараз почне лаяти. Голуб уже злетів і дзьобнув Ніну Перепічко. Вчителька помітила, звідки він узяв старт...

Олександра Олегівна уважно роздивлялася малюнок, аж зшипулила яскраво нафарбовані губи.

— Залишишся після уроків, — глянула на Володю великими сірими очима.

І в тих очах Володя помітив незрозумілу зацікавленість.

Володя не встиг намучити голову роздумами, через що саме він став штрафником, коли задзвонив дзвінок.

Коли всі учні, співчутливо глянувши на похнюпленого товариша, вийшли з класу, Олександра Олегівна підсіла до Володі за парту.

— Ану, давай згадаємо, які в кози ноги.

Гм, жодного слова про голуба... Дивина... Згадаємо, так згадаємо... Спочатку недбало вмалював кляту ногу, з-за якої доводиться марнувати дорогий весняний час. Вийшла не нога, а якийсь оцупок. Розсердився і другу вже приладнав справну. І третю, і четверту. Тільки ж глянув на козу й засмутився: через першу потворну ногу коза мала вигляд каліки...

Схопив гумку, розмазав козу на чорну пляму. Перегорнув аркуш альбому, засопів над новим малюнком.

Олександра Олегівна взяла той малюнок і одразу поставила велику жирну п'ятірку.

— Зрозумів? — значуще глянула на Володю. — А то — дрик-дрик...

— Зрозумів, — чомусь пошепки відказав Володя й залився густою приємною фарбою. Давно він так не червонів. Уже додому біг вистрибцем, а щоки не остигали, палали...

Тож на малюванні йому тепер не до балачок. І собі треба гарно намалювати, і Марія Пилипівна раз у раз смакає до дошки, щоб показав. Хоч розірвися...

Хоч як заклспотався на малюванні, однак вибрав на перерві хвильку, коли у класі було порожньо, й тихенько всунув у Сонин портфель гілочку бузку. Тільки ж не

встиг кинути портфеля під парту, як вихором влетіла Соня.

— Ой! — писнула тремтячим голосом.— Знову щось підклав? Мало тобі вчорашнього?

— Тю, дурна! — розгублено буркнув Володя, тікаючи до дверей.

А Соня вже схопила портфель.

— Не дивись, не дивись! — грізно крикнув Володя з порога.

Але було пізно — у Сониних руках вже рожевів бузок. І враз гілочок стало три: одна — в її руках, а дві — у її розширених зіницях.

Володя став рожевіший за найрожевіший бузок.

— Ну!..— засичав.— Тільки кому скажеш, у... силосну яму вкину!

І виприснув з класу.

Цифри й кіно з кутка

На математиці Володя теж часто буває біля дошки. Тільки це зовсім різні речі — малювання і математика. На малюванні у Володі рука, як пір'інка: легко літає, викреслюючи гармати, танки, корів, буйнокроні верби... На математиці ж це не рука, а сумак, якого доводиться невпевнено й важко тягати по чорній поверхні дошки, нерідко марно сподівуючися, що з того буде яке диво...

Сьогодні несподівано пощастило. Мабуть, учителька помилилася і попросила розв'язати приклад, дуже схожий на той, який розв'язували вчора. Полегшено зітхнувши, Володя зацокав крейдою, заквапився. І насмішив клас, припустившись ганебної помилки. Довелося братися заново.

Через ту радість, що вдало випорснув на математиці, мав халепу на великій перерві. Розігравшись, з дурного дива впав перед семикласницею Тонею Пащенко, і та беркицьнулася, розбивши губу й ніс.

Сам завуч власноручно відвів його до класу й поставив у кутку. Марія Пилипівна лише скрушно похитала головою. Мовляв, доведеться спокутувати провину.

А урок якраз нічого, можна б і за партою сидіти. Українське читання. Мали переказувати оповідання Юрія Збанацького «Їжачок».

Спершу оповідання прочитала Марія Пилипівна. Потім — виразно, дзвінко — Іван Турчак. Ну, а тоді вже

вчителька стала викликати учнів, і кожен переказував, як умів.

На такому уроці в стіну не дивитимешся. І Володя невдовзі обернувся обличчям до класу, навіть заходився потихеньку підказувати. А коли вчителька викликала до дошки Галю Карагоду, аж рознервувався. Ну хіба можна отак переповідати, наче жуйку жувати: «Тоді він побачив їжачка», «Тоді їжачок побіг», «Тоді він його злякався»...

Плюнув спересердя. Марія Пилипівна посварилася на нього пальцем, та цим і обмежилася. Видно, і їй самій стало нудно від Галиної жуйки. Коли Галя врешті доповзла до кінця й з полегкістю витерла піт з чола, Володя викинув угору руку.

Клас зареготав. Володя не образився — мабуть, це справді смішно, коли «кутовик» просить слова.

У Марії Пилипівни теж здригнулися губи. Вона подумала й дозволила.

— Їжачок справді був цікавий. І друг путній. Та я краще розповім про позавчорашнє кіно «Між добрими людьми». Бо всі про те оповідання розказують, аж обридло. А про кіно ніхто ані слова. Автор же один...

— Ну-ну,— усміхнулася вчителька,— давай послухаємо.

Володя так розходився, що й руками почав розмахувати. Лиш один раз мимоволі зиркнув на клас. Слухають! Навіть Тарас Покотило, що вічно копірсається в носі, опустил палець...

А як дійшов до того місця, де маленька дівчинка шукає свою матір, голос його здригнувся.

— Мама! Мама! — простягає руки, а маму фашистські солдати ведуть у неволю...

— І не «мама», а «мамо», — береться поправляти Паша Мовчан, яка дуже радіє, коли спіймає когось на помилці.

Збитий із захоплюючої оповіді, Володя пропик Пашу зневажливим поглядом і, дивлячись убік, щоб не бачити Пашиного зловтішного обличчя, сказав тихо:

— Ні, мама, бо та дівчинка — росіянка, і мама в неї — росіянка.

— Правильно, — підтримала Марія Пилипівна. — Фільм славить дружбу народів нашої країни, яка загартувалася в найтяжчих випробуваннях. Спасибі, Володю, за цікаву оповідь. Чотири чесно заслужив.

Хитю-хитю

Надворі — сонце, зелень, море свіжого повітря. Не встигне вчителька зошити зібрати, як у класі вже гуляє тільки пустотливий вітер.

Володя й собі зірвався, мов бичок з прив'язі, та згадав про портфель і вернувся.

Виволік його з-під парти й брязнув перед учителькою на стіл.

— А я приніс! — заявив.

— Що приніс? — не зрозуміла Марія Пилипівна. — А-а,— згадала.

Володя заходився урочисто виймати з портфеля моточки дроту.

— Ось — мідний, це — алюмінієвий, трохи й сталевого дістав.

— Дістав? — обережно перепитала Марія Пилипівна.

— Еге, дістав,— і оком не зморгнув Володя.— Заробив. Позавчора цілих півдня допомагав електромонтеру дядькові Микиті проводити електрику на Книшів хутір. Ну, на отой, де торік корову громом на вигоні вбило...

— Вірю,— зітхнула вчителька. — Бо ж вірша ані в зуб ногою не знав...

— Ще й фарфорову чашечку дядько Микита дав,— хвалився далі Володя, мов нічого не чув про вірша.— Так я, дурний, не втримався, похвалився, коли йшов до школи, шестикласнику Степану Мордюку. А він одняв. Хіба ж такий буцило не одніме? Недарма у нього й прізвище — Мордюк...

— Ну, що ж, спасибі,— встала Марія Пилипівна.— Але доведеться до суботи все це сховати — до наступного уроку праці. Слухай, ти ж щодня повз нашу ранню кукурудзу ходиш? Бачив, певно,— там вовки у бур'янах виють...

— Еге,— буркнув Володя, хоча повз кукурудзу, що виткнулася з землі, один раз усього пройшов: нащо брести кружним шляхом, коли можна городами, вуличками?

Трохи посердився хтозна на кого, що сьогодні не доведеться гнути гачки, накручувати тугі пружини, які потім завгосп школи охоче забере для своїх потреб. Одне, що все те робили б з його дроту, а друге — цікаве то заняття. Ну, і буває іноді, що пружина вилетить, аж бризне з чийось рук, наробить шелесту, сміху...

Сердився, доки дівчатка не гайнули по сапи. Метнувся й собі, схопив одну. Бо дівчатка нізащо не дадуть. «Роззява ти, — кажуть. — Ще пальця на нозі одчешеш».

У красивому місці їхній класний город. Біля старого вітряка, що давно стоїть непорушно й світить ребрами. Навколо городу клени ростуть. Ранньою весною, коли садили кукурудзу, вони захистили її від холодних північних вітрів. А тепер — тінь, прохолода.

Та прохолоджуватися ніколи. Після недавнього рясного теплого дощу ширець, осот, лобода наввипередки полізли до сонця, розпросторюючи своє жилаве листя над тендітними беззахисними стебельцями кукурудзи. Люто накинудилися дівчатка на бур'яни. Сікли, рубали, викидали на стежку, щоб і сліду їхнього не лишилося.

І Володя, на заздрість іншим хлопцям, воював гострою сапою. Бо вони лише відносили бур'ян з стежки в канаву.

А може, то йому здалося, що заздрять? Може, підсміюються тихцем, мовляв, узявся за дівчаче діло?..

Занепокоєно оглянувся й зрізав гарне кукурудзяне стебельце.

— Ах ти ж... шкідник! — скрикнула Тоня Савчук і замірилася важкою сапою.

Тут і хоробріший від Володі хлопець випустив би сапу та дременув геть. Правда, далеко не відбіг, бо хлопці підставили ногу й Володя брикнув на землю. Але сапу втратив. Одібрали.

Злий і на дівчаток, і на хлопців, і на підступну сапу, що полізла куди не слід, відійшов під шумливі клени.

Посидів, подряпав нігтем сіру кору.

Ніхто не йде, не просить вернутися.

«Ну, подождіть, я вам покажу»...

Спритно видряпався на клен, заліз на самісінький кінець довгої лапатої гілки.

— Хитю-хитю! — загорлав і щосили загойдав гілку.

Бодай би хто очі підвів.

Довелося гукнути ще дужче й просто калатнути гілку.

Трісь! Шух!.. Гуп!..

Соня, що полола найближче, враз розігнулася, сплеснула в долоні, зойкнула й щодуху майнула до клена. Вицупила Володю з плетива галузок, перелякано глянула на нього своїми чорнющими очима:

— Живий?.. Дуже забився?

Володя не встиг відповісти, бо тут синичками пурхнули дівчатка, прискочили хлопці. Дівчатка ойкають,

хлопці обтрушують. Соня витягла голку з ниткою, взялася зашивати Володину розірвану сорочку.

Володя, здається, зовсім не забився. Лише страшенно незручно. І чого було дертися на клен?

Але ніхто ні слова докору. Тільки Ваня мовив:

— Нумо, швидше відтягнемо подалі гілку, щоб учителька не побачила. Добре, пішла воду пити. У неї ж серце хворе!.. А ти посидь тут, очуняй трохи...

— Чого там очунювати? — буркнув Володя.

І — до городу. Схопив купку бур'яну, галопом поніс до канави.

Хоча падіння й давалося взнаки десь у животі...

«Не в той бік плигаєш...»

Додому не дуже хотілося. А коли батько забіжить обідати?.. Якщо й забув про вчорашню пригоду, то мати нагадає — вона сьогодні лишилася, город сапає. Не від зла, звичайно, зло іще зранку вивітрилося. Просто сам язик скаже. Ну, а коли ще побачить розірвану сорочку...

Марія Пилипівна помітила, як повільно збирається Володя.

— А ти чому, Степаненко, огинаєшся в класі? Погуляй, побігай у футбол, коли ще апетиту немає. Після уроків слід добре провітритися.

— Приймуть вони мене, аякже, — скривився Володя. — То вранці гравців їм не вистачало, так взяли. А в серйозну гру мене ніколи не беруть.

— Чому ж так? — зацікавлено спитала Марія Пилипівна.

— Гава, кажуть хлопці. Бо я колись пропустив у свої ворота аж три м'ячі. Одного через те, що на Савчукову хату сів лелека й так здорово заклацав дзьобом — чистісінько мотоцикл проїхав. Другого... з-за дівчат — котнувся їхній м'яч на футбольне поле — вони обіч у кидалки грали, — а я побіг, щоб подати. А Степан Мордюк якраз у мої ворота бахнув... А третього... Третього не пам'ятаю, видно, не в той бік плигнув...

— Воно таки правда, ти частенько не в той бік плигаєш, — задумливо мовила учителька.

Володя нічого не відповів, але мовчки згодився. І що він за людина така...

Марія Пилипівна все дивилася крізь розчинене вікно

на яскраво-зелені в щедрому сонці в'язи. На її лобі про-різалися три глибокі зморшки.

— Маріє Пилипівно,— дивлячись на ті зморшки й часто кліпаючи, мовив Володя тремтячим голосом,— а ви не дуже мною затривожуйтеся. Все одно з мене людей не буде, з такого... розхристаного...

— Дурненький ще ти,— просто й лагідно сказала вчителька. І строго: — Ану, сідай за парту, помудруємо трохи над математикою. Втім, зажди,— витягла з портфеля дві скибки з котлетою між ними.— На, підкрі-пися.

— Маріє Пилипівно, я не...

— Їж, їж. Слова на потім прибережи...

До завтра

Батько, мабуть, таки забув про обіцяну розмову. А може, помітив, як упевнено зайшов Володя до хати, як стате-чно попросив у матері повечеряти й без нагадування почав розповідати йому дещо про минулий шкільний день...

Одне слово, все обійшлося тихо, мирно.

— Уляно, а який сьогодні день? — мляво спитав бать-ко, як мати вимкнула світло.— Така гарячка, що й лік дням згубив.

Володя, який саме крутився в ліжку, зручніше вмо-щуючися, завмер од несподіваної думки.

А який у нього був минулий день? Що було в ньому?

Так зразу й не розберешся. І малювання, і заюшена семикласниця Тоня, і переказ з кутка, і бузок у Сониній руці, і зламана гілка... Капость і добро перемішалися...

Володя пробує замислитись, як це в нього так нероз-бірливо виходить. Але повіки нездоланно злипаються, мозок ледачіє... Язик стає чужим, неслухняним...

Тільки й мовив той неслухняний язик:

— Хитра наша вчителька...

І тиха, ясна усмішка впливла на Володині губи.

З тою усмішкою й пірнув він у густе, солодке море сну до наступного, поки що таємничого дня...

ПИРІЖОК З КАЛИНОЮ

— Убоїсько ти моє, — скрушно хитає головою мати й так дивиться на Митька та його забризкане пальто, що хлопцеві хоч крізь землю провались.

Отож Митько, вислухавши з похиленою головою матеріні докори, хапає зі столу підручник, ручку й зошит та ще одбатовує на всяк випадок окраєць пухкого пшеничного хліба і — тільки його й бачили!

Мати зиркає у вікно: чи справді побіг до сусідського Федорка, чи знову пошвендяв на ті осоружні луки. Ні, до Федорка звернув. І мати, похитуючи головою, у якій в'ється невесела думка — і що виросте з отакого гультіпаки? — береться підмітати долівку.

А не зміркувала, що й від Федоркової хати до лук шапкою можна докинути. Та ще й напарник є!

Правда, на луках зараз порожньо. Лише перші сутінки несміливо підкрадаються до кущів. І хлопці, розгорнувши підручник, нагнулися над ним, аж лобами стукаються. Федоркова мати вдоволено кахикнула і подалася до хліва.

Майже водночас із вулиці долинули тупіт, пронизливі висвисти, безладні крики.

Наче йшла татаро-монгольська орда.

Федорка і Митька мовби якась сила схопила за поли піджаків і швиргнула до вікна. Попритулялися до шибок, от-от повидавлюють їх.

Йшла не орда — шестикласники. І простісінько на луки!

Хлопці заквапилися, наче помітили крізь вікно пожежу.

Ледь не збили на порозі Федоркову матір.

— Куди це? — перепинила вона їх.

— До Митька, — швидко одповів Федорко. — У нас темнувато і... стіл нерівний...

— А не брешеш? — підозріло спитала мати.

— Чого б це я брехав? — розсердився Федорко й так смикнувся, що рукав його пальта затріщав.

Добре, що мати не глянула на їхні порожні руки.

Учора легенько подув «вітер з-під Гирина», як каже мати, що означає — з півдня. І мороз ураз пересівся. Сніг утратив свій сліпучий блиск, мов клей, став чіплятися до лиж. Так зате ж не розсипається на порошок, а ліпиться в тугі сніжки...

Шестикласники, певно, одразу ж завели б галасливу,

безладну «війну» в сніжки, до якої в гармидері непомітно приєдналися б Митько з Федорком, якби не учитель фізкультури. Він такий низенький та худенький, що Митько й Федорко лише зблизька упізнали його по високій шапці.

Степан Оникійович наказав хлопцям і дівчатам стати окремо. Тоді хлопців розділив на дві команди і дівчат на дві. «Буде дві «війни»,— зрозуміли Митько з Федорком і потяглися до того боку, де хлопці хутко розходилися в різні боки, котячи поперед себе снігові кулі для фортець.

До шестикласників бігли швидко, а назад ще швидше. Бо хлопці як сипонули на них сніжками! Митькові одна як луснула в потилицю — аж у голові бамкнуло. А Федоркові один із «шостаків» надів на голову здорову снігову грудку.

Мовляв, не лізьте, малечо, до старшокласників.

Митько й Федорко образилися, відійшли до верби, що нагнулася над замерзлою копаночкою. Обтрусилися й стали вголос лаяти «шостаків». Чи ти бач — «старшокласники»! «Четвертаки» для них малеча! Та дай будь-якому «шостаку» їхню задачу на сім дій — жоден не розв'яже!

Хотіли вже додому вертатися — так пекла образа. Але кому вони цим дошкулять? Тільки самим собі.

Зосталися на луках.

А тут і «війни» почалися.

Хлопці таки «воюють» по-справжньому, рої сніжок летять з обох боків, часто влучають, кричать гучно «ура!», «давай!». А дівчата — ті пишуть, ойкають, їхні сніжки поціляють у білий світ. Аж прибудний собака оббіг їх, провалюючись у заметах, далеким окулясом.

Дивитись і слухати їх гідко.

Але більш ні до кого пристати.

І Митько з Федорком, потушавши вже трохи охололими ногами, побокували до дівчат. А встрявати не наважувалися — побачить хто з однокласників, затюкає: «Дівчачури! Дівчачури!» Та й хтозна, як самі дівчата на непроханих «помічників» подивляться.

А втриматися важко. Хоча дівчачі сніжки й летять бозна-куди, хоча дівчата пишуть і ойкають, але «воюють» вони по-своєму азартно.

Митько знічев'я нагнувся, зліпив сніжку. Не велику й не маленьку, якраз по руці. Здавив, аж на ній вода засичала, зчистив горбки.

Коли така сніжка в руці, то довго вона там не втримається...

Дівчата перекидалися-перекидалися сніжками на відстані й не втрималися, зійшлися врукопашну. Вереск, здається, сколихнув голе гілля верби над копанкою, де стояли Митько з Федорком.

Митько незчувся, коли розмахнулася його рука, коли пальці випустили сніжку. Побачив її уже в польоті — гарну, круглу, замашну...

І почав присідати від недоброго передчуття — сніжка загинала круту траєкторію, а назустріч їй бігла Ніна Жук. Ближче, ближче...

Клоц!

— Ай!

Дівчата враз покидали сніжки, збіглися в стривожений гурт, ахкають, ойкають.

— Що там у них стряслося? — і собі витяг шию Федорко.

— Ходімо додому! — шарпнув його Митько.

— Чого? — витріщився на нього Федорко. — Встигнем ще задачу розв'язати. Гайда краще до дівчат, видно, комусь око підбили...

— Ходімо, — понуро повторив Митько.

Та Федорко лише здивовано глипнув на нього й подався до стривоженого дівчачого гурту. Туди вже поспішав і Степан Оникійович, який до цього сидів на пеньку й задумано дивився в далеч.

А Митько боком-боком за кущі й прожогом до хати.

Матері вдома не було. Роздягнувся, схопив якусь книжку на столі й гайнув на піч. Розгорнув книжку, невидюще дивився у неї й не розумів — чи це географія, чи українська література.

«Хіба ж я хотів? — виправдувався сам перед собою. — Я ж просто так кинув, бо сніжка ловка зліпилася»...

«А вона хотіла собі око калічити? — єхидно обізвався інший голос. — Вона що, зумисне на твою важку сніжку набігла?»

«Е, а хто бачив? — боронився Митько. — Стільки ж тоді сніжок летіло. Навіть Федорко не помітив, куди вцілила моя, хоча стояв поруч. А може, то й не моя?..»

Єхидний голос презирливо мовчав, від чого Митькові стало ще важче.

За тими невеселими думками не почув, коли прийшла мати. Вона загуркотіла рогачем у печі, гупнула на долівку чавун з теплою водою. Потім задзенькала відра-

ми. Коли принесла їх від колодязя повними, довго й голосно віддихувалася. Іншим разом Митько схопився б притьма, сам би збігав по воду. І курям кинув би курудзи, уголос посміявся б над комедіантом півнем. Кури клюють, а він, наче йому зовсім не хочеться підсмажених на черені зерен, гордовито походжає навколо, грізним оком косує навсібіч. Аж поки голод не візьме своє. Тоді враз позбудеться пихи, плигне через курей туди, де найгустіше зерен, замахає гребенем, затрусить вогнистим хвостом...

«Лежиш? — обізвався після тривалої мовчанки вже не схидний, а суворий голос. — А в неї, може, око на лоба вилазить, може, вона в лікарні...»

«Невже?» — похолов Митько і злетів з печі.

— Куди ти проти ночі? — здивувалася мати.

— Я... мені треба... — хотів збрехати, що до школи на збір, але язик ніби прилип до піднебіння, не схотів казати неправди. — Я... просто так...

Мати, затулившись долонями, виглянула на луки. Темно там, порожньо. Здвигнула плечима.

— Тільки недовго, а то млинці охолонуть! — гукнула навздогінці.

До Ніниного двору веде пряма, як стріла, дорога. Аж виблискує проти місяця. Хоч боком котися по ній.

А Митько вибрав довшу й незручну — похрущав стежкою, що, ледь помітна, в'ється городами. Біля високого в'яза звернув до Ніниної хати.

Набираючи за халяви снігу, покрадьки підібрався до напільного вікна, затуленого вишневою гілкою.

До цього кутка ще не провели електрики, і в хаті біля сволюка висіла пузата лампа з дашком. Дашок знизу блискучий, язик у лампи широкий, і в хаті ясно.

Митько притулився носом до шибки, а очима прикипів до Ніни, яка стояла біля столу й гортала зошита.

«Ну, обернись, обернись!» — подумки став благати.

Ніна, мовби почувши його німе благання, поволі обернулася. У Митька тенькнуло в грудях.

«Ой, хоча б було, хоча б було око!..»

Око було! Правда, трохи підпухле, почервоніле, але дивилося, бачило! Он у вікно насторожено втупилося...

Митько підігнув ноги й гупнув коліньми в сніг. «Є, є! — хотілося вголос заспівати йому. — Ціле, ціле!»

Але заспівати не вдалося.

«Око ціле, — шепнув той самий підступний голос, — а що буде вчителіві фізкультури?.. Навіть коли його й

не полаяв директор, відтепер жоден клас не піде на луки гратися в сніжки»...

Митько уявив зовсім порожній, понурий луг з незліченними запасами мокрого снігу, і страшенно розсердився. Не на себе, не на Ніну, яка необачно набігла на важку сніжку. На луг розсердився.

Стільки прикостей завдає той луг! Улітку туди збігаються футболісти. Хіба всидиш у хаті, коли м'ячі аж у твій город залітають? А ще ж є ігри в піжмурки, чижика, в ножика... Мати чистить-чистить — за подрані черевики, забулений столовий ніж, за позеленені штани... Словами, а інколи й вінком... «Он людські діти як діти», — тицяє пальцем на село й зовсім не думає, що ті «людські діти» живуть далеченько від луку. Та й вони іноді прибігають на луг з найдальших кутків. Особливо ж як йде галаслива футбольна баталія.

Коли ж настає осінь, муки подвоюються. До футболу, піжмурок додаються урски, і матері доводиться зв'язувати товщого вінка...

«І чому його й досі не заорали? — щиро подумав Митько. — Казала мати — ще торік схвалили на правлінні. От безгосподарники! Капуста б тут росла здоровецька, як чавунчик на поросячу картоплю, морква, огірки».

Рипнуло, скрипнуло. І Митькові вуха затіпалися в чийсь міцних руках.

— А це що? — пролунав Нінин обурений голос. — Диви, який парубок знайшовся! Ще водичка під носом не обсохла, а вже до дівчат у вікна зазирає!

Митько щось белькотав, дригав ногами, щоб вирватися, доки Ніна силоміць не завела його до хати. Там замовк, застиг стовпом посеред хати, пашів, наче залізна грубка, у якій палає ярий вогонь.

— Ну, признавайся — підглядав? — допитувалася Ніна.

— Ні-і,— насилу видушив із себе Митько. І мовби в холодну воду стрибнув у пальті й чоботях.— Я... сніжку кинув... у тебе... Та не в тебе... так, бо ловка зліпилася, а ви гралися завзято... А вона... тобі в око...

— Ти? — округлила очі Ніна.— Ти?..

— Я,— Митько так низько похилив голову, аж шия заболіла.

— Чого ж ти? — сердито й розгублено питалася Ніна.

— Та кажу ж — всі кидали, галасували, весело вам

було... А ми з Федорком стояли, як дурні, а в мене сніжка в руках замашна... І жодного дерева не було поблизу, щоб розбити...

Гарячково запорпався в кишенях.

— На,— став витягати все, що там було: складаний ніж, недавно куплений у сільмазі, міцну капронову мотузочку, яка хтозна-коли там опинилася, засохлу цукерку.— Тільки не кажи про те нікому, бо більше нікого на фізкультурі не поведуть на луки. Скажи — якийсь парубок ішов стороною й знічев'я пожбурих...

Надсил глянув на Ніну. Дивиться прикро...

— Ну, коли не повірять,— важко прошепотів,— то... на мене скажи...

Ніна одвела простягнену руку, пильно задивилася на Митька. І було в тому погляді щось таке, що геть збентежило хлопця. І гнів, і здивування, і тоненька цівочка тепла...

Митько рвучко схилив голову.

Ніна довго-довго стояла на місці. Потім, човгаючи валянцями, пішла до столу. Що вона там робила, Митько не бачив.

— Бери...

— Що бери? — ледь підвів Митько неслухняну голову.

У Ніниних руках — пиріжок. Крізь пухкий білий бік визирає червоне калинове око.

— Бери, їж...

Митько несміло простяг руку, нерозуміюче глянув на дівчину. За віщо вона пиріжок? Він їй сніжкою в око, а вона — пиріжок...

Ніна дивилася тим самим розтривоженим поглядом, і Митько, вхопивши пирога, майнув з хати.

Отямився за ворітьми. Глянув на пиріжок, який невіразно темнів у руці. Глянув на сніг, що переливався сріблом у місячному сьайві...

І так побіг блискучою виковзаною дорогою, аж вітер засвистів у вухах.

Місяць було погнався за ним, та швидко захекався, спинився посеред неба перепочити...

КВІТИ ДЛЯ МАМИ

I

Літній день довгий-предовгий, аж сонце втомлюється світити і, хиличись до заходу, зморено кліпає почервонілими віями.

Коли сонце нарешті ховається за маревним обрієм, з посушенілих лісів, скрадаючись, приходять вечір. М'який, прозорий і тихий, він застає трьох дівчаток з санаторію біля темного і на вигляд дуже глибокого потічка.

Вихователька Ольга Максимівна добре знає, що потічок насправді мілкий, там води жабі по око буде, що то почорнілі гілочки осіли на дно, от він і страхає бездонністю. Однак неголосно сварить, коли здибує подружок на низькому вогкому березі. Надто вечірньої пори, коли з потічка, мов із каструлі з кропом, підіймається біла хмарка туману й неспішно пливе над помутнілою водою, засновуючи вологим павутинням прибережні лози.

Але хіба вихователька може устежити за всіма звивистими берегами? Розсунувши мур насуплених дубів, потічок весело біжить білим березняком, петляє між дзвінких шамітливих сосен і вливається в маленьке лісове озеро.

Звичайно, там, де вони раніше облюбували місце, розкіш: лагідна низенька трава, а трохи далі півколом стоять берізки й швидко-швидко перемовляються з пустотливим вітерцем. А тут, куди вони сховалися від Ольги Максимівни, до потічка, товплячись, підступає пругкий верболіз, жорстка, як дріт, осока, вибуялі страхітливі будяки, височенна і злюча, як тисяча ос, кропива... Але все те колюче, різуче, жалюче лісове царство тільки першого дня сердилося, не хотіло поступатися. Коли його добре пошмагали лозинами, потоптали ногами, то й на цьому дикому необжитому березі стало негірш, ніж там, звідки проганяє Ольга Максимівна.

А може, й краще. Таємничіше.

Сюди не долинає жоден звук. Тільки сосни завихрюють вітер, зашумовують його, та небо зазирає білястими очима-хмаринами в блискучу воду.

Вода — холодна, терпка, настояна на квітах, глиці — тече і не тече. Для очей вона лежить довгастою склянкою, по якій раз у раз ковзають павучки, а опустиш у потічок ноги — і їх обмуртовує, гладить, пестить течія.

Дівчатка сидять мовчки і думають. А про що, і самі

гаразд не знають. У голові в кожній стільки всякого, що навряд чи їй розкажеш словами. А може, і не треба слів? Може, треба тільки тихо сидіти, дивитися на тихоплинну воду, в якій геть все околиці перевернуто? Тоді на душі стає мирно, випокоджено, неясні приємні мрії самі собою снуються в голові, і все навколо ніби повивається серпанком...

Але Ірі важко так довго висидіти мовчки, незрушно. І вона, ущерть переповнена почуттям, скрикує:

— Ой дівчатка, як же тут гарно! Сосни шумлять, хмарки пливуть, павучки бігають... Коли я приходжу сюди, мені й додому не дуже кортить...

Тая і Ніна водночас тихенько зітхають. І нащо вона згадала про домівку? Так було хороше... Але спогад, викликаний Іриними словами, уже прилетів на прудких крилах, і його не прогнати назад. Навіть коли некліпно дивитися на невтомних павучків, котрі, мовби почувши про себе, затіяли шалену гонитву, аж по воді побігли тоненькі зморшки.

А Іра, відчувши, як змінився настрій подруг, пробує прогнати згадку.

— Тая колись вас дуже боялася,— сміючись, каже вона, звертаючись до павучків.— Еге ж, дурненька?

Павучки нічого не відповідають, бо не вміють говорити, а Тая й Ніна легенько усміхаються.

Це було так давно...

2

Батько з тривогою поглядав на дочку. На очах худне, марніє, стала млява, неворушка. То було весь білий день гасає по надвір'ю, всі закутки та куці облазить, граючися з хлопцями в запеклої ляскітливої «війни». А тепер мов прилипла до кімнати — чи сидить за столом і читає книжку, чи лежить на канапі, невідривно дивиться в порожній куток і, певно, нічого не бачить. Хоча за вікном у небі розкошує сонце й відгомін хлоп'ячої «війни» змушує жалібно деренчати шибки...

Поклавши на Таїне чоло велику шорстку долоню, од якої гостро одгонило паленим залізом, батько стурбовано запитав:

— Дочко, що з тобою? Хтось образив? Чи, може, захворіла?

Тая підвела на батька великі карі очі, здвигнула худенькими плечима.

— Просто полежати захотілося...

Батько відійшов, мнучи в руках руду від іржі кепку.

З старенького настінного годинника прожогом вискочила зосуля, шість разів хрипко прокувала й сховалася, брязнувши дверцятами. Батько стенився, провів рукою по обличчю, рвучко надів кепку і вийшов. Знову подався на завод. Саме почали випускати нові труби, такі великі, що Тая вільно в них ходила, хіба лиш трохи згинаючись. А коли голосно крикнути в таку трубу, то з другого боку оглушити може.

Батькові кроки згасли на сходах, і в Таїну голову знову чередою рушили думки. Укотре спливла в пам'яті мама. Таї згадалося її м'яке тепле волосся, що пахло розпареною на сонці ромашкою, згадалася маленька родимка на маминій щоці...

А потім настирливо зазвучала мамина пісня. У тій пісні високо в небі летіли на південь журавлі й неголосно тужили: «Кру-кру-кру, в чужині помру, заки море перелечу, крилонька зітру... Кру-кру-кру»...

Від тих сумних дум, спогадів, а особливо пісні Таї стало так тоскно, аж забракло повітря. І вона змусила себе встати, ніби чужими ногами подибала до вікна.

За вікном дошумовували останні дні літа. На сусідньому балконі тітки Марії брався багрянцем дикий виноград — мов у кожен листок заструмувало червоне вино. Яро цвіла на клумбі жовта жоржина, у гратчастому «колодязі» випинали медові боки дині, над ними пожадливым роєм кружляли оси. А в чистому, ніби вимитому небі високо-високо пливли птахи. Пливли поволі, ледь-ледь помахуючи крилами, і Таїні очі сумно пливли разом з ними...

Батько другого дня привів лікаря — сивого дідка в окулярах, які він чомусь носив на лобі й лише тоді опускав на очі, коли виписував рецепт. Дідок з усіх боків обслунав та обстукав Таю, дотикаючись холодними, як лід, пальцями, нічого не сказав і вийшов з батьком до кухні. Тая навшпиньки підкралася до дверей, нашорошила вухо. Але почула тільки одне слово: «Легені»...

Потім батько ходив з Таєю до лікарні. Там її завели до темної, незвично темної кімнати серед білого дня, поставили між двох щитів. Клацнуло, загуло, тонко заскімидило... Вийшовши надвір, Тая довго мружилася...

— Тату, що у мене хворе, скажи, — пристала до батька, коли поверталася трамваем додому. Її чомусь трусив невпинний дрож.

— Нічого страшного, донечко, — пригорнув її батько. — Поп'єш ліки, а може, ми ще щось придумаємо, і знову гасатимеш по надвір'ю.

Він спробував безжурно всміхнутися. Але йому це не вдалося.

По обіді батько надів святкового костюма й зник до вечора.

Увечері батько повернувся майже веселий. Витяг з кишені якийсь папірець, помахав ним, схопив Таю на руки й закружляв по кімнаті.

— Тепер ми будемо здорові, у нас є путівка, — наспівував він.

Тая, не розуміючи, кліпала повіками.

Темна ніч облягла місто. Тихо, порожньо. Лиш інколи на великій швидкості промчить автомобіль, та його виючий гуркіт швидко поглинає пільма. Все навколо спить, навіть неугавно тріпотливий прапор на міськраді, підсвічений прожектором, і той згорнув червоно-блакитні крила.

Тая лежить із широко розплющеними очима. Вона напружено, до голосного дзвону у вухах, слухає, що діється у її грудях. Груді довго мовчали, тільки розмірено втягували й видихали повітря, яке щедрим потоком плинуло у вікно, несучи терпкі, жальні пахощі першого жовтого листя.

Але Тая терпляча, вона чекатиме, і груди врешті відкриють їй свою таємницю.

Далеко за північ, коли на вокзалі хрипко, мов перші невиспані півні, закричали тепловози, Тая відчула, як у її грудях щось проснулося, заворушилося, легенько задряпало кігтикками...

«Павук!» — ні з того ні з сього майнуло в Таїній голіві.

Думка була дурна, безглузда, але вона, як голка-циганка, проштрикнула Таїн мозок. І перед очима дівчинки так виразно з'явився павук, що вона здригнулася. Бридкий, волохатий, він ліниво ворухив довгими потворними лапами, а його велика голова із злими зеленими очима пожадливо тяглася до Таїних легень...

Пронизливий зойк викинув батька з ліжка.

— Донечко, донечко, що з тобою? — сполошено допитувався він.

— Павук... заліз у груди... страшний, — ледь вимовили Таїні тремтячі губи.

— Який павук?—ошелешено запитав батько.—Звідки?

— Заліз колись, як я спала...

— Ох, вигадниця,— полегшено видихнув батько й похитав головою.— Мабуть, тобі наснилося. Ляж, подумай про хороше й заспокойся. Немає в тебе у грудях ніякого павука.

— Є... Я сама чула, як він шкрябається, у нього зелені злі очі...

— Наснилося, наснилося,— повторював батько й гладив Таїну голову. І від тої тихої ласки у дівчинки поволі висохли сльози, вона лиш схлипувала глибоко-глибоко, аж усередині їй було боляче від того схлипування.

А батько почав неголосно розповідати. Не казку, батько казок не знав. Він почав розказувати про свій завод, про те, що їхні величезні сталеві труби підуть на газопроводи, які проляжуть через тайгу, болота, безводні пустелі, через степи й гори...

Тая незчулась, як її повіки зімкнулися.

...Електричка швидко ковтала зелено-жовті кілометри. Миготіли сірі стовпи з байдужими, до всього звиклими воронами на їхніх верхівках, розмазаними плямами тікали назад дерева, пливли за посадками золоті стерні, осяяні золотим спокійним сонцем...

Але Таї ніщо не було миле — ані повитий ніжним мавром обрій, ані набурмосені ворони, ані все оце мудро-спокійне, задоволене собою осіннє поле... Що далі мчала електричка, то тоншою ставала нитка, яка єднала її з доміркою, такою до болю рідною на відстані.

Тая зціпила зуби й не плакала — їй було шкода батька. Спершу він намагався розважити її: розповідав різні історії, жартував. А потім ураз замовк, усе дививсь у вікно, наче побачив там щось дуже цікаве, од чого не можна відірвати очей. І так мовчки сидів до самої їхньої зупинки.

Зупинка маленька — бетонна платформа і будочка на її краю. Одразу ж за зупинкою вигналися вгору сосни, а поміж ними, високими, тиснуться тонконогі берізки.

Стежка, встелена жовтою глицею, гасить кроки. Десь неподалік уривисто цюкає дятел, неспокійно цінькають синиці. А над усіма цими ненав'язливими лісовими звуками плине неугавний шум хвої.

Тая вперше потрапила у справжній ліс і зачудовано озиралася.

Дерева, птахи, квіти тут були зовсім не такі, як у міських навіть найгустіших парках. Там усе живе напоказ: каштани гордо підносять свої пишні «свічки», мовляв, милуйтеся нами, троянди манірно вигинають пелюстки, одверто хизуючися своєю красою. Навіть миршава непоказна трава і та пнеться, щоб її бачили...

А ліс жив своїм справжнім клопітливим життям. Сосни неквапно погойдували розложистими гілками. Дятел, коли Тая підбігла до сосни та постукала по стовбуру кулачком, сердито озирнувся, гнівно крикнув,— не заважай, мовляв,— і знову замахав своєю різнобарвною головою, наводячи жах на жуків-короїдів. Навіть пустунка білка, що в парку охоче літає по деревах, милуючися своєю спритністю, у лісі діловито снувала між ліщиною і товстелезною сосною, носячи в дупло горіхи.

А он-он!.. Тая сплеснула в долоні, й ноги самі понесли до самотнього дуба, що міцно осів між молодих дубків, як дід серед онуків. При його жиливому корені поважно сидів здоровий гриб, насунувши на очі велику коричневу шапку. А округ нього—грибенята, теж у коричневих, але менших шапках... Таїна рука потяглася до гриба та так і застигла, ледь торкнувшись тугого кореня. Дівчинці раптом здалося, що грибенята злякано притислися до гриба, обхопили його невидимими маленькими рученятами.

— Ой, та це ж їхній батько,— прошепотіла Тая й мерщій побігла геть від сім'ї, щоб не вернутися чого доброго назад.

Вона незчулася, коли обірвалися синьо-зелені коридори сосон і, наче з-під землі, виріс білий будинок, такий незвично білий, що Тая замружилася.

А коли розплющила очі, то побачила біля цибатої сонки двох теж цибатих дівчаток, які з одвертою цікавістю дивилися на неї. Тая розгубилася, зникла, опустила голову.

Довгу хвилину всі троє мовчали. Нарешті одна з дівчаток — у синьому платтячку і з ясними, як два лагідні озерця, очима, — пирснула.

— Ніно, глянь, що в неї на вусі!

Тая захопилася за вухо і зняла жучка, що, хитрунчик, зліз на вухо і грівся там. Зиркнула на дівчаток і собі засміялася.

Вони одразу подружилися.

День минув непомітно. Спершу вони з батьком ходили до кабінету директора санаторію. Доки батько розмовляв

з директором, Тая крадькома розглядала свою виховательку Ольгу Максимівну, котру теж викликали. Молода, гарна, з м'яким приємним голосом, яким ніяк не можна кричати, сваритися, вона здалася Таї дуже знайомою...

Потім її оглядав лікар. Слухаючи груди, а зати́м дивлячися її рентгенознімок, він так часто і невлад повторював дивне слово «те-е-кс», що в Таї від сміху мимохідь здригалися куточки губ і їй було хіба трішечки страшно.

А як вона урешті вибігла надвір, її одразу ж оточили хлопці й дівчатка, заходилися навперебій розпитувати: чи є нині у місті червоні капронові стрічки, чи бачила вона багатосерійний фільм про радянського розвідника, на якій вулиці живе, чи була в зоопарку... Тая розгублено озиралася, не знаючи, кому відповідати. І тут крізь натовп пробралася Іра. Рішуче схопила Таю за руку, витягла з юрби.

І вони з Ніною повели нову подругу до білосніжної спальні, зати́м показали світлі класи, де було нині порожньо, лише дзвінка луна блукала між парт. Потім ходили в сад, бігали до потічка. Доки їх не покликкала вихователька — батькові було час вертатися додому.

Його проводжали гамірним веселим гуртом, через те жаль довго не підступався до Таїного серця, тільки тоді торкнувся її, коли електричка різко рушила і батько, висунувшись у вікно, замахав рудим картузом. Електричка на очах меншала, перетворювалась на іграшкову, а батькова рука, вже тоненька, як гілочка, все метляла картузом...

А коли Тая, зморена довгим днем, лягла в ліжко на хрустке простирадло, туга миттю опинилася коло неї й гострою осочиною провела по серцю. Таї згадалося батькове сумне обличчя, коли вони прощалися, його рука з картузом, що все махала з вікна вагона...

Спливла в пам'яті їхня квартира, де кожен куточок такий затишний і де у вікна підморгують тисячі знайомих вогнів, а не стоїть і погрозливо шумить, як тут, за шибками чорний ліс... А в грудях... Тая зіщулилася, пришикла, щоб павук не прокинувся. Та він уже заворушився, ось-ось увіп'ється в легені...

Тая глухо застогнала і одразу ж затисла долонею рота.

Але Іра почула. Вона білою пташкою злетіла з ліжка й шуснула до Таї під ковдру.

— Тобі щось приснилося страшне, еге? — гаряче дихнула у вухо. І, не чекаючи відповіді, швидко зашепотіла: — Мені теж іноді сниться, наче біжу, а тоді махну руками й полечу. Вище, вище, аж будинки іграшковими здаються. А тоді — жах! — як зірвуся вниз!.. Іноді так заверещу, що хлопців за стіною побуджу... Ольга Максимівна каже, що я расту. А поміряю себе вранці — хоча б на сантиметр підросла за ніч...

Тая міцно пригорнулася до подруги. А коли та замовкла, і собі потяглася до її вуха.

— У мене павук у грудях... Він бридкий, шкрябається, — здригнулася від страху й огиди.

— Ти що вигадуєш? — схопилася Іра, аж пружини жалібно дзеленькнули. — Який павук? Мало йому кутків, мало йому мух? Це ж треба всю ніч з роззявленим ротом спати, та й то найдурніший павук не полізе тобі в рота... У тебе, як і в мене, і в Ніни, і в усіх в санаторії, туберкульоз.

— А що воно таке — туберкульоз? — боязко спитала Тая.

— Та хвороба, — махнула рукою Тая. — Наче грип. Тільки при грипі віруси в носі оселяються, коли їм стає тісно, виникає нежить, і вони тікають геть. А при туберкульозі віруси аж у легені залазять...

— Що воно таке — віруси?

— Це? — Іра затнулася на мить. — Це — найменші у світі гади!

— Ой, то їх і не вигнати з легень? — лячно пискнула Тая.

— Хм, — зневажливо закопилила губу Іра, — боялися ми їх! Ось поп'ємо всі ліки, уколють нам всі уколи, надихаємося вщерть сосновим повітрям — і віруси подохнуть.

— І в мене подохнуть? — недовірливо прошепотіла Тая, з полегкістю відчувши, як у її грудях припинилося дряпання.

— А що, в тебе кращі віруси? — пхикнула Іра. І без переходу: — А знаєш, що вчора хлопцям утнули? Перцю в борщ насипали! Геть із усіх перечниць їм повитрущували. Чхали, як верблюди. А Ромка... аж пирснув борщем Андрію в обличчя...

Вони затулялися долонями, пхали в рота кулаки. Та сміх усе одно проривався.

— Хто це тут серед ночі влаштував вечір гумору й сатири? — прочинивши двері, суворо спитав вихователь.

Тая й Іра мерщій сховалися під ковдру, затаїлися. Коли вихователь зачинив двері, обережно висунули носи, вирішили почекаати трохи, доки вихователь підніметься на другий поверх, щоб потім ще побалакати. Та не встигли — до ліжка нечутно підступив сон і м'яко, але владно стулив подружкам повіки...

3

Холодні бризки так несподівано окропили Таїне обличчя, що вона скрикнула.

— Ти, мабуть, думками в Африку забігла, тигрів і левів ловиш, — сміючись, сказала Ніна. — І реп'яхи кидала, і лоскотала шию травинкою — бодай би хоч один єдиний раз воружнулася... Дівчатка, а що мені мама в неділю привезе!..

— Що, що! — скинулися Іра і Тая.

— А от і не скажу! — клацнула язиком Ніна. — Привезе, тоді й побачите. От!

— Скажи, ну, скажи! — сльотою пристала до неї Іра.

Коли ж Ніна уперто закрутила головою, Іра хутко зламала вибуялу стеблину кропиви.

— Скажеш?

Ніна з вереском кинулася навтікача. З вереском погналася за нею Іра.

А Тая обхопила ноги руками, поклала голову на коліна. Її знову обступили спогади.

4

Дні у санаторії котилися швидко, гамірно, надто коли широко розчинила двері школа.

Але у суботу, яка б вона не була завантажена, метушлива, у Таї одним помислом билосся серце — ось-ось приїде батько. Вона не могла спокійно сидіти на уроках, раз у раз визирала у вікно. Хоч те вікно виходило у протилежний від зупинки бік — дивилося блискучим оком на гурт сосонок, що збіглися на хвильку погомоніти і так забалакалися, що їхні тоненькі ніжки підгинаються в колінцях...

І в Таї ноги підгиналися, тремтіли, коли вона разом із хлопцями та дівчатками після уроків летіла до зупинки, ледь торкаючись ногами землі. Дарма виховательки ззаду гукали, просили йти помалу.

Батьки та матері, прийшовши в санаторій, заходили в спальні чи сідали на лавочках у дворі, розгортали пакунки. А Тая з батьком одразу від зупинки звертали до лісу.

Вони мало говорили, а більше дивилися одне на одного та прислухалися і придивлялися до прозоро-лункого, урочистого осіннього лісу.

Лякливі осики від найменшого подуву вітру покірно струшували мідяно-червоне листя, і воно красивим візерунком устеляло землю. Червонів глід, приваблюючи пташок. Вони зчиняли на куці справжній ярмарок, галасуючи всіма лісовими мовами. Бралось рудою іржею дубове листя й тихо дзеленькало, мов узористі шматки заліза. Лише сосни уперто зеленіли.

А коли на бляклім вечірнім небі протикався пощерблений місяць і між різнобарвних дерев зависали ніжно-голубі стовпи, світ зовсім перетворювався на казку.

Тоді Тая починала угомос мріяти. Звичайно, про те, що вона зовсім вилікується, приїде додому, скінчить школу... Іра каже, що найкраще бути артисткою — тебе всі бачать, знають, продають твої фотокартки, тобі дарують найкращі квіти... Ну, хай Іра йде в артистки, а вона, Тая, вчитиметься на інженера. І потім прокладатиме оті труби, які робить батько. Вона нічого не злякається — ні грузького болота, ні дрімучих лісів, у яких живуть злющі вовки, ні пекельної пустелі... А квітів вона й сама може нарвати, і всі їх односитиме мамі на могилу...

Батько, намагаючись не хрущати сухими гілками, обережно йшов поруч, і усмішка плавала на його випогженому обличчі...

Однієї суботи батько приїхав якийсь не такий. Він чомусь одвертав очі й багато говорив. Правда, розповідав цікаво — як зварюють оті величезні труби, як вантажать на платформи. Потім смішно передражнив жінку з їхнього будинку, яку звали Електридою. Справжнє її ім'я було Явлашка, але хіба личить воно дружині головного електрика заводу! От і прибрала вона цілком сучасне ім'я — Електрида. У тіткі дуже пітніли ноги. Вона поскаржилася необачно сусідові, міліціонерові Яшкові Буханцю. А той, не зморгнувши оком, порадив: «Ви у босоніжки дусту насипте. Як рукою знімає піт». Тітка Електрида, не підозрюючи лихого, густо натрусила в босоніжки дусту. А потім, тримаючи почервонілі ноги в холодній воді, на чім світ стоїть лаяла міліціонера: «Щоб

ти того дусту собі за комір насипав, щоб ти наївся його по саму зав'язку!» Тая аж за живіт хапалася від реготу.

Але її не полишала неясна тривога.

Наступного разу батько з'явився не у суботу ввечері, а у неділю. Скочив з електрички зовсім веселий, схопив Таю на руки, підкинув угору й став голосно розпитувати про оцінки, новини, а її відповіді слухав неухважно. Тая насупилася, неохоче відказувала, з тривогою дивлячися на батька. Вловила в його очах гарячковий блиск, почула гострий неприємний запах горілки і з жахом зрозуміла — батько п'яний... Але вона не мовила йому жодного слова докору, тільки прохально-жалісно подивилася на нього. Батько збився з мови, опустив долу очі й заходився нервово м'яти в руках картуза, який зовсім утратив свій первісний колір.

Затим батько кілька разів приїздив тверезий. І вони з насолодою блукали в зимовому застиглому лісі, де кожне дерево одяглося в білу розкішну шубу. Повітря було таке запашне, наче хтось розкидав щедрою рукою м'ятні цукерки...

Ясного весняного ранку, коли все бриніло першим справжнім теплом, батько на очах цілої юрби Таїних товаришів ледь спустився з приступки вагона й нетвердо, мовби під ним хилиталася земля, рушив до дочки, широко розставивши руки.

Таю аж струснуло всю від жагучого сорому, обурення. В її розпалений мозок хлюпнула зла каламутна хвиля, і вона, не тямлячи себе, вовчєням кинулася до батька, щосили штовхнула його і метнулася, не бачачи нічого перед собою, до лісу...

Отямилася на м'якому яскраво-зеленому моху, що суцільним килимом укрит чималу галявину. Боліли подряпані руки й ноги, під оком наливався теплом синець. Але найбільше боліла Таїна роз'ятрена душа. Там зібралася стільки пекучих сліз, що вони довго лилися з її очей і безслідно зникали в мохові...

Гнів, образа на батька вилилися разом із сльозами. І Таї стало шкода батька. Вона тут весь час у гурті, на людях, які не дадуть засумувати. Навіть коли увечері ляжеш у ліжку й щемко стане, Іра тут як тут, одразу розрадить. А батько прийде зі зміни, від гуркітливого стану, повісить піджак та картуз, і його з усіх боків оточить гнітюча тиша. Тільки годинник нудно цокає та зозуля. байдуже кує. А із стіни невідривно дивиться на батька мама, і такі в неї теплі очі...

От і довелося випити батькові чарку, щоб бодай трохи веселіше стало на душі.

І в Таї знову сльози потекли з очей, тільки це вже були сльози щирого жалю за батька...

Тоді її шукали всім санаторієм. Коли ж здибали на галяві, то так пораділи, що Таї аж незручно стало. А Роман, розщедрившись, з дурного дива подарував ліхтарик. Тая один вечір посвітила ліхтариком, полохаючи на деревах заснулих пташок, і повернула подарунок — вона добре розуміла, що значить ліхтарик для хлопця...

І от батька немає вже другий тиждень.

5

У лозах загусли сутінки, мов там нечутно звелися на ноги чорні похмурі ведмеді. Тая полохливо озирнулася: де це її подруги?

А вони тут як тут — вискочили з сосняка.

— Дивись! — урочисто відгорнула пелену плаття Іра.

Тая зазирнула й не повірила власним очам. У пелені сиділо маленьке зайченя й злякано притискало вуха.

— Гарне! — захоплено видихнула Тая.

— Ой, біжу я з кропивою за Ніною, а воно, дурне, злякалося, думало, що я за ним женуся, та як дремене! Ми ганялися-ганялися, ледь насіли його у ямці! — щасливо проторохтіла Іра.

— Гарне! — ще захопленіше повторила Тая.

— Еге, а коли виросте, буде найкращий у світі заєць!

Перебивчасто балакаючи про несподівану приємну знахідку та ще про хлопців, котрі помруть од заздрощів, побачивши зайченя, дівчатка рушили до санаторію.

— Ми йому змайструємо кліточку, пофарбуємо її... — почала було Тая. І не докінчила мови.

Зайченя, наче зрозумівши, що його чекає неволя, хай і в пофарбованій кліточці, одчайдушно рвонулося, сірим клубочком викотилося з Іриної пелени на стежку. За мить тільки білий задертий хвостик майнув у темних кущах.

Дівчатка, ойкнувши, було метнулися слідом. Де там догнати! Зайченя надійно сховали вечорові кущі.

У Іри обличчя пойнялося розпачем. Тая розважливо мовила:

— А то й краще, що ти його випустила. Воно зовсім маленьке, мабуть, нічого, крім молока, їсти не вміє. І за-

раз його мама лісом бігає, шукає, кличе своє дитя... Ти ж його навмисне випустила, еге?

Іра подумала хвильку й кивнула головою.

І дівчатка бігцем подалися до санаторію. Коли запізняться на вечерю, Ольга Максимівна завтра може не взяти на екскурсію до далекого лісового озера, де вода, казала вона, чистіша за скло, а ще живуть справжнісінькі бобри...

Ще здалеку вони помітили на ганку постать Ольги Максимівни. І ноги, що досі самі рвалися вперед, мовби спутало.

Та Іра швидко додумалася. Схопила подруг за руки й потягла окулясом до розчинених вікон їхньої спальні. Тая і Ніна підсадили її, ну, а потім вона допомогла їм залізити...

Тая притаїлася в постелі й з насолодою відчула, як легенько загойдалося ліжко, мов човен на воді. Це ж вона от-от засне після сьогоднішнього втомливого дня. Коли отак хитається ліжко, то їй часто ввижається човен, синє плесо річки, а на тім її березі стоїть мама й махає червоною хустиною...

Але що це? Ліжко гойдається все сильніше, аж штовхається, як живе, а сон не йде до неї, виразно чути шум сосон за вікном, похропування Ніни... Тая розплющила очі, підвела голову. І отерпла від жахливої думки — під її ліжком хтось сидить...

— І-і-роч-ко! — ледь прошепотіла вона.

— Що? — підскочила Іра. — Зайченя прибігло?

— У мене під ліжком... бандит...

Іра не встигла нічого відповісти, як з-під Таїного ліжка почулося басовите:

— Ага, попалися!

Таю та Іру мовби хто вхопив і швиргонув до дверей. Вони вже узялися за ручку, коли їм у спину вдарив регіт.

Іра тремтячою рукою намацала вимикач, клацнула.

Біля Таїного ліжка качався червоний од реготу Роман.

Уся палата скочила на ноги.

У Таї стислися кулаки, вона примружилася, зігнулася, поволі рушила до Романа. Він хутко підвівся, проковтнув сміх.

— Ду-дурень!

— Дурень і не лікуюся! — охоче згодився Роман.

Тая подивилася на його винувате обличчя, на якому

густо проступило ластовиння, й раптом дзвінко розсміялася.

— Що це тут за шарварок? — почувся за дверима.

Тая штовхнула Романа, і він знову шугнув під ліжко.

Коли вихователька переступила поріг, Тая заспокоїливо мовила:

— Ніякого шарварку немає... Гра упала з ліжка...

— Ага, це ви, три граці! Де сьогодні були? Знову біля потічка? Чи ще далі?

— Ніде ми не були, — глянула просто в очі виховательці Ніна. — В парку сиділи, — й мерщій опустила очі.

Ольга Максимівна недовірливо похитала головою, однак нічого не сказала й рушила до дверей.

— Невже це так смішно, що людина падає з ліжка? — поцікавилася з порога.

— Ще й як, — палко запевнила Ніна. — Ви заїкатися б стали, якби побачили...

— Отже, добре, що я запізнилася, — скакнули веселі іскорки в очах Ольги Максимівни.

Коли її кроки розтанули, Тая випровадила Романа, на прощання боляче крутонувши за вухо. На що Роман, як справжній мужчина, не звернув жодної уваги...

Ліжко знову загойдалося, тільки тепер його насправжки колесала нетерпляча рука сну...

Крізь в'язку товщу сну до неї просочилися якісь невиразні звуки. Тая спробувала розплющити повіки, але вони ніби склеїлися.

Шум долинав з-за вікна. Тільки це був не шепіт потривоженої вітром хвої, не плескіт літнього дощу.

За вікном хтось важко дихав, тріщав бузковий куц, хтось дряпався по залізному карнизу.

Таїне серце гучно застукотіло, ураз спала тепла пелена сну. Миттю згадалися вечірні страхи, і перед Таїними ще заплющеними очима виріс моторошний привид — здоровенний, геть зарослий чорною бородою бандит з ножакою в руці...

Та коли злякано розплющилися її очі, вона побачила мирну, спокійну картину — білясте світанкове небо з рожевими прожилками хмар, темні силуети ніби вкарбованих у небо сосон і молочний туман, який чіплявся мокрими руками за гілки дерев, кущі...

Але під вікном хтось уперто вовтузився, і Тая скочила на підлогу, лягла грудьми на підвіконня, визирнула.

І їй забракло подиху, хоча у широко розчинене вікно лилася ціла річка запашного лісового повітря.

Якби надворі плавав сірий морок, Тая нізащо не впізнала б цього чоловіка. Але ранок швидко розгорався, набирив соковитих барв, і в його світлі все було чітке, до болю правдиве.

Під вікном стояв батько. Він був без картуза, зіжмаканий чужий піджак висів на ньому, як на опудалі.

Тая відсахнулась, та батько вже помітив її.

— Доню! Донечко! — почувся його благальний голос.

У Таї затрусилася кожна жилка. Вона затулила обличчя руками, сподіваючися, що це їй сниться поганий сон.

Але батько кликав усе голосніш, і ось-ось могли проснутися дівчатка.

Тая кинулася до вікна і, не володаючи собою, засичала просто в батькове обличчя:

— Ти!.. Ти!.. Знову п'яний?.. Не хочу бачити!.. Я... я... помру на зло тобі!..

Батько ніби хльоснули по обличчю батогом. Він повернувся, згорбився і поволі побрів навпростець, не вибираючи дороги, по коліна в росяній траві...

Тая вчепилася пальцями в підвіконня й не могла відірвати погляду від батькової постаті, що сліпо йшла кудись безвісти... Гнулася беззвучно трава під батьковими ногами, на обхлющені холоші штанів рясно опадала роса...

Таю мовби хтось штовхнув у спину. Незчулася, як перелетіла підвіконня і вгрузла по кісточки в пухку землю. Розпростерла руки й метнулася за батьком, що вже ступив у зелену сутінь лісу.

Припала до чужого зім'ятого піджака і застигла.

Батько здригнувся всім тілом, зупинився. Нерішуче підвів руку, витер об сосну й обережно поклав на Таїну голову.

Тая обвела поглядом ліс і тихо мовила:

— А я не помру, таточку... — Вона облизала пошерхлі губи. — То так, спересердя, крикнула... Я всі ліки п'ю і дуже дихаю... Скоро геть всі віруси подохнуть... І додому приїду. Юшку тобі варитиму, гарбузову кашу з молоком, — пам'ятаєш, яку добру мама варила?.. В кіно ходитимемо, в зоопарк, картуза тобі нового купимо... і костюм, і черевики... А мамі на могилу квітів червоних посадимо, вони каннами звуться... Тільки ти більше... не будь таким... Добре?

У батька нижче й нижче хилилася голова. Аж поки

його очі не побачили Таїні босі посинілі ноги. Він підхопив дочку на руки, бігцем кинувся до санаторію. Посадив Таю на підвіконня, зашипив руку в кишеню. І в Таїну пригорщ посипалися шоколадні зайці, ведмедики, лисиці. До їхніх коричневих боків поналипали жовті крихти тютюну...

Тая дивилася услід батькові, що швидко йшов до залізничної зупинки, й усміхалася крізь сльози.

А в її руках смирно сиділи коричневі звірята.

6

Вода лежала у озері така спокійна, мовби у великому блюдці. На дні медово жовтів пісок.

Подруги бовтали ногами ласкаву воду і їли шоколад.

— Він трохи гіркуватий, — говорила Тая, не дивлячись на дівчаток, а пильно стежачи за бобром, котрого розсердило їхнє бовтання. — То батько випадково поклав у кишеню поруч із цигарками. Поспішав дуже... У нього сьогодні зранку труби відправлятимуть... в Сибір... Оркестр гратиме... От і заскочив на хвильку...

— Хм, сказала — гіркий, — хмикнула Іра, — я такого смачного ніколи не їла.

— Еге, — хитнула головою Ніна й тихцем виплюнула пекучу крихту тютюну.

Бобер посердився-посердився та й пірнув у свою підводну хату. Тая підвела очі на подружок.

І зрозуміла — вони все чули, все знають.

Таї враз стало так легко, гарно, що в неї найкращі у світі подруги! І світ навколо — сонячний, веселий... А скільки радостей попереду!

Вона прихилилася до Іри, жагуче поцілувала її в щоку. Потім — Ніну.

— Чого це на тебе найшли телячі ніжності? — буркнула Іра, кліпаючи віями.

Замість відповіді Тая ще раз цмокнула подругу.

А Ніна, зиркнувши на вершечок верби, що зеленою свічкою палахкотів на сонці, скрикнула:

— Ой дівчатка, що я придумала!

— А що, а що? — миттю присунулися до неї Тая і Іра.

— Як Ромці віддячити, що так злякав Таю!

Вона пригнула голови подружок і щось зашепотіла. І чим далі вона шепотіла, тим ширші усмішки розповзалися по їхніх обличчях.

А над ними пронизливо синіло тепле небо з білими «овечками» хмар, що неспішно пливли по своєму безкрайому пасовиську...

КОХАННЯ В ШОСТОМУ «А»

Три відкриття Бориса й Андрія

Як усі великі відкриття, це теж було зроблене зовсім випадково.

Хто сидів чи сидить біля вікна, той знає, яке це велике щастя. Навіть коли твоя парта стоїть першою в ряду. Дарма, панорама за великими прозорими шибками з зайвиною перекриває усі невгоди такого, з погляду вчителя найкращого, а з учнівського погляду — найгіршого місця.

Особливо розкошують «привіконники» весною і восени. Тоді навстіж розчиняються рами. І на сусідів природи не лише поглядає густа акація, що росте біля будинку, не тільки курна вулиця, по якій пролітають забризкані грязюкою грузовики, торохтять повні зерна чи картоплі підводи, ідуть з піснями колгоспниці, а й долинають п'янкі пахощі перших квітів, першої голчастої трави або терпкий винний дух опалого листа, гострий подих бензину чи свіжий бентежний запах грози...

Діло було восени, отож вікно було розчинене, і Борисові та Андрієві очі якщо й бачили вчителя і дошку, то хіба через усі принади близької, мінливо-захоплюючої вулиці, де немає правил математики, а є м'який пил, встелений візерунчастим листям, а трохи далі — безмовно палає парк біля сільради, горить кожним листком і ніяк не хоче перетворюватися на сизий попіл.

Все ж учитель не мовчав, треба його слухати. Бодай одним вухом. Інакше мало що второпаєш, особливо на математиці.

Однак те вартове вухо не завжди рятувало друзів. Особливо на математиці. Учитель Іван Васильович мав зіркі очі й дивовижну здатність — навіть обернувшись до дошки, бачив, хто що робить.

Коли вчитель помічав, що Борис і Андрій, «духовно», так би мовити, давно гасають на вулиці, він намагався повернути їх назад. І друзям перепадало в прямому й переносному значенні. В прямому — вчитель зауважував і власноручно зачиняв вікно. В переносному — з ус-

ної мови зауваження «переносилося» на письмову і лягало двома некрасивими рядками в щоденник.

Та ще гірше бувало, коли вчитель давав задачу на щойно вивчене правило, котре, мов пух тополі, пролетіло повз вуха Бориса й Андрія...

Зрозуміло, як втішило хлопців їхнє несподіване відкриття. Воно було, як і всі геніальні відкриття, просте. Ось воно: половинку вікна навпроти парти можна так повернути, що буде видно який завгодно куточок вулиці від крамниці до двору дядька Митрофана. Навіть можна роздивитися біля буфету червоний чеський мотоцикл «Ява», на якому в обід тракторист Іван Чухно приїздить з банкою по пиво. Сиди собі, пиши, уважно слухай учителя. І зиркай у «перископ», милуйся природою. І вчитель спокійний, і ти спокійний.

Ось уже другий урок друзі не могли навітшатися з свого винаходу. Легенький поворот — поплав сірій тин, і на склі ясно з'явилася понура конячка, віз, на возі дядько Пилип Конопля з погаслою люлькою в зубах. Їде до центру, а на шибці — в протилежний бік. Ще трохи штовхнули раму — віддзеркалилась юрба біля магазину. Потім наштовхнулись на оголошення про нове кіно. Напружившись (у склі все відбивається навпаки), прочитали — «Мрії на дорогах». Розкіші!

Та це все ж було другорядне відкриття. Хоча саме завдяки йому було зроблене те основне, яке геть змінило Борисове життя.

П'ятий, останній, урок був якоюсь мірою поворотним. Бо хлопцям набридла вулиця, і вони повернули «перископ» на клас. Це було зручно — саме зайшла з купою приладів учителька фізики Ніна Дмитрівна. Вона завжди приносила їх стільки, що іноді возилася з ними до кінця уроку.

На жаль, їхнє спостереження класу залишилося незавершеним, бо цього разу Ніна Дмитрівна на диво швидко дала лад приладам, крутонула якусь ручку — і між двома блискучими кульками змієюю проскочила прудка зеленкувата блискавка. Хоч-не-хоч довелося залишити важелі чарівного «перископа». Та, чесно признатися, друзі не жалкували. Адже це так цікаво — електрична блискавка...

Тріскотіла блискавка, скрипіла динамомашина, сопіли від захоплення носи, а залишене напризволяще вікно байдуже відбивало задерті голови, порізані парти, траєкторії польотів мух...

Однак дві пари очей зацікавилися «перископом», хоча така дивина відбувалася на вчительському столі. Правда, то лише напочатку Андрію здалося, що саме «перископ» притягнув їхні погляди...

— Глянь, глянь! — штовхнув він друга. Та так сильно, що той ковзнув ручкою по паперу, аж дернув його (саме записували формулу з дошки). Та Борис не звернув на це аніякісінької уваги й, одірвавшись від зошита, зазирнув під парту. Невже Андрій до п'ятого уроку мовчав, що приніс до школи кошения, яке, мабуть, сьогодні нарешті розплющило очі? І звідки у нього, Андрія, така воля? Він, Борис, прибіг би чи не за годину до першого дзвінка, носився б з тим кошениям по коридору і всіх класах...

— Та не туди заглядаєш, — засичав Андрій. — Сюди подивись, — легенько стукнув у шибку.

Борис вихопив голову, обідравши тім'я об гвіздок, стиха ойкнув, послинив подряпину й зиркнув у «перископ».

Сонині примружені очі були спрямовані в їхній винахід. Тільки вони не бачили ні Андрія, ні Бориса. А кого ж бачили?

— Хлопці! — підійшла, стукнула ребром долоні по парті Ніна Дмитрівна. — Ану, на дошку увага!

Аж наприкінці уроку Борис зробив третє, останнє відкриття цього незвичайного дня. Соня дивилася на Гришу, котрий сидів за третьою партою в їхнім ряду. А Гриша дивився на неї!..

Це так спантеличило «сусідів природи», що вони, замість іти додому, подалися після уроків до парку.

Посідали на купі листя під червоним кленом.

Довго мовчали, сяк і так перевертаючи в головах зроблене відкриття.

— Дурний він, — плюнув для початку розмови Андрій. — Краще б виглядав у своє вікно. І що в тій Соні? Плаття коротке, виляляє, навіть колін не затуляє. Очі... жаб'ячі. І у волейбола грати не вміє...

Це було правдою і неправдою. Правда, що плаття виляляє, до колін, правда, що очі жаб'ячі, у волейбола грати не вміє... Але щось же побачив у ній Гриша? Очей відвести не може...

Андрій послухав товаришеві докази, проте довго не розмірковував.

— Значить, у них любов! — махнув рукою, наче одрубав.

Любов? У шостому класі? І не в якомусь книжному шостому класі, а саме в їхньому?

Це було дивно, незвичайно і... привабливо.

Не для Андрія, звичайно. В його голові одразу ж після категоричного висновку народилася чітка думка. Він її негайно виклав.

— Дразнити треба, а то пропаде наш воротар.

— Та треба, — непевно згодився Борис. І вперше збрехав Андрієві. Знав — дразнити якщо й буде, то лише для компанії. А сам — ніколи.

Андрій підвівся. Мовляв, чого даремно засиджуватися, коли все ясно. А «Таємничий острів» Петя Диня дав йому всього на три дні.

Борис був не проти ще побалакати: про Гришу, Соню, кохання, яке може виникнути навіть у шостому класі. Та побоявся — ще Андрій подумає, що й він туди ж...

Мураха в «перископі»

А він і справді був «туди ж».

Це Борис зрозумів, коли наступного дня випадково перестрів Сонині очі. Вони усміхалися... Не йому, звичайно. Та байдуже. Головне — усміхалися, тепло й таємниче.

Якраз середа була — день географії. На цьому уроці хіба глухий міг усидіти спокійно. Федір Андрійович, правда, на всі боки сипав зауваженнями, та ними лише піддавав жару. «Хто там у кутку січе?» (Га-га-га!) «А, Володька, барин з Арзамаса, зволили обізватися!» (Ой не можу!..)

Одному Борисові не до сміху. Скривить іноді рот — а то подумують, що «чистоплюєм» став. Зиркає скося на Андрія і потиху повертає раму. Потім осмілів: Андрій сопе над футбольною таблицею, підраховує очки динамівців Києва.

Першою попала в «перископ» Марія Туз. Білясті коси, сірі очі. Нічого... Правда, кофта некрасива — чорна. Та... можна дивитися поки що.

Дивився недовго. Скоро гірко розчарувався. Марія ушіймала його погляд і — ні з того ні з сього — тиць дулю. Довелось відповісти «козацькою» — подвійною — й одвернути мерщій шибку.

Галя Степаненко саме глянула в дзеркало. Швидко опустила очі, проте схвилювала Бориса — і на нього звер-

тають увагу! Роздивлятися Галю не став — напам'ять знав, яке в неї плаття, який голос — на одному ж кутку живуть. Хороша вона, лагідна. Пише красиво. Якось разом до сусідів по груші лазили...

Та й це кохання, не встигнувши народитися, розвіялося. Бо від поглядів Борис пішов далі — почав мріяти, як проведжатиме Галю додому. Так, бачив сам не раз, робили дорослі хлопці після кіно.

А куди проведжати? Адже Галя живе на двадцять кроків далі від їхнього двору... Оце віддаль! Он Соня Данилейко живе аж на хуторі, а Гриша — в протилежному кінці села. До хутора треба йти через лісосмугу, попід кукурудзяним полем, де качани зібрали, а стебла лишили. Казали, туди навіть вовки з лісу забігають... Пощастило Гриші!

А як мати їх удвох попідручки побачить? Засміє, гляди, за віника ухопиться...

«Дзеркало» побрело далі. І набрело на Таню Мурашко. Ото вже точно випало їй прізвище! Просто влипло. Таня — маленька, худа, замість кіс — хвостики. Як бігає, ніжками перебирає, наче мураха. Не треба голову ламати, щоб вигадати їй прізвисько. Її так і дражнять — Мураха.

Борис уже взявся за вікно, щоб посунути його далі, коли несподівана думка зупинила його руку. Танина хата аж під лісом. Має Таня старшу сестру Дуню, котра дояркою на фермі. У них, чув він, гулянки збираються. І горіхів напасено цілий мішок, сама Таня хвалилася.

Одне слово, «перископ» до перерви застиг на Тані. Дивився Борис пильно — очі заболіли. Де там, не помічає його Мураха: крутиться на всі боки, щось тихо цокотить, підреготує. А кине Федір Андрійович: «Ша мені!» — зіщулиться, ледь з-за парти її видно. Мабуть, і не здогадується, що на неї спрямований оптичний інструмент.

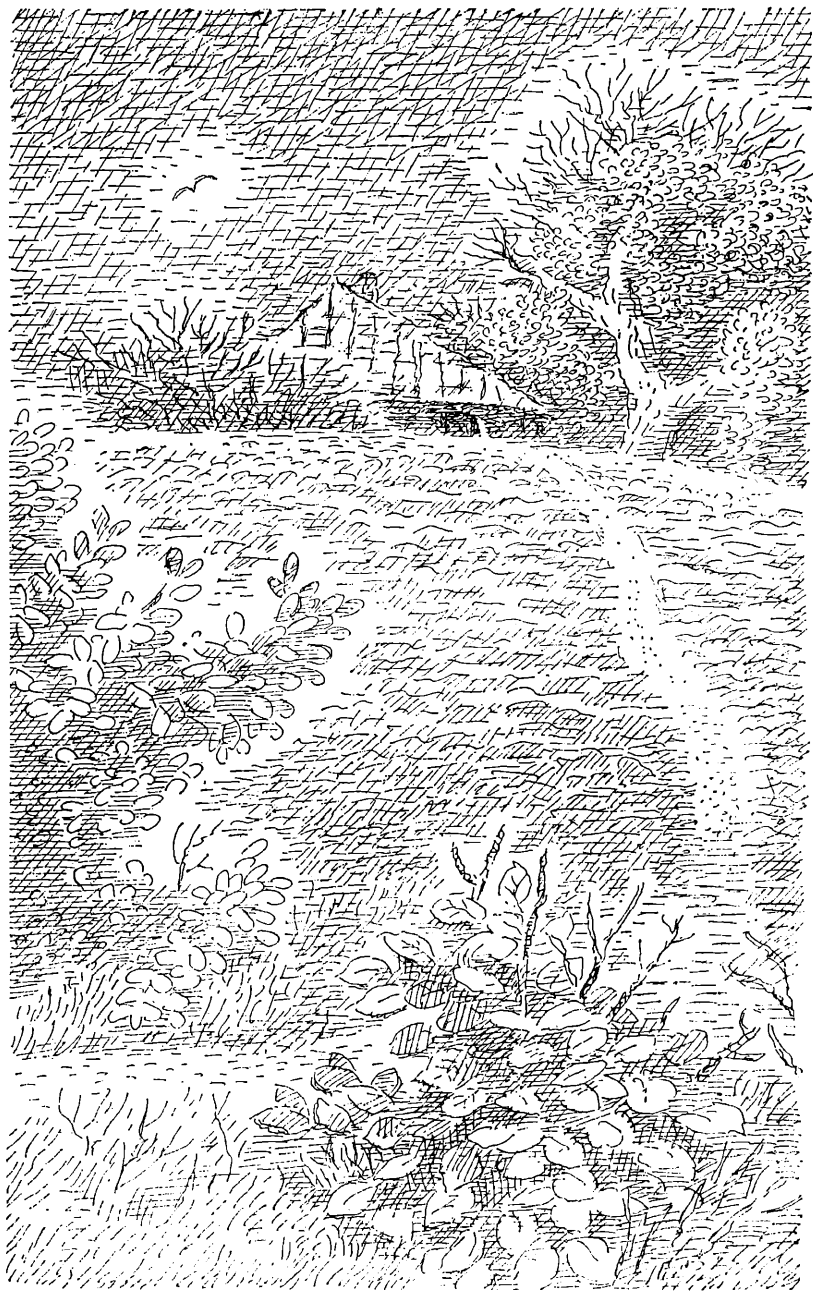
Довелося підійти на перерві — треба ж підказати, коли сама сліпа. Таня, втомившись за урок, сиділа мовчки й смачно жувала велику булку. Спершу не звертала уваги на Бориса. Коли ж змозолив очі, з жалем розломилася булку.

— На.

Борис машинально взяв, почервонів і притьма кинувся з класу. Зашпуривав булку аж у сад.

Якби не під лісом жила, ну, і не мішок горіхів — махнув би на дурну Мураху рукою. А ще, мабуть, сестрині

товсті книжки читає, де, звичайно ж, все про кохання. Мабуть, самі пейзажі вибирає...

На історії свого підручника не витягував з-під парти, попрохав у Тані. Здивувалася, але дала. Правда, після того, як Андрій, щоб підтримати товаришеву просьбу, показав кулака. Він і досі нічого не підозрівав, вважав, що Борис справді забув книжку вдома.

Півуроку мучився над запискою. Почав було: «Мурахо!» Відчув — не те, зовсім не те...

Старанно вивів: «Тетяно!» Закреслив одразу — велика честь отаку дрібноту величати Тетяною. Он комірниця Полегенько — то Тетяна. Як стала на ваги, там ураз щось тріснуло... А Таня стрибне — навіть важіль не гоїднеться.

Борисові муки обірвав Андрій. Заглянув через плече, гмикнув. Й полетіла записка у вікно, а книжка — на Танину парту...

Таня забігла далеченько — під двома схиленими над дорогою вербами маячила її коротенька постать.

Борис догнав. Ішов ззаду й ніяк не міг придумати, як заговорити. Коли б це раніш, то підчепив би зненацька, а потім удавано турботливо порадив: «Тримай носа міцніше, а то загубиш». І зав'язалася б розмова. Ну, яка — це вже інша справа...

Хіба як хлопці біля клубу? Підійти: «Дозволь тебе взяти під руку й провести додому?» Еге, коли б язик повернувся те сказати! А ще уявив картину: йде він, тичка, а поряд нього — курдупелик Таня...

Засміятися, правда, не засміявся, а спіткнутися спіткнувся.

— Ой! Хто це? — злякалася Таня. Не схопи її Борис за руку — тільки курява знялася б за нею.

— Ну й боягузка,— для початку розмови обізвався Борис, сказав це зовсім не образливо.— Як ти коло лісу живеш? Як ходиш узимку, коли темно, сама?

— А так, тебе не питаючи! — одбрила.— Іди собі на свою погану Могилівку, в калюжах бовтайся! А до мене не чіпляйся.

Це їхня вулиця погана? Ну, назва не дуже... Але жодної калюжі в них немає!

— А у вас... зайці у вікна плигають,— не стримався, бовкнув перше, що спало на язик.

— Такі дурні, як ти...

Борис уже підняв над головою портфеля, щоб лусну-

ти Таню по спині. Та пригадав, чого йде, й опустив. Хай пізніше, коли не прикусить свого язика...

— Думаєш, не знаю, чого йдеш назирці? — не вгавала Таня, все швидше дрібуляючи своїми мурашиними ніжками. — Думаєш, горіхів винесу? Збігай додому й наший ще дві кишені!

Довелося таки гепнути її портфелем і крутнути назад.

Виявляється, нелегко закохатися. Навіть у таку мошку, як Таня. А може, не треба? Ось хай він купить динамку, приладнає до велосипеда і ганятиме по селу. Як заздритимуть хлопці! Тільки ж грошей ще зібрав малувато... А здорово було б — мчить він темною вулицею, попереду біжить сліпучий конус світла, вихоплюючи всі горбки, всі цурпалки, осліплюючи зустрічних дівчат. Таня аж пищить від страху...

Тьху, знову Таня!

Але самому справді нудно ганяти нічними вулицями.

Не вирішивши нічого, Борис надав ходу й швидко був дома. Спав міцно, глибоко, ледь батько уранці добудився.

Коли оголосили, що уроків не буде, а весь клас іде збирати жолуді, могутнє «ура!» струсонувало кімнату. Галяна Олександрівна, керівничка, спробувала було розсердитися, проте й сама не витримала, засміялася. Видно, і вона охоче полишала приміщення цього ласкавого осіннього дня.

Борис на початку, ніби ненароком, тримався дівчачого гурту. Еге, побудеш довго біля них! Розвели такі розмови: про якусь Марійку, в котрій тисяча різнокольорових клаптиків, про зачіску біологічки Тіни Іванівни, про пісні — уріж поли та тікай подалі! — як каже Борисова бабуса. Борис, звичайно, поли піджака не став урізати, бо вони й так за літо підскочили вгору. А просто втік. До хлопців, котрі від самої школи гнали м'яча. «Хай у лісі приліплюся до Тані», — вирішив.

Жолудів багато, але й рук-нишпорок чимало. Тут не лови гав! І Борис, забувши про все, повзав коліними по вибіленій ранковим морозцем траві, виловлюючи в ній слизькі кульки.

Згадав про свій намір тільки тоді, як випадково наткнувся на Таню. Сидить на пеньку й схлипує. Заглянув у її корзинку — жолудів на денці. Все ясно, нічого й питати, а тим паче розводити розмови. Повагався трохи, і — посипалися жолуді з його корзинки в Танину.

— Просила я тебе! — ображено підхопилася Таня, проте жолуді не викинула, метнулася з корзинкою вбік.

«Назбираю ще», — намагався заспокоїти себе Борис.

Майнув подалі, під високого кошлатого дуба. Гарячково заходився гребти розчепіреними пальцями.

Правду кажуть: поспішиш — людей насмішиш. Жолуді зслизали поміж пальців, а в купку згрібалися палички, засохлі жуки, морхлі гриби. Перестав квапитися, і в корзинку заторохтіли жолуді.

Не помітив, коли наліг туман, занудила мжичка. Тільки голос здалеку, голос Галини Олександрівни: «Діти, кінчайте, всі до мене!» — змусив Бориса стати на ноги.

Нелегко йти до вчительки, коли отакий здоровило, а жолудів менше півкорзинки.

— Ти що, під дубом вилежувався? — дивувалася Галина Олександрівна. — Чи, може, корзина з діркою?

Що тут відповіси? Стій, дивися уперто в траву, ніби чогось у ній шукаєш, червоної до вух. А товариші сміються... Не витримав, блимнув на Таню. Обурився безмірно — сміється разом з усіма. Мов не вона поживилася його працею.

Тепер усе. Більше на неї не те що не гляне — чути про неї не схоче. Отоді пожалкує. Підійде, стане коло парти, спитає жалібно: «Може, ти задачу не розв'язав, то на, спиши». Або ще краще: «Я ось горіхів дві кишені принесла, то пересип собі одну». А він гляне повз неї, скаже нехотя: «Вчора був у Ніни Дрозд, наївся, аж живіт заболів». Додасть сердито: «Чого це до мене усякі з червими горіхами лізуть!» Ну, може, не так гостро, але обов'язково скаже.

Минув день, другий. Таня і близько не підступала. Більше того, наче забула про Борисове існування. Зиркне на Андрія, усміхнеться йому. А Бориса обминає поглядом.

Тут хочеш не хочеш — образишся. І Андрій добрий — не одвертається, коли та Мураха либиться.

Полаялися.

Правда, не через Таню, через дрібницю. Упала чорнильниця, розбилася, бризнула навсібіч. То й що? Так ні ж, Борис Андрія звинуватив. Андрій не стерпів несправедливості. «Сам же скинув!» — «Ні, ти ногою парту штовхнув!» — «Я? А ти бачив, де були мої ноги?»

Полаялися, розсунулись на кінці парти.

Ненадовго, звичайно. До неділі.

Футбол на стерниці

У неділю вирішили всією школою допомогти колгоспові копати картоплю.

Вранці першими збіглися хлопці. Розбилися скоренько на дві команди й заходилися грати в шкільному дворі у футбол. Хіба ж тут згадаєш позавчорашню сварку?

Земля зашкарубла під не по-осінньому жарким сонцем, на лопату доводиться стрибати з розгону. Та й ноги набігалися вже. Проте хлопці знаку не подають, що копати нелегко. Рвуть уперед один поперед одного, аж дівчатка не встигають вибирати за ними. Ось і відстали. Перестояти трохи чи допомогти? Еге, погано ви знаєте хлопців! Та вони ще швидше замахали лопатами — ану, хто найдалі залишить свою вибиральницю.

Борис, звичайно, не вибирав собі рядка, тобто, дівчинку-вибиральницю. Просто став, де було вільне місце. Хіба ж він винен, що якраз на цьому рядку опинилася Таня? Може, дівчатка підлаштували?

«Ще двадцять куців — і відпочину», — загадав, витираючи піт з брів. Нарахував, а тут Гриша, Володя й Микола обійшли. Не станеш же, підпершися лопатою. Наліг, зрівнявся. Отак і йшли майже поруч до бур'янистої межі, що відділяла картоплище від житнища.

— Шабаш! — загорлав Володя й упав у бур'ян. Хлопці попадали поруч.

Борис кинув лопату, опустився на високий куц невикопаної картоплі, видихав змору.

Сонце швидко сушило піт, і обличчя почало пашіти, мов хто обсипав його сіллю. Ноги гули телефонними стовпами. Борис розімліло опустив руки, прислухаючись, як хвилями ходила в його тілі приємна втома.

Одна по одній закінчували рядки дівчатка. Витирали землю з рук, сідали оддалік. Заплющивши очі, підставляли обличчя сонцю.

Таня маячила ще далеченько. Зігнеться, подлубається трохи, знову вистоює.

І чого вона огинається? Дівчатка теж добрі — всілися й хоча б оком скинули на Таню. Теж мені, подруги!

«Може, вона пальця покалічила?» — вразила Бориса неприємна думка.

Ні, не тому, що шкода стало Тані, пішов до неї Борис. Соромно просто, що через неї можуть відстати од шостого «Б». Ті он вже займають по новому рядку.

Спиною почув, як хихикнули дівчатка. Зрозумів — навмисне не йшли допомагати. Та вертатися було пізно.

— Ну, зашилась? — буркнув і опустився навкарачки біля куща. — Тобі ще на печі треба сидіти, а не в школу ходити...

Спохопився — нащо мовив такі образливі слова? Але Таня промовчала, тільки дві великі краплини викотилися з її очей і впали на брудні руки.

— Чого ревеш? Іди вже до дівчат, сам закінчу.

— Нікуди я не піду! — тупнула ногою Таня й ухопила за чуба невивернутий кущ.

Коли до межі залишалось кроків з десять і сміх дівчаток став нестерпно глузливий, Борис гайнув подалі від дурносміхів, туди, де хлопці вже перекидалися м'ячем. Отож їм ніколи було дивлятися, хто кому допомагав.

А далі Борисові довелося забути про все, в тім числі й про Таню. Шостий «Б» викликав їх на змагання. На футбольному полі. Отож треба було швидше упорати норму, бо осіннє сонце лякливе: не встигне навітшатися в небі й уже котиться спати до далекого лісу. А ще, гляди, задощить.

Не задощило. Десь під вечір, правда, виткнулася на заході змарка. Та сонце устроило в неї рожеві промені, й вона безслідно розтала, ніжно зафарбувавши бляклий обрій.

Поле розбили на стерниці. Замість воріт уткнули два дрючки, на кутах поля поклали картузи, лінію штрафної проорав каблуком Гриша.

Матч був відповідальний, бо «бекаси» давно грозилися розвіяти футбольну славу «акалів», котрі навіть «восьмаків» викликали на змагання. Правда, ті досі не прийняли виклику. Передали — з малечюю не граємо. Звичайно, злякалися: соромно буде програти шестикласникам.

Дівчатка теж залишилися. З обох класів. Дівчатка з «Б» розмістилися біля воріт «акалів», а їхні — біля воріт супротивників. Так уже повелося, що болільники ніколи не сидять біля воріт своєї команди. Що, підбадьоруватимеш чужих нападників?..

Що «бекаси» просто хвальки, стало ясно уже на перших хвилинах. Тільки й уміли — по ногах бити. Поскакав на одній нозі Андрій. Трохи полежав за полем на купі бур'яну, погойдав «підкованою» ногою й знову кинувся в баталію.

Якраз вчасно. М'яч летів трохи вище його голови. Ан-

дрій одчайдушно підстрибнув, дістав м'яча, точно скинув униз, на ліву ногу...

І вже лежить ниць, випльовуючи гірку польову землю, воротар «бекасів» Сергій Старчук, а м'яч поволі гасить свій біг на їжакуватій стерні.

«Бекаси» розізлилися. Тільки не по-спортивному, а по-хуліганськи. З такою злістю битися, а не в футболу грати...

Особливо розійшовся Толя Гармаш. Біжить — курява за ним устає. Переляканий м'яч скаче поперед нього й не може втекти... Спробуй одніми — ноги задереш. Ще й кулаком у живіт дістанеш. Кулак же у Толі, як пудова гиря. Одного разу він, виганяючи сусідське теля з свого городу, так лупонув його кулаком, що воно знепритомніло... Суддя, семикласник Олег Дерев'янка, спробував було втихомирити буйного гравця, але схопив добрячого штурхана під бока й перестав «помічати» Толю.

Добре, що очманілий Толя часто губив м'яча, не догнавши до воріт, де починав нервово стрибати Гриша, забачивши дикий рейд Гармаша. Поки Толя оглядався, крутився на місці, м'яча забирали верткі захисники «акалів» і повертали до протилежних воріт.

В тому, що трапилося далі, Таня аніякісінької ролі не зіграла. Якби вона й промовчала, не крикнула дзвінким від азарту голосом: «Давай! Бий!» — Борис все одно не передав би м'яча Миколі, котрого встигав закрити Петро Головня, а з нальоту садонув би сам.

Обнялися втрьох — Андрій, Борис і Микола, — як динамівці Києва в таких приємних випадках, і побігли до центру.

А третій — то дурний гол. Хоча Андрій пізніше, коли йшли пити воду до колодязя, плескав збуджено Бориса по плечу: «Ну й здорово ти вигдав — дати йому на ногу». Але коли самому собі чесно признатися, вийшло це випадково. Борис, задихаючися від стрімкого ривка, виходив на ворота. А бити незручно: м'яч «прив'язаний» до лівої ноги. Сильніш, ніж треба, кинув його на праву. І тут рвонув уперед захисник «бекалів» Слава Калина, котрий біг позаду Бориса. З ходу так зачепив м'яча, що воротар Сергій тільки провів його очима та плюнув сперсердя.

Вже коли на землю лягли тіні від найменших бадилін, закінчили гру. Суддя записав у блокноті рахунок — 5 : 0, для чогось дав розписатися капітанам, і команди розійшлися.

Кожна з своїм настроєм.

«Бекаси» спершу брели тихо, понуривши намоклі голови. Тоді завели сварку. Звинувачували воротаря Сергія, а Сергій — захисників, а захисники напалися на форвардів. Скоро важко було щось розібрати в тому гіркому лементі.

«Акали» жваво й весело перемовлялися, коментуючи матч. Дівчатка йшли трохи обіч, теж раділи за своїх хлопців. Однак наблизитися не наважувалися. І хлопці їх не кликали.

Біля колодязя жадібно накинулися на воду. Хлебтали її з відра, холодну, запашну, навперербій хвалили:

— Ну й водичка. Одне слово, польова.

Борис нерішуче стояв біля зрубу. І хочеться, і страшно. На позаминулім тижні хворів ангіною...

Якби дівчатка пішли уперед чи стояли далі, може, й переборов би спокусу. А так...

Припав до пружка відра, ковтнув. Вода просто обпала рота, горло, зуби аж занили. Але ж смакота! Ну, коли раз приклався, то треба і вдруге, і втретє...

Наледь одірвався, втерся кулаком:

— Добра!

Поступово розмова з патетичних вигуків перейшла на діловий тон. Гриша запропонував написати «восьмакам» листа. Такого, од якого вони б загорілися. І надавати!

Домовилися увечері зібратися в Гриші й скласти текст. Бо у його батька є текст листа запорожців турецькому султанові.

Увечері, хоч як Борис рвався, мати не пустила його. Правда, і сам відчував, що навряд чи здатен піти: у горлі наче застряг клубок з голками і боляче дряпався. Од того дряпання слюзи на очах виступали й млявість проймала все тіло. Гостро боліла голова, чужими стали руки й ноги...

«Ти читав «Дуже добре»?»

Коли лежиш сам удсма хворий, та ще й недалеко від школи, відчуваєшся якось дивно. Там галасують на перервах, на уроках одержують двійки, трійки, п'ятірки — кому що поталанить, — з нетерпінням чекають дзвінка, раз у раз смикаючи Толю Хоменка, котрий єдиний у класі має годинника, а ти валяєшся в ліжку, ліниво гортаєш книжку...

Невже там можуть обходитися без тебе?

Виявляється — можуть. Тоді стає образливо: він, лівий крайній, що вчора забив два голи, хворий, а хлопці забули про нього, бодай би один навідався... Навіть Андрій не спрощеться.

Тільки подумав погано про друга, аж тут і він став на порозі. Скинув картуза, поздоровкався, витер ноги. Вже потім підійшов перевальцем, потиснув руку.

Сів обережно на ліжку, витяг з кишені двояблук. Пепінки, з темно-червоними, неясковими боками. У хаті від них чомусь запахло аптекою.

Помовчали.

— Що читаєш? — взяв Андрій книжку й відклав, не глянувши на назву. — А в нас сьогодні не було німецької, то в футболу ганяли. Твоя команда програла. Без тебе ж... А Федя Крикун, знаєш же, який він лівий? За полем — ото його законне місце!

Борис погодився — дійсно, Федя не футболіст. От на мандоліні грає здорово. Не той талант, мабуть, у нього.

Побалакали про контрольну з математики. Важка задача попалася його, Борисовому, варіантові. Добре, що на нього ангіна напала...

Звичайно, Андрій прочитав листа до восьмикласників. Сильно склали. Особливо влучна остання фраза: «А як і на цей раз перелякаєтеся та відмовитеся, то зганьбите весь свій рід і всі першокласники помруть од реготу!»

Андрій, як міг, переказав дотепи Миколи Гудзика. Перед останнім уроком він прив'язав нитку до зошита Жені Воловик. Коли трохи стемніло, а шкільної електростанції ніяк не могли завести, потягнув тихенько за нитку. Мало очі в забобонної Жені не вилізли на лоба.

Посміялися.

Андрій уже взяв картуза. І згадав.

— Там біля воріт Таня стоїть. Що їй сказати? Спитає ж...

— Та... нічого... все добре...

— Може, хай зайде?

— Хай...

Андрій причинив двері.

Борис мерщій одкинув ковдру, змів у жменю лушпиння зі столу, гарячково провів п'ятірнею по волоссю, схопив гребінець, дряпонував ним ледь зачублену голову. Знову шуснув під ковдру. Завмер.

Рипнули двері. Андрій сам.

— Не хоче. Та й добре. Про що з нею говорити? Од дівчат її виділили, ото й прийшла.

Борис хотів ствердити: «Еге, які з нею розмови?» — та язик чомусь не повернувся.

— На,— висипав з кишені горіхи Андрій.— Жаднюга. Якби у мене було стільки, як у них, цілу торбинку приніс би тобі. А то тицьнула три жмені. І хіба в неї жмені?..

Потиснув на прощання руку, пообіцяв забігти завтра й зник.

Горіхи, мов жолуді,— червонуваті од пічного жару. А ядро просто тоне в роті. Не встиг розсмакувати, як на столі виросла ціла гірка шкаралупи.

Борис чув і не чув Андрієві слова, що виділили і що жаднюга. Думки його, обминувши десятою дорогою ті слова, побрели в зовсім іншому напрямку. «От як підемо на кукурудзу, то я подарую їй товсту загострену дротину. Нею так добре розривати кияшиння на качані. І малювання за неї робитиму, бо вона не дуже вміє»...

Добре, що зайшла мати, а то дістався б до нової динамки для велосипеда, що лежала на полиці...

При матері соромно таке думати...

Коли після тривалої хвороби уперше йдеш до школи, то відчуваєш водночас радість і тривогу. Радість — бо нарешті побачишся з друзями, за якими скучив, тривогу — чи не далеко втекли в математиці, мові, географії... Звичайно ж, у кожного є ще свої тривоги й радощі... Бориса перш за все непокоїло — як там матч з восьмикласниками, чи включили його до команди. Правда, кращого лівого Андрієві, капітану, не знайти, але ж він, Борис, провалявся цілий тиждень, ще слабкий після хвороби, пропустив кілька тренувань. Андрій принциповий: дружба дружбою, та коли виявиться Борис не в формі, до команди не включить.

Ну, а потім уже про Таню. Коли чесно зізнатися, то саме через неї вийшов сьогодні зарані, щоб першим ускочити до класу й удати заклопотаного уроками.

Все обійшлося краще, ніж можна було сподіватися.

Перелізши через тин дядька Митрофана й одмахнувшись від дзявкітливого Пірата, Борис потрапив просто в гущу подій. Галасливих футболістів виселили з шкільного двору, і вони перебралися на широку, зарослу споришем тупикову вулицю. «Ти диви,— подумав Борис,— не могли раніше допетрати. Це ж скільки вікон залишилися б цілими. І нас би не так часто тягали до директора».

Проти шестикласників грали «п'ятаки». Вірніше, при-

кидалися супротивниками. Певно, хлопці намовили їх за яблука.

Борис помахав рукою, вітаючися, хлопці відповіли тим же, і він побіг на свій лівий край. Федя Крикун з видимим задоволенням поступився йому місцем.

Дзвінок завжди лунає невчасно, саме тоді, коли після гострої комбінації м'яч ось-ось знайде шлях у чужі ворота. Що ж, така вже роль дзвінка у школі. Доводиться слухатись, мерщій схоплювати портфеля або перев'язану ремінцем пачку книг і зошитів. (Добре, коли схопив і гала, а як: «І де я їх притулив?»)

Отож ніколи було в класі роздивлятися. Поки вчителька долає шлях від канцелярії до їхніх дверей, треба мокру як хлющ чуприну пригладити, книжку витягти, бодай одним оком зазирнути в неї.

Тільки в кінці уроку Борис косонув на Таню. Так швидко глянув, що помітив тільки нові червоні банти в косах. Хтозна-чого в грудях стала дибки бентежна хвиля.

Та швидко опала, не залишивши і піни.

— Контрольна з математики,— оголосив всюдисущий Микола Гудзик, який допомагав учительці української мови односити зошити. Заодно винюхав і про контрольну.

Для Бориса це — нагла несподіванка. Три ж уроки математики пропустив! Попрохав у Андрія зошит, втупився в нього. Які хоч задачі в його відсутність розв'язували?

А на російській мові, ще червоний після щасливо пережитої контрольної, випадково пошарив у парті й знайшов пом'ятий папірець. Ще не розгорнувши його, зрозумів — не просто папірець...

«Боря! Хочу тобі щось сказати. Почекай мене після уроків біля кривої верби. Таня».

Довго сидів і слухав, як знову народжується хвиля в грудях, тільки тепер вона була значно вища й не збиралася опадати. Взявши ручку, довго тримав її навису. Аж Андрій помітив, проте делікатно промовчав. Це у нього трапилося вперше.

Писав старанно, виводячи кожну літеру.

«Таню! Прийду, тільки не до верби, а на кінець села. Боря». Закреслив «Борю» одразу. Підписався — «Борис К».

У Танину парту не зважився покласти записку — ще хтось витягне. Удався до надійнішого, випробуваного

способу — попросив у неї книжку, погортав для годиться, непомітно вклав папірець.

Віддавши, швидко одвернувся.

Дорогою йти на кінець села, де вузька стежка відколюється й біжить до Таниної хати, оточеної яворами, хвилин з двадцять. Ну, а навпростець — через шкільний сад, городами, вуличкою — можна швиденько добігти. І майже ніхто не бачитиме.

Таня стояла, освітлена промінням скісного сонця, просто посеред дороги.

«Хоча б у тінь зайшла, — розсердився Борис. — А то всьому селу видно».

Підійшов, для чогось поздоровкався. Таня тихо відповіла.

Спочатку йшли метрів за два одне від одного. Звичайно, Таня по стежці, а Борис толочив свиріпу, що зацвіла на зиму. Потім Борис підступив ближче — Таня витягла з портфеля жменю горіхів. Не кидати ж їх по одному. Це ж не яблука.

Якби не горіхи, то, певне, розбіглися б у різні боки. Бо виявилось, що говорити абсолютно ні про що. Ну, а горіхів якраз вистачило до міцних дубових воріт.

Таня побігла заганяти до будки здорового собацюру, а Борис лишився за ворітьми. І вже ясно розумів, що в хату нізащо не зайде, ніяка сила його туди не затягне. Та ще коли там насмішкуватий дядько Степан, Танин батько, сестра Дуня...

— Заходь! — кликала Таня з порога. — Тато свою дільницю об'їжджає, а Дуня доїть корів на фермі.

Борис нерішуче ступив за ворота. Коли б собацюра не вдарив енергійно в стінку будки, важко сказати, що б сталося далі. А так квалливо рушив до хати. Бо як вирветься той гавкало — в полі дожене, штани здере...

Наче неживими ногами протупав через усю хату й гупнув на стілець, міцно притис до себе портфеля, мовби його хтось збирався однімати.

Таня скинула пальто й зникла в сусідній кімнаті.

Вийшла з товстою книжкою.

— Ти читав «Дуже добре» і «Десятикласники»?

— Ні, — щиро зізнався Борис.

— Ні? — округлилися очі в Тані. — І ти думаєш зі мною дружити?

Борис почервонів, низько опустив голову. Оце втрапив у халепу...

— На,— подала Таня книжку. — Коли прочитаєш, дам «Золоту медаль». А як і ту прочитаєш, візьмеш «Атестат зрілості», «Діамантовий берег». Коли хочеш, будемо разом уроки робити. І може... проведитимеш мене додому... іноді. Бо я таки боюся ходити сама. Особливо взимку — завірюха свистить, десь у лісі вовки виють, страшно... — пересмикнула вона мерзлякувато плечима. — А хочеш, я тобі лисячу нору покажу?

— Спасибі,— буркнув Борис, не підводячи голови. Схопив з її рук книжку і — мерщій з хати.

Мимохить глянув на собаку будку, вискочив за ворота.

Одбігши далеченько, зупинився, закричав:

— А-а-а-а!..

Послухав луну й галопом подався додому, міцно тримаючи важкий портфель...

ДУРНОСМІХ

— Це в тебе від природи, — авторитетно запевняв Федька його товариш Степан Кусачка, коли вони сиділи біля вщерть налитої весняною водою ковбані й колективно переживали майбутню кару. — Тож що хоч там роби, хоч і язика прикуси чи рота глиною замаж — не pomoжеться, все одно заливатимешся на уроках.

Федько втупився у чистий острівець землі, ще не засіяний молоденькою травою, й тонкою паличкою виводив нерівні кола, гачки, букви німецького алфавіту.

Виходила невиразна картина. Така ж, як і думки в Федьковій похиленій голові.

Правда, може, він і заслужив оту записку, що зараз муляє в кишені. Але це тільки з учительчиного погляду.

Втім, Федька зараз найбільше цікавив наслідок записки — обійдеться мати лозиною чи вдасться до тринчика...

Мабуть, вдасться, бо чогось так чухається найбільш вразливе для карального інструменту місце...

І Федько починає сердитися на Степана. А чого? Адже товариш винен лиш в тому, що трапив під гарячу руку. Ї на кому злість зігнати.

— Добре тобі розп'ятувати! У тебе коли й поболить що, то хіба душа за мене. А мені...

Степан винувато мовчить. Горе товариша він охоче поділить. Може й слово втіхи докинути. Як оце зараз.

Ну, а решту доведеться Федькові самому відбути. Тут Степан безсилий прийти на поміч.

Шарудять куці, вихиляється довговиде обличчя з обвислими вусами.

— О, парубки дівчат дожидають! Чого так зарані?

Хлопці знають, що дядько Трохим жартує, він кроку не ступить без жарту, однак відразу ж підхоплюються: може, цього разу дядько й справді так подумав?

Степан проводить Федьку до самісінької хати. Тільки коли з-за густого бузкового куща долинає сердитий голос невидимої Федькової матері: «І де його чорти по верболозах носять?» — поспіхом тисне другові руку й зникає.

Що ж, він свій обов'язок виконав. І зараз може із спокійною душею наминати борці і пшоняну кашу.

Кинувши сумку за плече, Федько хряпнув дверима й прожогом вискочив з хати.

Не те щоб тікав од матері — кара впала йому на голову, точніше, на інше місце, ще вчора, тож на ранок уже й забулася. Та хіба то кара — вчистила мати двічі віником і край. На колгоспні збори поспішала.

А вискочив Федько прожогом, бо визрів у нього в голові цікавий план. Хтозна, чи важкий віник подіяв, чи совість прокинулася, Федько й сам не розібрався. Одне слово, відсьогодні більше ніхто й ніколи не почує з останньої парти сміху.

Але для цього треба пройти хоч куце тренування.

У лозах хвилями слався туман. Над помутнілою водою стирчали голови качок. А поруч копанки лежало замашне груддя на зораному полі. «Хай,— великодушно вирішив Федько.— Хай живуть. Або хай Степан їх полякає. А то все я і я».

Згадав Степана, згадав і вчорашню розмову.

«Від природи»...

І вигидає ж Степан! То, видно, од баби почув і плеще. Вчора, правда, Федько спробував використати Степанову думку для самооборони. Невдало. Тепер вирішив геть розвіяти її на попіл за півгодини, поки йтиме до школи.

«Від природи»... Послухати цього вистаркуватого Степана, то Валя Сасенко ніколи не збудеться двійок з географії, а Микола Мовчан до сивої бороди гратиме в цурки й вибиватиме вікна — бо ж зараз без тої гри дня не може прожити. Федько уявив сивобородого Миколу, котрий винувато стоїть перед шкільним завгоспом, а той шпетить його за вибиту шибку, й мимоволі пирхнув.

А в самого Степана два зуби криві хіба від природи? Від боягузтва криві, от чого! Прив'язав же йому Федько мотузочкою два старі зуби, що вже хиталися, до ручки дверей. Смикнути, раз ойкнути — і вирости б на місці дірок два красиві рівні різці. Так Степан злякався, перервав мотузку, коли Федько рушив до дверей. От і налізли нові зуби на старі, зігнулися й вибралися поверх старих. Тепер Степана Кролем дразнять. Образливо. Хоча і його, Федька, гидко прозивають — Дурносміхом.

Ні, скоро забудуть те прізвисько. І стане він знову Федором Сакуном. А як красиво звучить — Федір Сакун! Аж уголос вимовив:

— Федір Сакун.

Трохи схоже на — Герман Титов. А що, може, і він колись стане космонавтом? Ох, і погано буде, коли закрипиться за ним оте — Дурносміх...

Відіме скоро те прізвисько. З сьогоднішнього дня почне відмирати. Пора виправляти нерозумну природу.

А це зовсім не легко — не зареготати на уроці. Та на уроці покажи звичайнісінького пальця — і мимоволі здригнуться губи.

Учорашнє хіба дубова людина змогла б спокійно витримати.

Марія Опанасівна розповідала про країну Гану. Гарно, схвильовано розповідала, наче сама там побувала. Аж якийсь збуджений холодок кружеляв у Федькових грудях — ніби він потрапив несподівано в ту країну й зблизька роздивляється тигрів, левів...

Поглянув ліворуч зовсім випадково. Просто шия затерпла, довелося крутнути головою.

І затрусився в нестримному реготі: у Івана Хряща муха вместилася на губі й умивається.

Що було потім, легко здогадатися... Одне слово, закінчилося запискою до матері й віником.

Що дивно — під час розмови з учителькою, з матір'ю, та й зараз, пригода з мухою видається зовсім не смішною.

Може, справді під час уроків на нього знаходить дурносміх? Може, є така хвороба?

Та ні, бреше Степан. Наслухався своєї бабусі. А вона ж у церкву ходить, дома ікони в неї висять на покуті.

Хай тепер Степан на власні очі переконається, що таке справжня воля. Отоді пожалкує, що побоявся, порвав мотузку, прив'язаний до зубів.

З такою волею і в космонавти візьмуть. А Степана навряд чи й гудзики поставлять на базарі продавати.

Це була, так би мовити, остання філософська думка, котра народилася в збунтованій Федьковій голові,— попереду забіліла стінами школа.

Настав час рішучих дій.

У школі ще порожньо. Лунко розлітаються одгуки кроків. Ага, он якийсь «первак» прибїг — по двійки, дурний, квапиться...

У класі незвично тихо. Та це тільки спершу. Далі наче хтось ойкнув голосом Валі Саєнко, бухикнув, як Ваня Хрящ. Оглянувся мерщій — нікого. Моторошно стало. Вийшов у коридор. Розсудив розважливо: то ж звук, що в класі завжди шум, галас, біганина, от і причувається все те.

Однак назад не поквапився, постояв, почекав першого учня.

Останні п'ятнадцять хвилин перед уроками напружені чи не більше, ніж ті самі хвилини перед вильотом космонавта в міжзоряний простір. Володя Одинець, що прийшов другим до класу, гарячково переписує задачу, кілька дівчат, затуливши вуха, зубрять правила з української мови. А у футболістів, котрі ганяють ганчірку-подушечку, рахунок уперто залишається нічийним, чого, звичайно, терпіти не можна...

Спочатку всі подумали, що Федько не прийшов до школи. Де ж це видано — літає подушечка, глухо стукаючись у стіни, об парти, а його немає серед футболістів... «Певно, боїться після вчорашнього зустрічатися з Мариною Опанасівною, то й потяг у парк, огинається в куцах,— подумав Степан.— І хто воно так невдало склав розклад, що підряд два дні географія?»

Першою помітила Федька Галя Мироненко. Тицьнула пальцем:

— Гляньте...

І було це «гляньте» вимовлене таким здивованим голосом, що всі, крім футболістів, а також Володі Одиця, спрямували свої погляди в темнуватий куток.

Якби не вогненне волосся дротом, могли б подумати — новачок з'явився. Такий маленький, тихий, голову на руки поклав. І... мовчить. Наче повен рот води набрав.

... Виплюнь. А то похлинешся, коли зарегочеш, — підскочив з порадою Толя Куц.

— Відійди, мантачка, — зневажливо одсунув його

Іван Хрящ. — Що, грушева гілка трапила матері під руку? — співчутливо спитав.

— Віником, двічі, — скупю відказав Федько. — І не заболіло. А не сміюся, бо слово собі дав. Все, немає більше дурносміха в класі.

— Та ну? — вирячив очі Іван. — Ти — і без реготу? — засміявся.

— Не віриш? — розсердився Федько. — Ану, спробуй мене розсмішити!

— А чого ж! — тут як тут Толя Куц. — Ги-ги-ги! — вищирив рідкі зуби.

— Ну тебе! — ляснув його по шиї Іван. — Так хіба колгоспну кобилу розсмішиш.

Федько відчув, як йому смикнуло щоки. Лець стримався. А всі навколо аж качаються, держачись за парти та животи.

Дзень-дзень-дзень!

Федько почувався іменинником.

Зайшов Петро Онуфрійович. Українська мова.

Все вийшло як по-писаному. Сидів рівно, на всяк випадок очі дивилися тільки в зошит та на вчителя. Правда, краєчком ока ловив підозрілі рухи — то «приставляя» Толя Куц. Ну, і хай, він голови не поверне.

На перерві, щоб не спокушати свою ще не затверділу волю, побіг у сад і просидів під кущем смородини до самого дзвінка.

Другий урок Федько зустрічав уже із спокійною душею.

Це було для нього все одно, що друга спроба для стрибуну, котрий уже взяв рекордну висоту.

Хоча в клас заходила, несучи глобус, Марина Опанасівна. З побоюванням глянула у Федьків бік, привіталася.

Еге, даремно ви, Марино Опанасівно, косуете. Перед вами сидить не вчорашній, зовсім інший Федір.

Не кажи гоп, доки не перескочиш. Лихо приходить звідтіля, звідки його не ждеш.

Раніш Федько нізащо не повірив би, що в тих прислів'ях, чутих від несвідомої, забобонної Степанової бабусі, живе найглибша правда. На уроці географії переконався.

Хто б міг подумати, що тиха, непомітна Валя Сасенко стане тим каменем, об який ушент розіб'ється з такими зусиллями гартована Федькова воля!

Правда, Валя коли й винна, то хіба в тому, що безнадійно шукала на глобусі Індійський океан. Указка

ковзала, не заглиблюючись, по голубих просторах, ніде не могла затриматися.

І тут Андрій штовхнув Федька на той камінь — на перелякану образом криволапої двійки Валю Сасенко.

Андрій Боронило, котрий сидить попереду Федька, у рік мовить слів сто. Ну, а дотеп за цей чималий календарний строк хіба один і зірветься з його язика.

Отож, коли Андрій кивнув пальцем, Федько довірливо прихилив чутке вухо. Хіба ж він знав, що саме в цю хвилину Андрій мовить отой один-єдиний річний дотеп?

— Якби їй... чоботи кирзові... бриль на голову...

Федько мимоволі глянув на худющу Валю, на її видовжену голову з горбатим носом і вирячкуватими очима.

І пізно було кликати на поміч гартовану одним уроком та одною перервою волю.

Тепер Федько змушений був згодитися з Степаном — дурносміх він од природи. Годі й пробувати якось виправити цей дефект. Не бути йому ані космонавтом, ані продавцем морозива, про що мріяв у першому класі. І на завжди приросте до нього оте кляте — Дурносміх. Старим стане — й то казатимуть: «Он Дурносміх човпе»...

На третьому уроці вже можна було не стримувати себе, оскільки в кишені знову лежала записка до матері. Федько ще раз витяг її, оглянув — розгонисті літери наскакували одна на одну й, здавалося, пирскали словами сердито, як Марина Опанасівна.

Реготати не хотілося. Треба бути останнім дурносміхом, щоб заливатися реготом з отакою запискою в кишені.

Та й урок наближався незвичайний — математика.

Вперше побачивши Миколу Корниловича, Федько просто покотився від сміху: маленький, горбатий, руки довгі, метляються.

Учитель пильно глянув на нього, а Федько ніяк не міг утихомиритися. Микола Корнилович стояв, чекав. В очах — ні зла, ні осуду.

Як Федько пересміявся, учитель сказав:

— Ану, йди до дошки. Може, ти й там такий веселий...

Цього Федько не сказав би...

Все ж записав приклад. Не розібрався гаразд, важкий чи легкий, на свій страх і ризик узявся розв'язувати.

Микола Корнилович сів за стіл і почав знайомитися з іншими учнями. Про Федька мовби забув.

Коли ж він востаннє стукнув крейдою й кашлянув, учитель озирнувся на дошку.

— Як прізвище? Сакун? Сідай.

Федько побрів до своєї парти.

— П'ять,— коротко сказав учитель.— А я, грішним ділом, подумав, що ти тільки добре сміятися вмієш. Пробач.

Федько сидів за партою, здвигував плечима й нічого не розумів.

І ніхто нічого не розумів.

— У нього з інших предметів усі трійки,— писнула Соня-відмінниця з першої парті.— І він хуліган та дурно-сміх.

От яка, й досі пам'ятає, як Федько почепив їй на спину мишеня на мотузці. Це ж ще в третьому класі було. І мишеня неживе, смирне.

— Галуа не вмів грамотно листа написати,— гостро одрізав учитель.— А математиком був блискучим.

З того часу уроки математики стали для Федька чимось таким, що ніяк не вкладалося в його поняття про самого себе. Знав же — лінивий, байдикуватий, як скрушно каже мати. А от тепер залюбки вчив правила математики, охоче розв'язував задачі.

На уроці зовсім переставав розуміти себе.

Микола Корнилович часто підіймав його.

— Зараз гальорка виручить партер,— заявляв безапеляційно, коли хтось зашивався біля дошки.

І що ж? Сам собі не вірячи, Федько виручав.

Хіба ж на такому уроці потягне на сміх?

...Микола Корнилович просто забіг до класу, кинув на стіл портфель, розгорнув підручника.

— Сакун!

Федько схопився. Чого це так рано?

— Ходи сюди! — Побачив, що ученень вагається, гребонув повітря розчепіреною п'ятірнею.— Швидше, швидше!

Неохоче підступив. Не було настрою навіть задачі розв'язувати після прикрої пригоди на географії.

— На, — тицьнув пальцем у розгорнений підручник.— Розв'яжи оцю і оцю задачу з класом. Я швидко повернуся. Хвилини через двадцять...

— Та я сьогодні...— хотів сказати про злощасну записку, але учитель вже грюкнув дверима.

Федько довго читав першу задачу, доки зрозумів, що й до чого. А коли підвів голову, втямив якось одразу —

не задачі від нього чекають, а щоб насмішив. Ну, хіба вони для того неждано-негадано одержали вільних двадцять хвилин, щоб морочитися з якоюсь задачею?

Тим більше, що за вчительським столом стояв Федько Сакур.

Он уже супить брови. Зараз сказоне...

— Іван Хрящ! Іди до дошки! Негайно!

Похопився пізно — клас бурхав, наче море під час урагану.

І треба ж: мимоволі передражнив Миколу Корниловича.

— Ну, чого ви, ну, чого ви! — намагався утихомирити.

Де там! Іржуть, мов коні.

Відчув, як сердита кров прилинула до обличчя. Отак осоромили його однокласники перед Миколою Корниловичем! Це ж він подумає, що Федько навмисне влаштував базар.

Ще раз крикнув. Хотів, щоб вийшло басом, а в голосі прорвалися зрадливі пискляві нотки.

Тепер уже годі думати навести лад у класі.

Жбурнув підручника просто в червоне від реготу обличчя Толі Куца й кинувся геть з класу.

Сльози образи пекли очі.

Не почув, як хтось погукав. Тільки коли чиясь рука схопила за плече, зупинився.

— Кличу його, кличу, а він жене, мов на пожежу, — Микола Корнилович насмішкувато блиснув очима, але помітив Федьків настрої і стривожився. — Що скоїлося?..

Федько хотів розповісти про все: і про гартування волі, і про записку, і про своє щире бажання разом з класом розв'язати задачу. А сказав лише:

— Не я, а вони всі дурносміхи...

Вчитель зрозумів.

— Пам'ятаєш, як ти з мене сміявся? Я не тікав нікуди...

— Так то ж ви...

— В мене було щось подібне, як уперше лишився наодинці з класом. Колись розповім...

* * *

Федько остаточно здружився з Миколою Корниловичем. По секрету — мріє стати вчителем математики.

Сміх якось непомітно покинув його після випадку на

уроці математики. Більше того, коли навіть учитель разом з усіма весело сміється, Федько сидить за партою серйозний, строгий. Це вже, мабуть, занадто, але що вдієш, коли людину отак сильно образили...

А Марина Опанасівна не вірить. Думася — до часу...
І Федько незатишно почувається на її уроках.
Буває...

БАТЬКОВА ЛЮЛЬКА

Юрко неквапно йшов до школи. І часу ще було чимало, і настрої у нього чудовий — усі уроки вивчив, хитру задачу, поморочившись, розплутав. Отож неквапно крокував, усміхався перехожим і жовтавому сонцю. Ноги самі «помічали» синюваті кавалки злежаного снігу й спритно забивали їх у підворіття.

— Батьку, агов! — долинуло звіддалік.

Юрко поволі обернувся.

Все він робив поволі: говорив, їв, відповідав уроки, ходив, грав у футболу. «Ти — точнісінький бегемот, — їдко кинула якимось Оленка Чернокапська. — Той такий лінивий — все літо сидить у воді, тільки вирячкуваті очі стирчать, щоб не прогавити, коли хто булку кине...» Оленка разів по сто на рік буває в зоопарку, не пропустила ще жодної передачі по телебаченню «В світі тварин». Отож і надивилась усяких бегемотів...

Юрко тоді (було це на великій перерві) стиснув кулаки й поволі рушив на Оленку, щоб надавати штурханів. А вона крутнулась на місці, показала язика і зчезла в галасливому натопті.

Коли Юрко після перерви зайшов у клас, Оленка сиділа на своєму місці. А всі дружно вигукнули:

— Бегемот прийшов!

Не битимешся ж з усім класом.

Та Юркові місяців через два пощастило збутися того ганебного прізвиська. Точніше, він сам те щастя чесно, хоч і випадково, здобув. І тоді ж Оленка присвоїла йому інше, приємніше прізвисько...

Січневого вечора, після хурделиці, що понавівувала кучугури, вони ходили всім класом дивитися давній, але цікавий фільм «Тарас Бульба». Від кінотеатру розбрелись групами, жваво обговорюючи фільм, розмахуючи руками... Юркові випало йти разом з чотирма дівчатками, які жили на їхній вулиці. Серед них була й ота обзивальниця Оленка. Вона, хизуючися маленьким біноклем,

подарованим тіткою на день народження, захоплено верещала:

— Ой дівчатка, як лячно дивитися у бінокль, коли козаки з ворогами б'ються! І який сміливий батько Тарас!

На вулиці було темно — баньката лампа на стовпі ледь мріяла бузково. Аж ось з-за товстого розлогого клена вивернулися два хлопчаки, помітили в Оленчиній руці бінокля. Перезирнулися, насунули шапки на лоба і рушили до неї. Їй би гайнути од них — бігає ж найкраще у класі, серед дівчаток, звичайно, а вона залякла на місці, мов примерзла, лише бінокля хутко сховала під пальто. А дівчатка настрашено позадкували... Хлопці підступили упритул.

— Ну, баришня, давай сюди іграшку! — ламким баском погрозово мовив один.

Оленка відсахнулася. Тоді він штовхнув її в кучугуру. Дівчинка впала, загрузла в м'якому снігу. Хлоп'як рвонув її за лікоть. З-під пальта висмикнулась Оленчина рука з міцно затисненим біноклем. Обидва нападники заходилися видирати його...

Юрка мовби штовхнули в спину. Він незвично швидко підскачов до хлоп'яків, схопив їх за коміри й так луснув лобами, що ті голосно зойкнули, заточилися. Потім, не даючи отямитися, підвів їх до під'їзду, штурхнув туди, зачинив двері ще й заклав їх дрючком. Хлоп'яки нахвалялись помститися, лаялись, але вибратися не могли...

Юрко мерщій допоміг Оленці підвестися. Вона дивилася на нього ще переполошеними, але вже й захопленими очима.

Тут і дівчатка підбігли. Навперебій цокотять:

— Ой, як ти їх буцнув!

— Видно, гулі, мов кавуни, вискочили на лобах!

— Ха-ха, як же вони з тими «кавунами» в школу підуть? Таж усі помруть зо сміху!!!

Вже коли рушили далі, Оленка ще раз захоплено глянула на Юрка, сплеснула руками й, мовби вірша читала, мовила:

— Ой Юрко, яка ж я дурна була, коли Бегемотом тебе прозивала! Ти знаєш хто?.. Батько Тарас, от!

— Справді, справді! — аж затанцювали дівчатка.— Батько Тарас, Батько Тарас!

Юрко намагався й не міг пригасити задоволену усмішку...

Згодом прізвисько скоротилося до «Батька».

Отож тепер він охоче обернувся на «Батьку, агов!»

До нього нарешті підбіг, сапаючи відкритим ротом, Максимко Кринський. Чомусь сторожко озирнувся навсібіч, вхопив Юрка за рукав і потяг за кіоск, у густі кущі жасмину.

Максимко, ще раз озирнувшись, витяг із портфеля... чималу люльку, і Юрко побачив, що люльку набито золотистим тютюном.

— Це — батькова, — змовницьки прошепотів Максимко. — У нього їх, ти ж знаєш, ціла колекція. Найкраща в нашому місті! Він одразу й не побачить, що я одну з двохсот узяв. А потім тихенько покладу... І тютюну найпахучішого взяв. Той тютюн привіз батькові капітан далекого плавання. Давай закуримо, га?

Юрко закліпав очима, зняв шапку, почухав потилицю. «Шкідливо ж», — подумалось. Його батько он п'ять років тому кинув курити, бо в легенях од диму якісь темні плями з'явилися. І їхній сусіда — письменник Леонід Деркач, почувши про ті плями, теж покинув, тепер замість пачки цигарок щодня схрумкує коробку карамельок.

А тютюн пах медом, скошеною травою...

— Шкідливо ж, — непевно сказав.

— От-от, шкідливо! — чомусь зрадів Максимко. — Правильно — легені задимлюються, мов колишні паровози, пам'ять псується, зуби стають жовті, наче в коняки... Про це я прочитав у журналі «Здоров'є».

— То чого ж тицяєш мені цю люльку? — обурився Юрко. — Отруїти хочеш?..

Максимко затулив йому рота.

— Не горлай! І не перебивай... Так от, у тому ж журналі наприкінці статті написано, що люди в усьому світі, зрозумівши нарешті, яке лихо тютюн, от-от домовляться і весь тютюн, усі цигарки викинуть. А що — он уже твій батько не палить, мій батько місяць збирається кинути... Уявляєш — тютюн та цигарки складуть у дворах і сплять, як сміття!

— Ну, то й що? — стенив плечима Юрко. — Хіба це погано?

— Гм, — чмихнув Максимко, — добре, тільки не для нас. Домовлялися ж, пам'ятаєш, ще в другому класі: все на світі спробувати й побачити... А як тютюн знищать, ми ніколи не визнаємо, що то таке. Уявляєш, як осоромимося, коли виростемо: діти наші питатимуть, «Тараса

Бульбу» подивившись, що воно таке було — тютюн, люлька,— а ми лише очима кліпатимемо, червонітимемо...

— Ну, коли так,— здався Юрко,— давай закуримо, доки не пізно.

Максимко ляпнув себе по кишенях і досадливо плюнув.

— Отакої, сірники забув! Ну, нічого, по дорозі в гастрономі купимо, а вертатимемось додому — неодмінно закуримо...

Але хіба міг Максимко, у якого язик лише вночі й спочивав, усидіти в класі мовчки, маючи в портфелі чудову люльку із запашним тютюном?.. І на другій перерві всі хлопці вже знали про неї. Як і про те, звичайно, що людство збирається знищити тютюн. А на великій перерві п'ятикласники, злодійкувато озираючися, подалися за майстерню в невеликому шкільному саду.

Максимко запалив люльку — заструмував синій димок. Поважно простягнув люльку Юркові:

— На, Батьку!

Юрко так само поважно взяв, глибоко затягнувся. І йому здалося, що хтось недобрий спритно поміняв люльку. Дим поплинув у легені зовсім не запашний, а бридкий, ядучий, мов із вихлопної труби дизельного грузовика. Одразу занудило, у горлі дернуло, на очі навернулися сльози... Надсил всміхнувся, примружив очі, мовби од задоволення, сказав досить бадьоро:

— А що — добра люлька, синки! Істинно, як у Тараса Бульби!

Люлька пішла по колу. Юрко бачив — усім хлопцям зле, як і йому, он дехто закашлявся. У Максимка навіть очі посоловіли. Але тримаються — Батько похвалив, чого ж їм себе слабаками виказувати!

Спасибі дзвонику, обізвався, покликав на урок. Хлопці, мов очманілі, шукали свої парти...

Вчителька Галина Олександрівна щойно ступила в клас, одразу потягла носом повітря. Стало напружено тихо, як перед справжньою грозою.

— Значить, і ми дочекалися,— скрушно похитала головою.— Значить, і ми, п'ятикласники, вже куримо. Ну, що ж це за курець у нас об'явився?

Тиша стала нестерпною.

І тут підхопилась Оленка.

— Хлопці, мабуть, усі курили,— задзвенів обурено її голос.— Я випадково бачила, як вони гуртом ішли за

майстерню. Потім звідти дим валував. Я думала — щось палять, а вони...

— Оце та-ак. А хто підбив вас на оту гидоту!

Юрко краєм ока глянув на Максимка. Той просто влип у парту, плечі здригаються, от-от заплаче й зізнається. Юркові стало шкода товариша. Максимків батько, хоч і працює в річковому порту диспетчером і має найкращу в місті колекцію люльок, однак може за таку подвійну провину «пригостити» сина флотським широким ременем. А ще гірше — не візьме Максимка влітку у плавання на теплоході по Дніпру аж до Чорного моря...

І Юрко наважився:

— Я... підбив. І тютюн приніс...

— Неправда! — скочила Оленка. — Галино Олександрівно, у нього батько не курить і сусід-письменник не курить! Де він тютюн візьме?!

— Я приніс. І підбив я, — вперто повторив Юрко, не дивлячись на дівчинку.

І йому враз стало так шкода, що Оленка відбере в нього прізвисько Батько...

Але відступу назад не було...

Вчителька махнула рукою.

— І це ланковий, хороший учень... Бери книжки і йди по батька. Субота сьогодні, він дома. «Порадуєш» його запрошенням...

Юрко посунув з класу. Вже при дверях озирнувся. Максимко одповів йому вдячно-винуватим поглядом. І хлопці дивилися підбадьорливо.

Дорогою додому Юрко виразно уявив: батько неохоче одірветься від машинки, на якій друкує кандидатську дисертацію, зніме окуляри, потре втомлені очі, вислухає Юркову «сповідь» — і, не підвищуючи голосу, висварить сина. Потім встане, пройдеться по кімнаті замислено й розкаже якийсь епізод із свого дитинства. Як їм важко було тоді вчитися: не було чорнила, паперу, навіть дзвінка в школі, — а вони все одно прагнули до знань...

Вдома Юрко скоромовкою розповів про свою прикру пригоду. І голосніше та повільніше про те, як узяв на себе Максимову провину. Батько слухав його, а очима тягнувся до дрібно списаних аркушів паперу. Наче Юрко, коли читав книжку про розвідників, а мати гримала, щоб брався до уроків... І Юрко вирішив підштовхнути події.

— Батьку, я ж не сліпий, бачу, що тобі ніколи сварити мене й розповідати для прикладу про своє дитин-

ство... То пробач, більше такого, чесне піонерське, ніколи не вчиню!..

Батько чомусь різко скинувся од його звичайних слів, скрутив головою, потер лоба, криво всміхнувся сам до себе. І, глянувши Юркові у вічі, несподівано спитав:

— А за що тебе в класі Батьком прозвали?

— Звідки ти знаєш? — знітився Юрко.

— Та знаю, Максимко якось розповів...

— От бовкало!.. Ну, було діло,— навмисне байдуже сказав Юрко.— Оленку-задаваку, ти її знаєш, вона колись приходила до мене по підручника, од двох хуліганів оборонив. Стукнув їх лобами, щоб не були такі. А вона «Батька Тараса» начепила...

— Так-так... А що ж клас сказав тепер, після твого вчинку?

— А що? — з викликом Юрко.— Максимко так глянув, наче троячку на морозиво дав. І всі хлопці — теж...

— А Оленка?

— У паргу втупилася... Та до чого тут вона?

Батько встав:

— Гм, дійсно, зростом ти вищий од своїх товаришів. Скоро, гляди, мене доженеш... І силою не обійдений. І голова на плечах наче в... Справжній Батько! То що, може, поговоримо, як рівня?

Дивно розмова повертається. І тривожно. Треба швидше кінчати її.

— Ти ж сам казав колись,— рубонув Юрко, — що в армії закон є: сам погибай, а товариша виручай. От я й виручив Максимка!

— Гм, це називається, виручив,— зітхнув батько.— Знаєш, як про таке виручання кажуть? Виручав у свинячий голос. Мій дід запевняв, що ця примовка з їхнього села пішла. Був у них один чоловік, Мехтодієм його звали. І от одного разу заліз вовк до нього в хлів. Свиня — у вереск. А Мехтодій був чоловік лінивий, забарний. Поки вдягався та виплентався у хлів, то від свині самі ратиці лишилися. Відтоді й пішло: «Виручав, як Мехтодій — у свинячий голос».

Юрко й собі зітхнув, похнюпився. Еге, коли батько подався аж у своє дитинство, то тепер воно не скоро відпустить його. Гляди, ще дошкульніше порівняє з кимось. А вже од того Мехтодія погарячили кінчики вух...

Що ж робити?

Безнадійно оглянувся по хаті. І очі чомусь зачепилися за фотокартку, де батько стоїть струнко, вирячивши

очі, мовби його налякали чимось. Еге, струнко, а руку засунув у кишеню...

Юрко аж підскаочив од несподіваної думки. Скільки тоді було батькові? Років, мабуть, п'ятнадцять. То чи не ховає він у кишені пачку цигарок?..

Прискалив око, глянув хитро на батька, котрий справді «пірнув» у своє дитинство, он уже розказує, як їх, пастухів і корів, злива опала серед поля.

— Тату,— спитав сумирно,— а ти ото на фотокартці ховаєш у кишені цигарки, еге ж?

Батько замовк, ніби спіткнувся на рівному місці, труснув головою: не зразу зрозумів Юркове підступне запитання. А коли зрозумів, гучно засміявся.

— Ох, і вигадав! Ох, і хитрун ти! Ні, то я гроші затис — мати дала на фотографування й нові калоші. Стояв, наче палицю проковтнув, перед фотоапаратом Шайнори, а в самого аж ноги трусилися — швидше рвонутися до крамниці по ті калоші...

Думав припинити розмову, та ще більше розворушив батькові спогади. Он уже стільця підсовує — мовляв, сідай, Юрку, розповім тобі історію тих калош. Втім, може, за тими калошами він забуде, чого зав'язалася їхня розмова... Глянув у батькові очі. Еге, забуде! Гляди, знову, як отоді з Мехтодієм, порівняє з негарним чоловіком.

І Юрко, одсунувши стільця, сердито спитав батька:

— То коли, врешті, ти курити почав? Невже, як мене, тебе хтось до того примусив?

Батько чомусь зніяковів, потім пильно подивився на сина. Видно було, що вагався, чи говорити правду, чи Юрко зрозуміє його. Юрко набурмосився — хіба він малий?

— А почав я курити без примусу,— спроквола мовив батько.— Вже під час війни. Було це так. Попали ми в оточення біля Києва. Довго, тяжко пробивалися до лінії фронту, що відкочувався на схід. Більше половини своїх товаришів нашвидкуруч поховали... І ось вже зовсім близько побухкують гармати. Залягли ми в дубовому густому гайку, перечікуємо неймовірно довгий, сліпучо-сонячний день. Кілька діб майже нічого не їли, голод дошкуляв. Та особливо мучаться курці. І тут де не взявся літачок. Ми припали до землі. А коли роздивилися — наш! — скочили на ноги, замахали йому, забувши про небезпеку, руками, пілотками. Льотчик «кукурудзника» помітив нас, знизився. Ми показуємо йому: скинь набоїв

до гвинтівки, гранат. А він скинув... торбину. Ми метнулися до неї. Шмат ковбаси, окрасць хліба й пачка махорки. Розчарувалися. Та й продукти нам згодяться, бо голодні не годні будемо зробити останній ривок. Розділили хліб і ковбасу, стали ділити махорку. Я хотів було одійти— нащо мені вона, та випадково глянув на пачку. Прилуцька! І запахло мені нашою річксю Удай, м'ятою, вовчевид побачилася наша хата на горбку біля води...

Юрко не помітив, коли й на стілець сів.

— Попросив і я потягнути цигарку. Хоча дим деронув горло, та здалося мені, що це мої рідні краї, моя мати й сестри прислали той дарунок. Щоб підтримати мене. І певніше стало на душі, і повірилося, що прорвемося до своїх, що я лишуся живий на цій страшній війні, повернуся додому...

Батько журно зиркнув на сина.

— За таких-от обставин почав я курити... Втягнувся поступово, а на фронті обстановка, я тобі розказував не раз, завжди важка була. Наче куріння пригашувало хвилювання... Зовсім нелегко було мені вже у мирний час розлучитися з цигарксю... Ось воно як у мене сталося. Пробач, зовсім не так, як у тебе...

Батько кашлянув, втупився у вікно. А Юрко дивився на нього. Пильно й розтривожено. І його вуха почали червоніти. І чого він такий дурний? Хіба ж можна порівняти ту прилуцьку махорку і той час з Максимковою люлькою і курінням за майстернею?.. Гм, дурний, бо ж зразу робить, а потім думає...

Легенько потяг батька за рукав.

— Тату, ти гадаєш, що я міг інакше вчинити, еге ж? — спитав тихо й шморгнув носом. — А як? Що б тоді про мене хлопці сказали? Боягузом би обізвали!..

Батько потер очі, ніби проганяв спогад, підморгнув, постукав сина пальцем по лобі.

— А подумай-но, Батьку, сам подумай!

Юрко довго сопів, кліпав очима. На його чолі вперше зібралася тоненька зморшка.

— Ну,— обізвався нарешті, — було б краще, якби я одразу відмовився од люльки й Максимкові заборонив. Бо хіба ж ми збиралися з ним усю гидоту перепробувати?.. Або, вже закуривши, чесно сказав хлопцям, що бридко мені від того смердючого диму, не корчив би з себе героя... Бачив же — і їм зле... Вони б мене послухалися...

Глянув на батька, підморгнув йому.

— Тату, правда, ти хочеш, щоб я, перш ніж щось учинити, добре потрудив свою голову, еге?

Батько широко всміхнувся.

— Еге, синку! Ну, а коли хорошу справу надумаєш, то твої хлопці охочіше до неї пристануть, ніж до куріння. І Оленка не втуплюватиметься в парту. А то, гляди, після цієї історії зніме з тебе звання Батька, знову Бегемота начепить...

Юрко помовчав і рішуче махнув рукою.

— Не начепить, ось побачиш!

І мерщій гайнув із кімнати надвір.

ЯК НАРОДИЛАСЯ ПІСНЯ

Чому усміхалися шибки

Біля вікна вмоститися веселому, неспокійному хлопцеві важко. Там учителі садовлять або відмінників, котрим ніколи виглядати надвір, або млявих, вайлуватих хлопців, які навіть лінуються носити з собою полудники й через те мовчки голодують до вечора. Отож їм байдуже, що діється за великими вікнами.

Василь Петренко належав до веселих, а ще більше до неспокійних хлопців. Проте як сів першого вересня коло вікна, так і досі сидить міцно.

Бо на те була вагома причина.

Вся школа три роки з нетерпінням позирала з вікон трьох тісних хат на нову велику будівлю, що поволі росла вгору. І не лише позирала. Хлопці возили цеглу з заводу, місили розчин, підносили воду, навіть допомагали мурувати стіни. Дівчата мазали стелю й стіни...

І ось у липні стало тихо на будівництві.

Тоді й прийшов дядько Степан з повним ящиком чистого блискучого скла. Поставив його, обережно прихиливши до стінки, поволі обійшов школу, пильно роздивляючись темні провалля вікон, перекреслені жовтими, ніби восковими, рамами.

Василь та кілька хлопців, що прибирали сміття, облишили граблі й віники, широко розкритими очима дивилися на скляра. Як він урочисто приміряється, мовби збирається склити палац...

А коли дядько Степан, взявши легеньку драбинку, піднявся до одного з вікон із ящиком з інструментами, хлопці наввипередки гайнули до нього.

Даремно. Скляр і не глянув на добровільних помічників. Почав длубатися стамескою в рамі, щось підправляти в пазах. Замугикав якусь пісеньку, не розбереш ні слів, ні мотиву.

Хлопці стояли ні в сих ні в тих. Якби це хтось із них один підбіг, то, побачивши дядькову байдужу спину, чкурнув би геть, ображено закопилівши губу. Але ж їх тут троє. Побіжиш, а дядько в цей час обернеться й візьме в помічники тих двох...

І вистояли. Тільки не всі.

Дядько поволеньки зліз на землю. Врешті глянув на хлопців.

— Чого марно стовбичите? Виміряйте он те й те вікно, — показав Петрові й Миколі, хоча всі вікна були однакові.

Василь зопалу й собі смикнувся. Та на другому кроці зів'яв — третього вікна дядько не вказав. Значить, він зайвий...

Похнюпивши голову й зсутуливши плечі, побрів назад, до граблів і віників.

Коли це дядько Степан:

— А ти, хлопче, куди тікаєш?

Він — тікає? Ну й скаже дядько!

— На алмаз, попробуй з цього шматка скла вирізати квадрат.

Шматок нерівний, поцерблений. Та Василь і гадки не мав ображатися. Це на пробу. А хто дасть на пробу псувати нове скло?

Кляті руки тремтіли, мов по них пустили електричний струм. Василь розсердився, ледь не зіпсував справи. Але вчасно згадав батькову примовку: «Злість роботі не товариш». Провів десять разів язиком по піднебінню, подивився пильно на свої руки. Наче минулося.

Вирізав нарешті. І одвернувся — боявся дивитися на блискучий квадрат.

Тільки тоді глипнув, як дядько Степан підступив до нього і, промугикавши свою невиразну пісню, сказав:

— Зійде. Ну, товариш перший і останній заступник, вперед!

Тут саме вернулися Петро й Микола. Заспані, червоні, наче наввипередки бігли. То змагалися, хто раніше обміряє вікно.

Дядько Степан витяг з кишені свого пошарпаного засмальцьованого блокнота, звірив виміри хлопців із своїми.

— Що ж, молодці! Спасибі.

— А тепер... куди нам? — з надією поспитав Микола.

— Вертайтесь до своєї, так би мовити, основної кваліфікації. Бач, он скільки всякого непотребу валяється!

Хлопці жалісно закліпали повіками.

Та дядько на них — нуль уваги.

— Ну, пішли,— зітхнув Микола й смикнув за рукави Петра та Василя.— Чого стояти даремно?

А Василь — ні з місця. Наче прикипів до столу, на якому дядько Степан розкладав інструменти та скло.

— Е, цей зі мною,— взяв скляр Василя за другий рукав.

Петро й Микола понуро побрели до граблів, що вицирили до неба рідкі зуби, наче глузували з своїх невдатних господарів.

Василь озирнувся крадькома, і йому стало шкода своїх товаришів. Та він хіба винен, що так обернулося? Він же зовсім не набивався...

Дядько Степан, мабуть, усе те зрозумів, бо збентежено кахикнув. Потім гукнув услід:

— Хлопці, не журіться, скоро й вам буде діло — вікна замазкою замазувати!

Хлопці мовби не почули, поволі тюпали далі. Та й справді, хіба то діло — замазкою замазувати?

Василь ще трохи поспівчував товаришам. Та скоро йому підвалило стільки роботи, що годі було сушити голову чимось стороннім. Лише вряди-годи він зиркав, як швидко й красиво орудує дядько Степан біля вікон. Справжній артист!

Тільки ці слова про артиста не скажеш уголос. Бо дядько Степан завжди ходить у старому, забризканому фарбою піджачку, хрипко балакає. Іноді не дуже твердо чвалає з буфету додому...

Але зараз Василь не бачив ні піджачка, ні дядькової замурзаної кепки, здавалося, навіть не чув його невиразної пісні. Він бачив лише дядькові легкі, спритні руки, що швидко закривали провалля вікон блискучим склом, у якому негайно віддзеркалювалися дерева, хати, блакитне небо...

Роботу скінчили четвертого дня надвечір, у гарний лагідний час.

Скінчили, обтрусили порохняву, що налипла до одягу.

Сонце, зависнувши над маревним обрієм, кинуло щед-

рий пучок червоних променів, і шибки взялися трепетним вогнем.

Василь аж зітхнув од радісного збудження. І дядько Степан теж, мабуть, схвилювався, бо ніяк не міг припавити цигарку, хоча на деревах не ворухився жоден листок.

— От ми, так ми! — сказав хрипко.

І Василеві вдарила у голову тепла, приємна хвиля. Скільки він там допомагав? Трохи скла нарізав, кілька шибок вставив, а більше просто підносив скло, інструмент подавав. Та ще вчора, коли страшенно пекло перед зливою, збігав дядькові пива приніс... І без нього міг обійтися скляр. А все ж сказав — «ми». І цілком серйозно.

Випадково оглянувся й побачив чималий натовп. Коли вони встигли збігтися?

Учні стояли мовчки, зачаровано дивилися на свою школу, що грала шибками, наче усміхалася до них весело й заклично.

Горобці й вимушена прогулянка

Отож, коли першого вересня Василь мовчки сів біля вікна, ніхто й слова не сказав проти. Навіть керівничка Наталя Максимівна, котра побоювалася його «буйної вдачі», лише глянула скося та зітхнула тихенько.

Звичайно, зітхала вона недаремно. Хоча вікно й виходило на подвір'я, а не на гамірну, сповнену всіляких принад вулицю, Василеві очі й на подвір'ї могли знайти безліч цікавого.

Он старезний буйний клен. Років із сто йому, як не більш. Стовбур товстий, порізаний глибокими зморшками й школярськими гострими ножами. Розложисті гілки покривлені від старості. Біля клена рідко буває порожньо. То галасливі «перваки-щупаки» заходяться лізти на стовбур. Кишки порвеш від реготу, як зриваються ті малюки, орють носами землю, а потім поливають її сльозами. То «восьмаки» заб'ють м'яча, коли грають у футболу, кудись на вершечок і потім довго дістають...

Але найцікавіше сталося весною.

Горобці восени нікуди не відлітають. Згильдяться під стріхами й сяк-так перебудуть холоди. Зате весною розкошують! Доки не повернуться перелітні птахи, збирають найм'якші курячі пір'їнки, найтонші сінини й травинки на гнізда, а ще захоплюють чужі старі гнізда, шпаківні.

А це якісь одчайдухи замірилися оселитися на клені в лелечому гнізді. І оселилися. Від радості, що їм дісталася без бою таке чудове житло, просто палац, коли дивитись по-гороб'ячому, лящали без угаву з ранку до вечора.

Поки не прилетіли законні господарі. Вони взагалі птахи мирні, хіба жаби їх бояться. Тож спочатку сіли обік на гілку й попередили непроханих гостей татаканням, щоб складали свої речі й перебиралися в інше місце.

Еге, не на тих напали! Горобці настобурчилися, погрозливо зацвірінчали, полізли в бійку.

Тоді лелеки мовчки схопили нечем за пір'я й віднесли ген на луки, до бридких зелених жаб. Отам, мовляв, ваше місце.

Василь від початку до кінця спостерігав незвичайну баталію. А як лелеки знялися з клена з переляканими горобцями в дзьобах, аж вихилився з розчиненого вікна, аби добачити, що буде далі з нахабами.

Історик Семен Андрійович напружено спитав, чи не краще буде йому, Василеві, додивитися все надворі.

І хоча Василь гаряче запевнив, що більше й оком не скосить, бо ж на клені все закінчилося, учитель був невблаганний.

Вимушено, з чужої волі прогулюючись у глухому закутку шкільного саду, він сумно думав, що його привіконна фортеця починає хитатися. Бо ж довго не проживеш давніми заслугами, коли є нові прикрі «заслуги», як-от сьогоднішня, з лелеками й горобцями.

Вирішив кілька днів не визирати, помозолити очі в чотирьох стінах. На щастя, біля клена настало затишшя.

Розмова за вікном

Кінчався останній суботній урок. Учителька німецької мови, упевнившись, що Василь та інші «сусіди природи» в класі, а не за вікнами пасуться, порівняно спокійно вела з учнями бесіду німецькою мовою. Тобто в основному говорила вона, а викликаний до столу учень пикав-микав, сяк-так ліпив речення іноземною мовою, від чого обличчя Галини Сидорівни кривилося, наче вона жувала лимон без цукру...

Коли це у Василеві вуха почала настирливо просочуватися інша розмова, за вікном. Він непевно відмахнувся од неї, як від надокучливої синьої мухи. Але розмова

гучнішала, набирала характеру сварки, й Василеві очі, звичайно, разом із вухами повернулися до надвір'я.

Під кленом сиділи «восьмаки». Вони розмахували руками, раз у раз підскакували, щось гаряче доводили один одному.

І Василь, облишивши мляву балачку німецькими словами, душею полинув до палкої розмови під кленом, залишивши в класі тільки своє непорушне тіло.

«Восьмаки» примірялися, кому розкидати кузов. Щоб потім відремонтувати. «Бач, які! — безмірно обурився Василь. — Їздити вони мастаки, з сидіння не стягнеш. А коли до кузова дійшло — в крик!» Ех, шкода, що ці колючі слова не можна вигукнути вголос!

Василь, скільки міг, витяг шию до машини, яку сьогодні поставили не в гаражі, а біля майстерні, й побачив кузов. Він лежав долі, прим'явши молоденьку травичку, безпорадний, покинутий усіма, й світив дірками.

Галина Сидорівна, звісно, помітила той порух і закликала Василя до порядку. Довелося сісти смирно, вернути очі в клас. Та у Василеву голову вже не могло пробитися жодне німецьке слово. Бо там народжувалася така думка!..

«Восьмаки» ще погризлися трохи й розійшлися, кинувши напризволяще кузов.

Чи то сторожика з кимось забалакала, чи шкільний годинник почав відставати? Такого довгого уроку ніколи не було. І коли нарешті деренчливо залунав дзвінок, Василь кулею метнувся до дверей. Став там, як контролер у кіно.

Дівчат усіх випустив, а хлопцям перепинив шлях.

— Чого ти? — насупився Микола, який досі не міг забути торішньої історії з склярем. — Ану, прийми руку!

— Та діло є, — примирливо сказав, не опускаючи руки.

Хлопці неохоче повернулися за парти. Субота, сонце палахкотить, волейбольний майданчик уже підсох, а він з ділом якимсь...

— Хлопці! — пристрасно почав Василь, аж навщипиньки звівся. — Хто такі «восьмаки»?

— Та хто ж, — буркнув Микола, — відома річ — задаваки першого сорту. Раденькі, що найстарші...

— Еге, — труснув майбутнім чубом Василь, — а ми їм сьогодні... ні, завтра добряче втремо задрані носи...

— Як? — ураз пожвавішали хлопці.

— Ходімо надвір, там розкажу й покажу...

Під кленом Василь швиденько переказав підслухану розмову й вичікувально подивився на товаришів. Петрайте, мовляв, до чого я веду? Ті нерозуміюче презиралися. Лише у Сергія Квача блиснув у очах якийсь здогад.

Щоб Сергій не випередив його, Василь поквапився викласти свою виплекану за урок ідею.

— Зберемося завтра вранці тихенько з ключами, молотками, викрутками, розберемо гарненько кузов, поскладаємо акуратно все. Приходять «восьмаки» у понеділок — очі на лоб у кожного: чи не нечиста сила похазяйнувала? І керівник автогуртка дивується, і директор школи розводить руками... А ми стоїмо собі осторонь, підсміюємося. Коли вони вже збиратимуться кликати міліціонера, щоб розібрався у цій таємничій справі, підступимо, скажемо недбало: «Та «восьмаки» крутилися-крутилися навколо кузова, ніяк не могли втяти, от ми й прийшли їм на допомогу»...

— Ну, й голова в тебе, — вперше після торішніх подій Микола глянув на Василя з мимовільною повагою. — Недарма здорова, як чавун... Та «восьмаки» на місці згорять від сорому!

— Доведеться пожежну команду викликати, — під сміх вигукнув Сергій.

На цьому й скінчилися збори. Бо нема коли розп'якувати, треба добувати на завтра ключі, викрутки, молотки.

Хто буде начальником?

Першим, ясне діло, примчав Василь.

Хазяйновито оглянув мокрий від роси чи нічного дощу кузов, для чогось постукав ключем по двінких гайках та глухих дошках.

А тут і хлопці сипонули. Як на стадіон — один поперед одного квапилися.

З'юрмилися біля кузова, дивляться вичікувально на Василя. Мовляв, ти вигадав ремонт, ти і заправляй нами.

Василь двічі обійшов кузов. «З чого ж починати?» — подумав розгублено. Але вигляду не подав, що не кумекає в такому тонкому ділі. Строгим голосом наказав:

— Петре й Миколо, в задку будете працювати. Сергій і Андрій — спереду. Решта — по бортах...

Розподіливши так просто роботу, полегшено опустився на старий вищерблений скат, міркуючи, куди б самому приткнутися.

Та довго не всидів.

— Василю, — тонким схвильованим голосом покликав Петро. — У мене ключ не бере...

Василь схопився, спробував сам. Не піддається гайка. Розсердився, натиснув дужче. Із скреготом зірвалася різьба на розводному ключі...

— Ех ти, ламайстер! — плюнув Петро. — Отакого ключа зіпсував. Що мені тепер батько скаже? Я ж його тихцем узяв...

Не встиг Василь одійти подалі від розгніваного Петра, як посварилися Сергій з Андрієм. Ніяк не могли поділити гайок. Власне, бучу зняв Андрій.

— Собі вибрав легкі, незаржавілі, — наступав він на Сергія, — мені залишив такі, що їх і сокирою не зіб'єш...

Ну як ти їх помириш?

Авторитет Василя катастрофічно падав. Та що там падав — за якихось десять хвилин він розбився на друзки.

І тут на сцену виступив Борис Криворотько. Отой, що набридає на піонерських зборах всілякими «пропозиціями». То вихопився колись із думкою: відремонтувати «козу» — трактор ХТЗ довоєнного випуску, який хтознавідколи стоїть у колгоспному дворі. На ньому хіба рама лишилася. А то носивсь, як курка з яйцем, з ідеєю зібрати всім класом гроші й зробити самотужки аеросани та поїхати на них узимку в гості до ненців... Хлопці з першої витівки насміялися, а за другу натовкли Бориса — отак розтривожив їх! Кому ж не кортить поїхати на аеросанях на Далеку Північ!

Борис став на цеглину. Цього йому здалося замало. Вискочив на кузов.

— Товариші піонери! — сказав солідно, як голова сільради. — Так далі діло не піде. Хіба здатен один, — підняв для переконливості палець і далі копіюючи голову, — один чоловік керувати всіма цими складними роботами? Треба обрати штаб по розбиранню кузова. От!

Хлопці, що було потяглися руками бо Борисових вузьких яскраво-жовтих штанів, щоб скинути «орателя» додолу, замислилися. Справді, може, це вихід?

А Борис уже порядкував.

— Значить, так, до штабу пропоную: Митька Вареника, Олексія Чобітька і... — виразно глянув на Олексія.

— Бориса Криворотька! — не залишився в боргу Чобітько.

Гм, усіх своїх друзів витяг. Але побачимо...

Борис розподілив працю інакше. Одних поставив відкручувати гайки, других — виймати болти, третіх — знімати дошки. Митька призначив відповідальним за гайки й болти, Олексія — за дошки. На себе взяв «загальне керівництво».

Посидівши глибокодумно на скаті, вигадав нове. Зняв з гайок Андрія, послав до школи писати лозунг.

— Значить, так,— напучував його,— писатимеш: «Розкидаємо кузов за сьогодні до вечора — наше зобов'язання!» В кінці — знак оклику.

— От врізав, от припечатав! — пирхнув Василь, понижений тепер до «болтошника». — Може, за сьогодні до завтра?

Хлопці, що непевно примірялися до роботи, з посмішками підвели голови.

— Краще просто — «за сьогодні», — миролюбно порадив Петро, який не терпів сварок. — І без зобов'язання.

— Ну, хай буде по-твому, — наче виправдовуючи прізвище, скривився Борис і поважно махнув Андрієві. — Біжи. Тільки не барися, швидше там повертайся!

Андрій, навіть не глянувши на замкнені двері школи, крізь відчинену квартиру вліз до свого класу. Відшукав за шафою пляшку з червоним чорнилом, скрутив з паперу квачик, злодійкувато озирнувшись, витяг з-за тої ж шафи плакат, що палко закликав нищити колорадського жука, сів за стіл.

А коли, задоволений собою і плакатом, вибрався на двір, розчаровано побачив, що його праця пішла на марне.

Хлопці оточили Бориса і його штаб, люто розмахували кулаками.

Та й на що інше заслуговував такий штаб? Спершу працювали самі «гаєчники», бо як ти викрутиш болта, поки не знята гайка? А «болтошники» й «дошкарі» розляглися на траві й ніжилися під весняним сонцем. І в душах «гаєчників» мимоволі закипала злість.

Та вибухнула вона лише тоді, коли заходився порядкувати Митько Вареник. «Чого вовтузишся, як на печі? Давай швидше! — дзижчав гедзем над вухами «гаєчників». — Оце працівнички — повзають, наче муха по липуці!» І «гаєчники» не витримали, покидали ключі, напалися на бездарний штаб.

Андрій мовчки скатав лозунга й підсунув його під кузов.

Борис і його штаб капітулювали. Сварка поволі, як іскра на вогкій ріллі, згасла

— А що далі? — питався Микола. — Що?

Хлопці перезирнулися й тільки плечима здвигнули. Посідали на кузові, сумно втупилися очима в чорно-зелену землю, по якій енергійно й злагоджено повзали мурашки, переносючи якісь білі кульки, травинки. Бач, у них порядок, кожен знає своє місце, своє завдання. А вони... Оце так осоромилися! А хвалилися: «Роти пороззявляють «восьмаки»! Очі на лоб! Пожежну команду доведеться викликати!» Треба тікати негайно звідси, щоб їм самим не довелося гукати пожежників — від такого сорому не довго й спалахнути білим полум'ям...

Деякі хлопці, тобто Борис і його бездарний штаб, уже встали, обтрушуються.

В цей критичний момент знову заворушився «шарик» у Василевій голові. Не так геніально, як спершу, в класі, спрацював, але все ж підходяще.

— Хлопці,— звівся він, не збираючися, проте, обтрушуватися.— А коли Івана Тихоновича попрохати? Завгоспа. Хай дасть путні ключі, покаже трохи, з чого починає...

— Та...— посмикав себе за довгенького носа Петро,— тоді ж нецікаво буде. Всі дізнаються, хто розкидав кузов.

— А ми попросимо його, щоб мовчав. Він дотримає слова, ось побачите. Знаєте ж, що Іван Тихонович неговіркий — з нього за день хіба кілька слів і витягнеш...

— Еге,— кивнув Петро, а за ним і решта хлопців, навіть «штаб». — Такій людині можна довіритися.

Послали по завгоспа Петра й Сергія — вони поруч нього живуть.

Іван Тихонович прийшов швидко. Від нього приємно пахтіло одеколоном, мабуть, голився. Певно, посланці все йому вже розповіли, бо він нічого не спитав. Поздоровкавшись, відімкнув свою комірчину, виніс ящик з різноманітними ключами. Обдивився кузов з усіх боків, приміряв ключі до гайок.

— Треба спершу відкручувати гайки,— сказав.— Яка заіржавіла, вдарити легенько. Ось так.— Знайшов кілька рудих від іржі гайок, зрушив їх з місця.— Потім беріться витягати болти, знімати дошки.

Хлопці були кинулися наввипередки до ящика з ключами, та Іван Тихонович перепинив нетерплячих.

— Ще одне забув. Пронумеруйте дошки. Частина з них ще годящі. І коли доведеться знову «одягати» кузов,

їх можна буде поставити. А куди ставити, коли дошка без номера?

Іван Тихонович запалив цигарку.

— От у нас був один такий,— єхидно обізвався Петро,— штаб надумав організувати — «для керівництва розбором».

Борис і його «штабісти» так низько схилилися над гайками, мовби збиралися одкручувати їх зубами.

Завгосп мимоволі осміхнувся. Але зразу ж і посерйознішав.

— Чого ж, старшого треба. Щоб, значить, наглядав за всім. Хай він гайки збирає, болти, дошки нумерує. Хто тут у вас краще за інших на цім ділі розуміється?

— Та це Сергієві бути старшим,— випростався Андрій.— Він усім електрику на кутку ремонтує.

Сергій нахмурився, щоб приховати вдовolenня, та червоні кінчики вух виказали його...

Хлопці не помітили, коли пішов завгосп. Вже як упарилися трохи, розігнули спину, щоб поскидати сорочки. Глянули на скат, де був примостився Іван Тихонович, а там порожньо...

— Може, заспіваємо, чи що? — подав голос Петро.— А то якось аж спати хочеться.

— Еге,— удавано співчутливо обізвався Андрій,— як же це ми про дівчат забули? Могли бодай двох прихопити, щоб утворили тріо з Петром.

Петро так рвучко змахнув ключем, що Андрієві довелося притьма відскочити. Жарт влучив не в брову, бо брів зовсім не було на Петровому обличчі, наче їх злизало теля шорстким язиком, а в самісіньке його руде око: Петро частенько крутився, витребенькуючи, поміж дівчат. І в шкільнім хорі з-за свого тонкого голосу стояв серед них...

Андрій перейшов на інше місце. Петро поступово охолов. І знову лунав тільки дзенькіт заліза та завзяте сопіння носів. Та ще неугавно шелестів листям клен, мовби розповідав вітрові про своє довжелезне життя.

Як народилася пісня

Василь відчув, як у його голові під той дзенькіт і шелестіння народжується якийсь ритм. Він ще не мав слів, та вже щось звучало, просилося на язик.

І враз народилися слова.

— Кузов був старий, дірявий,— проказав тихенько, вражено.

Андрій, котрий трудився поруч, глипнув здивовано.

— Кузов був старий, дірявий,— голосніш, дрижачим голосом повторив Василь.

Тоді всі хлопці відірвалися од болтів та гайок. Що з ним? Чи не очамрів на сонці?

— А-а! — перший здогадався Борис і поквапився приліпити другий рядок.— Бо поїздив на машині...

Піднятий на глум, мерщій нагнувся до гайки.

І всі хлопці нагнулися. Тільки тепер у кожній схиленій голові гарячково билася поетична думка.

Найраніше прорвалася вона в Андрія.

— «Восьмаки» так довели!

— Го-го-го! — радісно скрикнули всі.— Діло йде!

— Іде... — скривився двічі зневажений Борис. — Подивимося, як ви з римою впораетесь, «поети»...

Та з римою впоралися на диво швидко.

— Потім лаятись почали! — аж підскочив Петро, впустивши собі ключа на босу ногу. Засичав тихенько від болю.

— Гм,— подав голос другий скинутий «штабіст» Митько Вареник,— ще один «писатель» вискочив з конопель. Хто ж так каже — почали? Скалічив слово.

— Обізвався, «начгайка»,— звужив очі Петро.— Ти хоч один вірш прочитав у своєму куцо́му житті? Прочитав, кажеш? А поета Сумгайтського читав?.. То у нього в кожному стовпчику є перенаголошене слово. І не через те, що він граматики не знає — для краси... Дійшло в твій лисий гарбуз?

Митько забурмотів щось нерозбірливе, але вголос протестувати не зважився: що не кажи, Петро підперся київським поетом.

А Петро, вмить забувши про коротку суперечку, погнався за наступним рядком. І таки наздогнав його, вхопив за хвоста.

— І почали й почали! — вигукнув переможно.

Другий стовпчик пішов важче. От у всіх крутилося в голові, а на язик не потрапляло. Як буває з в'юном. Надибаш його в ямці, вхопиш обома руками, стиснеш пальці — порожньо. Зслиз.

Вже Сергій акуратно поскладав гайки на листі заліза, вже болти почали залишати насиджені місця, а хлопці ще мордувалися.

— «Восьмаки» за п'ять хвилин видумали б, — зітх-

нув Микола. — Що не кажи — стільки предметів ви-
зубрили...

— О! — радісно теліпнув головою Василь. — Пра-
вильно — «восьмаки»! Дать ремонт вони не здатні...

Затнувся на мить і знову пірнув у піняву хвилю на-
тхнення:

— Лиш до хламу довели...

— Не давати їм баранку! — прогук Юрій Косташ і
озирнувся: чи то справді з його незграбного рота вилетів
такий чудовий рядок?

У всіх напружилися щоки в передчутті чогось дуже
смішного.

І те смішне раптом зірвалося з язика мовчуна Сер-
гія, котрий брязкав болтами й, здавалося, зовсім не при-
слухався до колективної творчості.

— Посадить їх на воли!

Знявся такий заливистий регіт, що лелеки перешили-
лися з гнізда, витягли довгі шиї. І собі зататакали дзьо-
бами, по-своєму приєднуючись до тих невтримних весе-
лощів...

— І це — все? — розчаровано питався Микола, як ре-
гіт знеможено влягся і хлопці витирали очі та підтягу-
вали паски.

Хлопці перезирнулися. Не хотілося на цьому кінча-
ти вірша, хоч і вдало склався.

— Ми ж про себе нічого не сказали,— подав ідею
розохочений Сергій.— Є і про машину, і про кузов, і на-
віть про «восьмаків», а про нас — жодного слова...

Про себе виявилось найважче.

Вже після небагатого обіду та короткого відпочинку
в холодку під кленом усміхнулося щастя Борисові Кри-
воротьку.

І не випадково. Регіт захопив його й геть прогнав усі
образи. А коли образи вивітрилися, в Борисовій голові
стало просторо, світло, наче там широко відчинили
квартирку.

От зібралися ми всі,
Взяли гайкові ключі,—

розщедрився Борис.

І машину розібрали,
От які ми молодці! —

забив останнього поетичного гвіздка Василь.

Але ще був Олексій Чобітько, котрий і в «начальстві» потерпів поразку, і на жоден рядок не спромігся.

— Хвалько ти! — похмуро бовкнув Олексій. — І нас хвальками робиш... Хіба всю машину? Кузов лише.

— Професор знайшовся, — досадливо сказав Василь, що вже було розплився в задоволеній усмішці. — То ж я для прикладності притулив усю машину... Чекай, чекай! — спохопився. — Є! Кузов швидко розібрали! От!

Та Олексій уже сів на брикливого критичного коня.

— Добре швидко — вже півдня морочимось, а кінця не видно...

— Ти морочишся? — взявся у боки Василь. — Чиє б гарчало, а чиє б мовчало. То болти не міг на пальцях порахувати, а тепер...

— Що? — стис кулаки, пішов на Василя низький, але кремезний Олексій. — Що?..

— Ну, ну! — став між ними Борис. — Не гарячкуйте. Чого причепився? — блиснув на товариша очима. — Василь добре склав. Хіба це не швидко — за день?

Олексій розтулив кулаки й відступив.

Знову всі схилилися до кузова. Та враз, не змовляючися, розігнулися, зачудовано переглянулися.

— Невже це ми гуртом справжнього вірша склали? — недовірливо спитав Микола. — Такого, як у книжці?

— Не зовсім такого, — клацнув язиком Василь, — але вірша!

— От би послати його в «Зірку», — мрійно сказав Петро. — Уявляете, — розгортаємо газету й бачимо нашого вірша. І ще багато тисяч школярів розгортають і бачать... А під ним підпис: «Склали учні п'ятого «А» класу Бойківської восьмирічки в неділю, коли розкидали кузов»...

— Хто ж так підписує? — без злості розсміявся Борис. — Просто: «Учні п'ятого «А» класу Бойківської школи»...

— Справді, — охоче згодився Петро, — так краще. І з вірша видно, що ми не м'яча ганяли, а з кузовом морочилися.

А Василь узяв та й вилив на них відро холодної води.

— Жди, надрукують! У них там у Києві своїх поетів хоч греблю гати. Тих, що вночі вірші пишуть. Отоді, я читав, приходять справжнє натхнення.

— Мені вночі лише спати кортить, — щиро зізнався Петро.

— Хлопці,— втрутився ще раз Сергій,— та хіба в цьому справа, надрукують чи не надрукують. Головне, що ми класом склали вірша. О! А багато є віршів, складених класом та ще й під час розбору кузова?..

У всіх посвітлили обличчя. І стало кожному якось... гордо. Навіть тим, хто тільки сміявся та слухав.

І тут Андрій згадав про лозунг. Витяг його з-під кузова, приладнав до двох палиць, встромив палиці в землю. Лозунг урочисто засяяв червоними літерами.

— Хлопці! — здивувався Сергій, дивлячися на немудрий заклик.— А справді, краще стало. Наче, наче... на Перше травня!

Хлопці глянули на лозунг і аж випросталися.

Але невдовзі довелося зігнути. Бо сонце хитре — постояло трохи на обіді, а тоді як покотилося вниз, до шпичакуватого лісу...

Скоро й майки лежали на траві...

Коли Сергій прискіпливо перерахував гайки, болти, дошки та відніс їх з допомогою товаришів до комірки завгоспа, який лишив йому ключа, всі наввипередки гайнули до колодязя вмиватися.

Вийшли на вулицю тісним гуртом.

Нили плечі, боліли руки, ходив «струм» у ногах від тривалого стояння. Та це були дрібниці. У кожного був такий піднесений настрій, хоч співай.

І коли Петро завів тоненьким голосом:

Кузов був старий, дірявий,
«Восьмаки» так довели,—

дружно підхопили:

Потім лаятись почали
І почали й почали-и...

І ніхто не посміхнувся з Петрового «дівчачого» голосу...

— Ех, хай тепер «восьмаки» спробують відмовити покатати! — сказав ущерть переповнений почуттями Микола, пристрасний любитель швидкої їзди.

— Пхе, відмовлять! — закопилів губу Василь.— Та вони тепер самі проситимуть: «Хлопці, може, вас підвезти кудись? То ми завжди раді»...

Мовчки, кожен по-своєму, уявили ту принадну картину...

Після цієї хвилюючої багатобарвної паузи знову повели свою пісню.

Дать ремонт вони не здатні,
Лиш до хламу довели-и,
Не давати їм баранки,
Посадить їх на вол-и!

От зібралися ми всі,
Взяли гайкові ключі-і,
Кузов швидко розібрали,
От які ми молодці-і!

І ще раз задоволено й голосно повторили:

От які ми молодці-і!

Сьогодні вони мали на те повне право.

Сонце скотилося до обр'ю та так і зависло над синім лісом, ніби хотіло дослухати гарну пісню.

ТРОЄ І ВЕСНА

Хіба то вже урок, коли він — останній у чверті? Та ще як учителька роздала табелі, й кожен, гарячковито перебігши очима свій, мерщій зазирає в сусідів: чи обскакав його сусід, чи не рясніше в нього четзірок та п'ятірок? І сонце, вибившись з сірих, наче перетрухла солома, хмар, теж зазирає до класу, мовби закликає — ану, хлопці та дівчата, облиште-но всі премудрості науки та вибігайте мерщій під мої теплі промені...

Учителька Марія Гнатівна разом з усіма повертає голову до вікон, що ясно замерехтіли від сонячного сяйва, усміхається примруженими під окулярами очима. І несподівано замість очікуваних всіма слів: «Ну, гайда по домівках», — каже:

— А тепер — завдання на канікули. Щоб не забули, як ручку тримати, напишете твір про весну.

Ми тихенько зітхнули.

— Яка там весна? — перекинув обличчя Степан Околот, завзятий футболіст і першокласний ледар. — Сама грязюка всюди й калюжі. Ніде навіть два на два у футболу пограти. То що ж — про грязюку й калюжі писати?

Очі Марії Гнатівни за скельцями окулярів перетворилися на вузенькі глузливі щілинки.

— От і покритикуєш вредну весну, що не дає тобі до сьомого поту в футболі гасати. І, може, за такої погоди вибереш час та хоча дві книжки прочитаєш за канікули.

Весело регочучи з учительчиного жарту, ми притьма вискочили з класу.

Галопуючи серединою вулиці, просто по каші з снігу й грязюки, галасуючи од перебаву доброго настрою, ми з моїм товаришем Андрієм вирішили сьогодні ж написати твір, щоб потім цілий тиждень вільно гуляти.

Вдома на мене, мов на якогось далекого дорогого гостя, ждали батько, мати і святковий обід. Я недбало поклав табеля, де була всього одна трійка, на стіл, хутко роздягнувся і шуснув за стіл. Вхопив ложку і помітив, як спохмурніла мати: вона завжди чомусь одразу хапала очима поганенькі, або, за її висловом, недостойні оцінки. Скромовкою пояснив:

— Мамо, чого ти хмуришся? Велике нещастя — трійка зі співів! Хіба я винен, що ведмідь одною лапою наступив мені на вухо, а другою — на язика?!

— Ось іще й я наступлю тобі на язика, щоб менше розмузикував, а краще вчився, — незлобливо мовила мати.

Батько, який на часинку прискочив додому, щоб побідати, ну, і мене побачити з табелем, вже їв борщ і тихенько посміювався у вуса, дослухаючися до нашої з матір'ю розмови. Од батька приємно пахло мастилом, соляркою, залізом, одне слово — трактором. Зараз він ремонтував свого «Кіровця» в майстерні. А що як по обіді рвонуть з ним разом?

Та згадав про твір і мимоволі зітхнув.

— Ти чого це зітхаєш? — насторожилася мати. — Чи не добув простуди, гасаючи по калюжах? — приклала долоню до мого лоба.

Я легенько вивільнився од її руки.

— Та вчителька задала нам твір про весну, от ми й вирішили з Андрієм написати його сьогодні ж. А мені кортить з батьком у майстерню. От!

Батько здивовано запитав:

— Вам у третьому класі вже твори задають? Та коли ми з матір'ю вчилися, то тільки з п'ятого починали задавати...

— А коли ти був у третьому класі? — загадково спитав я.

— Та коли ж... — почухав потилицю батько. — Дай

згадати. Здається, в п'ятдесятому році... Еге, точно в п'ятдесятому.

— Тобто, в минулій ері! — торжествуюче вигукнув я.— За сім років до нової, космічної ери!

— Справді,— закліпав очима батько.— Виходить, ми з матір'ю ще за старої ери ходили до школи...

Коли батько і мати пішли, я без поспіху доїв молочний кисіль, напився од пуза узвару, прибрав зі столу, витяг з портфеля зошита й ручку. Красиво написав перше речення: «Весна прийшла». І подивився за вікно.

І... не побачив ніякої весни. Надворі густо падав лапятий сніг. Він уже біло встелив землю, лиш де-не-де чорніли мокрі острівці.

Та розчарування моє було недовгим. Хіба це погано, що зима повернулася?.. За хвилику я вже дерся на горище по лижі. Еге, зарані сховав я їх.

Крізь сніговицю, що швидко перетворила мене на Діда Мороза, я поїхав на лижах до Андрія. І зустрів його на півдорозі. Хіба ж Андрій сліпий — не бачив, яка веремія зчинилася у природі?..

— Ну й дає! — задер догори голову Андрій.— Ти ж диви —в свинячий голос кинулася зима план виконувати.

— Хай виконує! — весело вигукнув я.— Хай і перевиконує! Гайда на Белебень!

Белебнем у нас називають високий пагорб край річки, що круто спускається до води. Влітку він тихий, задро позирає двома жовтими очима-каменями, що приліпилися на самісінькій його маківці, на річку, де бурує вода і дзвенить лемент купальників. А взимку настає його пора. Лемент з першим снігом піднімається на пагорб і не стихає до весни. У прозору місячну ніч Белебень, вичовганий лижами, блищить, наче величезна грудка рафінаду.

Зараз пагорб був схожий на лиялого зайця. Сніг латками вкрив його, з верхівки тихо дзюріли тоненькі струмки, пробивали в тих нетривких латках химерні стежинки.

Вхопивши лижі під пахви, ми швидко видряпалися на верхівку Белебня. Стали на лижі й попливли вниз, крутячися із латки на латку. Мокрий сніг сичав під лижами, з нього виступала піна. А ми пливли й горлали:

— Весна прийшла! Весна прийшла!

Додому я майже приповз — мокрий, брудний, стомлений до краю. На щастя, батько і мати затрималися на роботі, тож я з останніх сил роздягнувся, повісив курт-

ку сушитися до грубки, а чоботи засунув у ще теплу піч. І, залізши на черінь, блаженно припав до неї. Не чув, коли прийшли батько і мати.

Прокинувся раптово серед ночі од якогось гулу, свисту, шуму, раз у раз перебиваного ляскотом та брязкотом. Спустився тихенько з печі, виглянув у вікно. Надворі гасав скажений вітер. Він гнав незвично світлі хмари, з яких просто вистрілювався колючий сніг, гнав з гулом і свистом реактивного літака, розгойдував дерева, і вони з шумом мели небо, раз у раз капався дужо за дах нашої хати, і дах лунко брязкотів та ляскотів.

Мело день і ніч. А затим ушкварив мороз.

Чотири дні пропадали ми на пагорбі, де хвища понаторгала щедро кучугур, а ще наробила багато чудових трамплінів.

Хіба ж згадаєш за такої погоди про весняний твір? Таж і справдешнім брехуном треба бути, щоб писати про те, чого немає. Аби Марія Гнатівна знала, що отак несподівано перекинеться на зиму, вона б і не заїкнулася про твір. Ну, а коли першого квітня прийдемо до школи, а надворі лежатиме сніг і тріщатиме мороз, — невже вона спитає про необачно заданий твір?..

Але заспокоював я себе даремно.

В останній день березня, а отже й канікул, знову вродився вітер, та вже не холодний, а вогко-теплий, хвилюючий. Сніг на очах потемнів, з глухим крекотом осідав. До річки навпереді забурували потоки. На високий в'яз біля наших воріт випурхнули із стріх сотні горобців і залащали так, наче проводили звітно-виборні збори. У мене аж у вухах затрудило..

Я сердито посварився на них кулаком, наче це вони винні, що раптово повернулася весна, почовгав у хату, де строгоніла в розгорненому зошиті одна-єдина фраза: «Весна прийшла», — нехотя взяв ручку відвиклими, наче пограбленими, пальцями. І напружив голову. А вона не бажала нічого творити. Бо була вкрай розлінена канікулами, а ще ущерть переповнена такими свіжими, захоплюючими враженнями від катання на Белебні. Сердито покрутив свою голову в руках, мовби футбольний м'яч, заплющив очі, аби уявити весну. А в моїй пам'яті уперто височів Белебень, біліло засніжене поле, лиш де-не-де заштриховане чорними кущами, білів геть викачаний у снігу усміхнений Андрій..

Я рвучко загорнув зошита, одягнувся й побрів до Андрія. Може, ми удвох зладнаємо той клятий твір?

Ледь ступивши на поріг, я замість «здрасьте вам», як ми звично віталися, спитав Андрія:

— Ти написав?

Андрій хутко затулив мені рота долонею.

— Чого галасуєш, наче я глухий?

— Як — чого? — спантеличивсь і обурився я. — Що ми завтра учительці покажемо? Чисті зошити?

Андрій так досадливо скривився, наче я передав йому запрошення зайти до зубного лікаря.

— Та, встигнемо ще, — махнув він рукою. — Он у тій хаті, — показав він, — батько ладнає машину-амфібію. Ну, що по суші їздить, а по воді плаває. Здоровецька! І kota посадити можна.

Я і рота роззявив. Оце так-так!.. А я лізу невчасно з своїм твором...

Андріїв батько працює в колгоспі механіком. Куди не поїде — на нараду чи для обміну досвідом, — обов'язково привозить синові якусь хитромудру машину-іграшку. Привезе, але поки сам у ній не розбереться та не навіщається нею, не оддає синові.

— Ну, козаки, — виглянуло з сусідньої кімнати збуджене обличчя Мартина Петровича, — машина як грім. Аж проситься на простір.

Схопивши в чотири руки машину-амфібію, ми мерщій джухнули надвір.

Мабуть, не варто багато розповідати школярам, надто хлопцям, яка то розкіш — пускати отаку машину весняного повноводного дня. Калюж на очах більшало, бо сонце роздерло хмари й некліпно задивилося палким оком на сніг. Машина, розбризкуючи воду, прудко плавала по калюжах, дряпалася на пагорбки, мовби справдешня, буксувала в грязюці... Звичайно, збіглося чимало дітей, ойкали, ахкали...

На жаль, затія з котом-десантником не вдалася: дурний котяра не втямив, яка чудесна подорож чекає на нього, й утік, репетуючи на все село. Утік, подряпавши мені руки та подерши зошита з єдиною фразою твору — ним я намагався вхопитися за настобурчені кігтями котячі лапи...

На те репетування з одного боку прибігла до калюжі Андрієва мати з лозиною, а з другого моя — з віником...

Коли я дома, вислухавши матір та повечерявши, зиркнув на годинника, то не повірив очам. Десять годин! Згарячу смикнувся до етажерки, щоб узяти нового зошита, і зів'яв на півдорозі. Еге, хоча в очах і лишилися

весняні калюжі, блискуче сонце і машина-амфібія, та хіба зараз опишеш все те, коли голова мов клоччям набита, а повіки наче хтось підступний синтетичним клеєм змавав...

Коли я важко заліз на піч, моя очманіла голова спромоглася народити маленьку думку: схопитися завтра удосвіта й потайки написати твір. Мати ж певна, що я першого дня зладнав його... Покладу зошита на діжку з тістом, увімкну ліхтарика...

Як уже засинав, остання думка ворухнулася в моїй голові. Заздра думка: «І легко ж жилося тим школярам докосмічної ери! Подумати тільки — за твір брались аж із п'ятого класу!»

Десь серед ночі наснилося мені, наче стою під Белебнем, а на його маківці сидить біля великого ящика продавщиця сільмагу тітка Ганна й гукає грубим голосом: «Ану, хто проворний!» І пускає вниз щось таке... Я кидаюсь на те щось, хапаю обома руками. І танцюю від радості: дванадцятизарядна кулькова ручка, точно така, як у голови колгоспу, котрий їздив туристом до Італії. Потім ловлю величезну шоколадку. Потім — машину-амфібію...

Затим мене ловить... мати. Хапає за ноги, смикає, я стрімко випірною з свого чарівного сну, ще гребучи обома руками. І, похоловши, чую материні слова:

— Хлопче, ти чого це досі ругиш? Забув, що край канікулам і час до школи?

Мабуть, не варто говорити, з яким настроєм плентався я до школи.

Уже в класі, сівши на парту і глянувши на Андрія, зрозумів — у нього такий само настрій...

— Ну, то як — відпочили, набігалися, начиталися? — бадьоро мовила Марія Гнатівна після привітання з початком четвертої чверті.— Звичайно, й твори цікаві написали...

Одразу ж угору підлетіло кілька дівчачих рук. Хлопці не квапилися. І ми з Андрієм також. Але вчителька обминула їх, як обминає моя мати гарні оцінки в табелях, і зупинила свої очі на нас з Андрієм. Ми, хоч перед уроком хвилин з п'ять тренувались, як сидіти незалежно й дивитися сміливо на Марію Гнатівну, мимоволі зіщулилися.

— Ану, Славко й Андрію, читайте, що ви там сотворили. Хто перший почне?

Ми стояли й мовчали.

— Чи, може, ніяк виміритися не вдається? Тоді давайте дуетом,— пожартувала вчителька.

Тільки й спромігся наш «дует» вичавити з себе:

— Ми... не написали... Не встигли...

Марія Гнатівна аж окуляри зняла від подиву, її обличчя стало якесь беззахисне й ображене.

— Як це — не встигли? Ви що — хворіли!

— Ще й як хворіли! — глузливо вигукнув Степан, радий, що не його висмикнула вчителька. — Двостороннє за-палення хитрошів!

Клас бурхнув реготом. А найдужче сміявся Степан. А в самого, бач, навіть зошит не лежить на парті...

Стоїмо ми, горимо... Марія Гнатівна глибоко зітхнула й поставила нам у журнал по двійці. І додала, що ніколи не чекала такого від нас, завжди старанних хлопців.

До кінця уроку сиділи ми червоні, кляючи носами парту. Ледь діждалися дзвінка. Андрій погасав у футболу на шкільному дворі, його команда виграла, і він повеселішав. Ну, а мене до гри не взяли, тож я геть занепав духом.

Після уроків прожогом вискочив із школи і, не почекавши Андрія, майнув додому.

Чим ближче до хати, тим важчі ноги, хоча ішов я по втоптаній, вже трохи підсохлій стежці. Що я скажу батькові, матері? Мати обіцяла увечері напекти моїх улюблених гречаних млинців. Вона мені млинців із сметаною, а я їй — двійку. Оце подарунок у перший день четвертої чверті!..

І не дійшов до хати. Звернув до повітки, заліз на сіно, зарився з головою. Постраждав хтозна-скільки й заснув.

Злякано підхопився від того, що мені чимось гарячим і мокрим мазнули по щоці. Не одразу втямив — то наш собака Жук відшукав мене. А слідом за Жуком з'явився... батько...

— Чого це тут вилежуєшся? — спитав. — Може, на річці провалився й боїшся іти додому? — стривожився.

— Еге, аби ж то провалився... — кволо махнув я рукою. — Двійку одержав... Твір не написав...

І несподівано розплакався, як торік, коли розпанахав п'яту на склянці.

Батько, мов маленького, притис мене до себе.

— Не журись так, сину, то все поправимо. Ось заспокоїшся, сядеш за стіл — і той твір сам ляже на папір, як рівна дорога під гусениці... А знаєш що? — раптом змовницьки заблискотіли його очі. — Давай візьмемо гріх на

душу — не скажемо матері про твою двійку. Нащо їй зайві переживання? І надвечір — я постараюсь раніше в майстерні упоратися, трактор уже в мене в повному порядку,— гайнемо удвох дивитися весну. Гляди, в чотири ока більше назиримо. А вже потім сам за стіл сядеш. Згода? — подав велику й тверду, мов дошка, долоню.

— Та згода,— поклав я свою руку, і вона щезла в батьковій долоні.

— Тоді повний порядок в тракторних бригадах,— бадьоро мовив батько.

Одним рухом опустив мене з копиці сіна вниз, обтрусив, витер мені сльози хустиною, яка густо пахла мастилом.

І ми, мов нічого прикрого не сталося, мов не було у нас ніякої розмови, пішли в хату. Жук біг поруч нас і змовницьки підморгував: мовляв, усе знаю, але нікому не викажу вашу таємницю.

Сказавши після вечері матері, що хочемо подихати свіжим повітрям («Найшли, коли дихати,— здвигнула мати плечима,— у тому повітрі зараз сама сирість і віруси»), ми утрьох,— хіба міг лишитися удома Жук, який знав нашу таємницю? — вибралися городом до річки. І закрутили головами, шукаючи ознак весни.

Перший побачив їх, точніше нанюхав, Жук. Гавкнувши, метнувся до чистої від снігу латочки землі на горбку, де вже несміло зеленіла трава.

— Коли вона встигла вирости? — закліпав я очима.— Тільки ж позавчора потепліло...

Батько присів, легенько погладив траву.

— Це, сину, не нова виросла, а стара ожила. Ну, скажи, хіба не диво: цілу зиму, в мороз, хвищу кволла травка береже в собі зелене життя...

Я й собі нагнувся, з повагою погладив траву. А Жук аж сопе, так винюхує її. Бач, як скучив за зиму за пахощами зелені!

— Одійди! — відтурив я його.— Топчеш своїм пискком. Ще нанюхаєшся, коли справжня весна прийде.

— Ні, він не траву нюхає,— усміхнувся батько,— а мишку нюшкує. Сидить десь близько у норі хвостата і дослухається, чи скоро ручаї збіжать, тепло стане, можна буде вилізти нагору...

Жук розсердився на мою нечемність, грудкою скотився вниз і пропав у верболозах.

— Ходімо й ми туди,— смикнув мене батько за рукав.

Хоча під ногами чвакав сніг упереміш з грязюкою, ми забрели у верболози.

— Бач, — узяв батько в руки гілочку, — а бруньки обережні: лише білі носики вистромили з коричневих кожушків. От коли дадуть їм знати котики-розвідники, що надійшло справжнє тепло, тоді й випустять вони зелені листочки.

— А он-он,— показав я рукою на верхівку верби по той бік річки, де вместилися настобурчена ворона й невтомно каркала,— ворона тепло сповіщає. Аж охрипла, так старається.

Вітер, що досі лише делікатно повівав, нараз шпарко дмухнув. І нас огорнула ціла хмара пахоців, принесених ним з близької річки й потойбічного поля, де різко чорніла погорблена рілля. Холодно й щемко пахтіло талим льодом, свіжою землею...

— А знаєш, коли весну особливо відчуваєш? — тихо мовив батько.— Як ореш вночі. Їдеш по полю на тракторі, наче по пахучому чорному бездонному морю. Коли закінчиш роботу, вимкнеш мотор і тебе охопить невимовно глибока тиша, то якось боязко виходити з кабіни: а раптом пірнеш у ту глибіню... Стоїш на землі, виораній тобою,— пухкій, масній,— і так на душі гарно, випогоджено!..

З верболозів вискочив Жук, тихенько гавкнув. Мовляв, пора додому. Ми рушили назад.

Вже коли наближалися до хати, я забіг наперед батька й прохально зазирнув йому в вічі.

— А мене візьмеш із собою, як оратимеш уночі?

Батько смикнув мене за вухо шапки.

— Нащо ставиш, як твоя граматика каже, риторичні запитання?

Твір справді писався так, наче я їхав на тракторі по рівнесенькій дорозі. Я весь розпашівся, вуха горіли...

Незчувсь, коли й останнє речення лягло на папір.

Батько, сторожко озираючися на кухню, де поралася мати, прочитав твір. Ледь стримав задоволену усмішку.

— Порядок у тракторних бригадах!.. От тільки, мабуть, рано писати, як ми з тобою оремо землю вночі...

— Чого це рано? — схопивсь я.— Ану ходімо на двір!

Батькові губи таки розпливлися в усмішці.

— А що — ходімо! Тільки давай і матір прихопимо. Чого вона все на кухні муцуюється? Так і весну, гляди, прогавить...

Тісно притулившись одне до одного, ми мовчки, завожено стояли під густо засіяним зірками небом. Аж місяць, вигулькнувши з-за хмари-пір'їни, пильно задивився на нас. Ніби прагнув розгледіти з страшенної високості, що то за нерозливвода-друзі дивляться та слухають весну...

ТАЄМНИЦЯ ФАРАОНІВ

Тихого літнього ранку, коли сонце ще вмивалося на обрії, розхлюпуючи навсібіч рожеві бризки, серединою широкої вулиці брели чотири хлопці з червоними галстуками на грудях.

І ніхто в селі не здогадався, що то крокує археологічна експедиція, яка має намір заглянути у віковічні глибини таємничого кургану.

Правда, хлопці мало схожі на справжніх археологів.

Справжні археологи гуркотять на машинах, одягнені вони в сині комбінезони, ну, і майже всі з бородами, бо де там у степах та лісах перукарні...

А наші мандрівники?

Трохи попереду, дивлячись замріяними очима в далеч, ніжно притискаючи блискучу, як дзеркало, лопату, розгонисто крокує Вася. За ним підплигує веснянкуватий Коля в тубетейці на такому вогненному чубі, що мимоволі стає шкода гарної узбецької тубетейки: ось-ось вона спалахне жарким полум'ям. Поруч Колі тягне по наході за ніч куряві ноги Толя, певно, маючи від того неабияку насолоду. Він раз у раз підкидає догори непокірне волосся, яке за півліта, щедро вимите дощами, перелізло через лоба й колюче зазирає йому в очі. Позад усіх твердо ступає Петя. Він кремезний, мов добре натоптаний зерном мішок, у нього кругле млинцювате обличчя, поважне й серйозне. Навіть позіхає він серйозно.

Еге, мало скидаються наші хлопці на справжніх археологів. Хіба лопатки схожі на археологічні—маленькі. Та зовнішність буває оманливою...

Ось хлопці нарешті стерли з очей прилипливу сонливість, смачно випозіхалися. І розкрили роти не для позіху, а для розмови.

Прислухаємося.

— А на тому горбі є...— перший порушує мовчанку Толя.

— Та не на горбі, а на кургані,— сердито перебиває

його Вася.— Горб — це просто маленька гора. З неї можна хіба спускатися на санях узимку. А коли хто хату надумається ставити, то їде до горба по глину. Більше нічого там не знайдеш, хоч і екскаватором весь горб перекопай.

— Е,— жваво озивається Коля,— я колись, коли мати на буряки мене брала, знайшов у бур'янах на горбі самогонну трубку. Вся геть поіржавіла...

Вася й не глянув на нього.

— А курган — це історична гора. Її люди колись давно-предавно насипали. Мабуть, свого найсміливішого воїна тут поховали. Пеленами, шапками носили землю, доки не виріс високий курган. Біля труни того воїна — зброя золота, всякі горщики, глечики, відра, качалки для майбутніх істориків... Думаєте, як вони давно жили, то дурні були? — насмішкувато мружитья Вася, помітивши недовірливі вогники у Колиних очах.

Коля енергійно-заперечливо крутить головою.

— Оті речі,— заспокоюється Вася,— і є зараз історичними експонатами. Та що глечики, горщики,— запалюється він,— от ішов додому доісторичний хлопчик, і, га-ва, загубив гудзика. Ну, доніс штани в руках, нишком пришив іншого, щоб мати не помітила та не вчистила кам'яною качалкою за пропажу, бо гудзики тоді дуже цінувалися, та й усе. А загублений ним гудзик уже не просто гудзик, а цінний експонат старовини...

Коля, роззявивши рота, слухає, а його вільна ліва рука несамохіть опускається до штанів і крутить великого алюмінієвого гудзика, що яскраво виблискує проти сонця. Жаль мимоволі відбивається на його веснянкуватому обличчі — він же виміняв цього гудзика за тугезний лук з трьома стрілами,— однак рука продовжує нищівну роботу...

— Кургани розкопують маленькими лопаточками,— вказує Вася на свою,— екскаватора й близько не підпускають, бо геть усі епохи перемішає, всі горщики, глечики потрощить, усі монети погне. Коли ж з'являються перші експонати, лопатки відкидають далеко вбік, щоб не було спокуси, і руками перебирають землю. Витягнуть обережно експонат, обдмухають пилюку й несуть в музей...

— І гудзик обдмухують? — не вірить Коля.

— А ти як думаш!

Хтозна, як і про що думав Коля. Мабуть, усе ж про гудзика. І про старовинного, і про долю свого, котрий

щойно пурхнув у куряву. Отже, думками був близько до археології.

А нагло перебитий ще на початку розмови Толя насупився й сердито брів дорогою, плекаючи дошкульні слова. Отож замість хорошого запитання, яке б потішило Васю (він хотів спитати, чи живуть на горбі, тобто кургані, ящірки), кинув колюче:

— А на тому горбі ніхто й ніколи не ховав померлих, бо чого було людям пертися далеко в степ, коли є кладовище біля села. І чого їм було з дурного дива сунути старі відра в могили? Краще здали б утильнику та сходили в кіно... Хіба якась корова згубила «експонат»...

— Що? — гнівно округлює очі Вася.— А ти... ти знаєш, коли виникло кіно? А ти знаєш, коли вперше з'явилися утильники? Чим ти історію слухаєш? Спиною, чоботом?..

Толя спохоплюється, але вже пізно. Отак зло затьмарило йому розум, що змолов казна-що... А Вася наступає й сипле, сипле образливі слова. Толя кліпає повіками, невлад розмахує руками, одвертається...

І враз Толині довгі вії застигають, а очі, котрі від соному бігали по всіх усядах, шугають на зелений вигін, що забрався між білих хат. Слідом за очима туди мчать Толині ноги.

Розпашілий Вася ще кидає дошкульні слова, та їх уже поглинає прозоре повітря...

Толя доганяє експедицію аж біля крамнички на перехресті.

— Ну, набігався? — у Васі вже немає гострих слів, і він змушений обходитися звичайними.— Треба тобі оте погане теля?

— І зовсім воно не погане, а гарне,— сумирно каже Толя, — біла зірочка на лобі, й шерсть закучерявилась, як на ягняті. У нього ріжки витикаються, от йому й кортить лоба почухати. А баба Уляна взяла та й прив'язала його посеред вигону — ні дерева поблизу, ні тину. Об що ж почухаєшся? Теля ж безруке... То я й почухав...

— Ех ти, «археолог»,— махає рукою Вася.— А кілок для чого? Хай чухмариться, скільки влізе.

Толя мовчить, вражений такою простою і геніальною думкою товариша. А Вася, скориставшись мовчанкою, відшукує в голові щось сильне. Бо інакше з такими труднощами організована експедиція на очах розпадеться... Адже в голові в нього стільки всякого!.. І про Стародавню Грецію, і про Атлантиду, яка потонула в океані, за-

лишивши плавати на поверхні самі легенди, і про єгипетських фараонів... О, це підійде! Тим він так пройме своїх недисциплінованих археологів, що геть усіх телят забудуть.

— А знаєте, що сталося з експедиціями, які досліджували піраміди фараонів? — пошепки, таємниче обізвався Вася, і всі три хлоп'ячі голови, мов по команді, повернулися до нього. — Отак пішла перша, дісталася до гробниці, що стоїть глибоко-глибоко, а на ній напис: «Смерть торкне крилами того, хто потурбує фараона». Ну, посміялися, бо вже тоді археологи не були забобонними, заходилися витягувати золоті мечі, дорогоцінне каміння, всякі глечики... І тут — брязь один. До нього — ні пари з уст. Настрахалися, кинулися археологи геть. А по дорозі з гробниці ще троє замертво впали... І ніхто не повернувся з пісків Сахари... Думаєте, інші злякалися? — Він витримав напружену паузу. — Еге, через кілька років нова експедиція рушає...

Що учинилося з тією експедицією, хлопці не дізналися, бо десь попереду затріскотів пусковий двигун трактора.

Велике диво — трактор! Та Коля, в одну мить випустивши з вух таємницю підступних фараонів, ущерть наповнив їх дзвінким стрекотом «пускача».

— Хлопці, ну, хлопці, ходімо швидше, бо коли ми до того кургана дотеліжимося, — стурбовано перебив він Васю.

Хоча б не хитрував!

Коля жодного разу не промине ні машини, ні трактора. Якщо водія не видно поблизу — метнеться в кабінку, крутоне кермо, посмикає важеля швидкостей. Кінчається його наскок завжди однаково: Коля не витримує, натискує на спокусливу кнопку сигналу... Свій водій далеко не женеться — знає Колину пристрасть до машин... А чужий... Через те Коля бігає найшвидше на їхній вулиці.

Коли водій біля машини чи трактора, Колі багато не вдається.

Зараз дядько сидів у кабінці.

Коля різко «загальмував», зазирнув — хто? Щоб зрадів, сказати не можна — у кабінці порався дядько Степан, у тракторі якого він на минулім тижні випадково увімкнув задню швидкість... Тож Коля тільки обдивився трактор збоку, витер тубетейкою забризкану фару. Та ще довго дивився услід, коли трактор, прислухавшись до

скоромовки пускача, обізвався густим басом: гу-гу-гу — і, пирхаючи синім запашним димом, рушив до польового стану, лишаючи на землі красивий рубчатий слід.

— Мстила перебавив. От і димить, наче наша грубка, коли бабуся забуде трубу відкрити,— мовби нічого не сталося, повідомив Коля. І, обернувшись до Васі, нетерпляче спитав: — А що сталося з другою експедицією?

— Що? Куряче кашпо! — відрубав Вася й пішов сягнисто вперед, щоб і не бачити таких «археологів».

Проте довго не зміг бурмоситися, бо геть розворушив спогади про страшну помсту фараонів. І, залишивши своїх невдатних дослідників старовини на сучасному курявному шляху, полинув крилатою думкою в далеку пекельну Африку... Невдовзі разом із виснаженими ученими важко ступав по розпеченому піску, з натугою витягуючи обсмалені ноги...

Коля і Толя, помітивши, як по-журавлиному дигає Вася, тихенько пирхнули. А на більше не зважилися. І Вася міг без перешкод долати безконечні маревні простори, поволі наближаючись до сіро-сизих пірамід з нерухомими муміями в їхніх прохолодних лабіринтах.

А кравид, що розгортався перед нашими мандрівниками, зовсім не був схожий на жовтогарячі розливи пісків Африки. І це найперше упало в око Петі. Примружившись, він пестив поглядом сизе жито, далекий клинець темно-зеленої конюшини з рожевими світлячками, лан буряків, що розтинав поле надвоє. І сказав свої перші за похід слова:

— Жита колос викинули. А буряки проривати час... Е, та їх уже проривають,— побачив аж біля кургана білі хустки жінок.

— Що? Га? Де? — ніби прокинувся Вася.

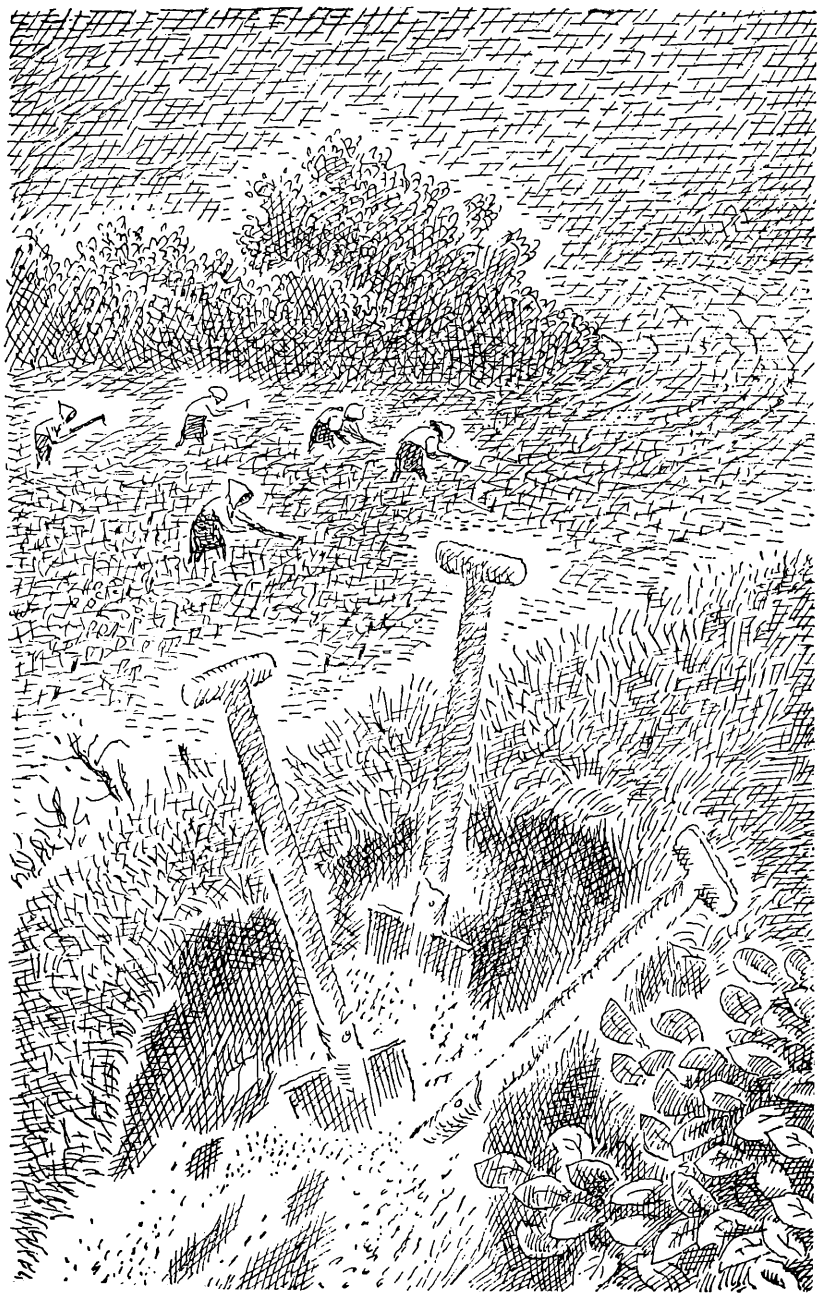
Прокинувся і одним оком мимоволі помітив лан буряків. А потім обома, широко розплющеними, побачив зазмугований сивим туманом курган. По його крутих боках блукали якісь невиразні тіні...

— Ех! — необ'їждженим лошаком зірвався він з місця, лишаючи позаду Толю, Колю та хвіст густої пилюки.

А Петю не лишив. Той хекав поруч. І хоч бігли зовсім поруч, ліктями черкаючись, проте думками були так далеко, як тіні на кургані від жінок-полільниць, котрі зігнулися під історичною горсю.

«Це ж вони недавно почали,— думав Петя,— а ще скільки їм гнати! Руки подубіють»...

А Вася лише вигукнув подумки: «Ой, чи не скіфи?!»

Коли всі сили вичерпалися, Вася перейшов на крок. Ще раніше довелося спішитися вайлувату Петі.

Отак і йшли — попереду Вася, пасучися очима на кургані, за ним — попід буряками, нагинаючись і торкаючи ніжні листочки, Петя, а вже далеко позаду пленталися решта членів експедиції.

І ось Вася вже стоїть під курганом.

А коли подерся на крутий схил, у його руках заклично сійнула маленька лопатка, змусивши Колю й Толю прискорити крок, а згодом і побігти.

Лише Петя не завважив блиску. Мабуть, не в той бік дивився. Чи його засліпили білі-білі, аж синюваті, хустки жінок-полільниць?

Хтозна. Тільки Петя від підніжжя кургану повернув ліворуч, у долину, де жінки.

А Коля і Толя полізли нагору. І скоро до одного зблиску приєдналися ще два. Справжній фейсверк знявся на верхівці.

Петя ж зник за курганом.

Вася побачив це, скривився. Посварився кулаком невидимому Петі й знову наліг на лопатку.

Земля така тверда, як у шкільному дворі. «Еге, а чого вона буде м'якою,— захоплено думав Вася,— коли по ній мамонти качались, коли по ній скакала татаро-монгольська орда?.. А може, отут сиділи дружинники й поминали нещасного віщого Олега?..»

«Гм, а як справді в цьому кургані золотих шабель повно? — міркував Коля.— Собі візьму одну і дядькові Степану подарую. Він з неї здере золото й золоті зуби собі вставить, бо ж повибивав собі торік, коли його трактор наскочив на міну... Тоді я щодня на його тракторі їздитиму. Може, навіть у помічники візьме»...

Блискотіли, тільки вже тьмяніше, лопатки, летіла навсібіч земля. Спочатку вона була чорна, потім стала сіра. А коли яма була хлопцям по коліна, то нагору важко загупала жовта глина.

«Де ж вони, ті шаблі? — почав непокоїтися Коля.— Гляди, їх тут зовсім немає? Тільки задарма навергаємося»...

Руки наливалися свинцем, і незабаром їх несила було підіймати. Високо підбилося некліпне сонце й просто сіло хлопцям на розпарені мокрі спини...

Перший здався Коля. Обома руками зняв тубетейку, витер упріле обличчя. Затим Толя загнав лопатку в глину, глянув на свої помозолені руки, мовив мрійно:

— Ех, якби сюди екскаватора!..

Вася різко обернувся. Його очі — як дві крижинки.

І тут раптом подав голос Петя. Загукав на весь степ, ну, може, не на весь, але на кургані його добре почули.

— Ідіть сюди! Щось покажу-у-у!

Коли хлопцям, навіть археологам, обіцяють щось показати, то й крицевим ланцюгом не втримаєш їх на місці. За секунду Толя і Коля грушами скотилися вниз.

А Вася лише вийшов на гребінь і став поруч із вибуялим будяком. Пругкий вітер обійняв його, смикнув за чуба й стусонув у спину, підштовхуючи до схилу, де ноги просто несуть ніби невагоме тіло.

Вітер не знав Васі, не знав, що має справу з таким завзятим археологом, котрий за якийсь паршивий гудзик з штанів замурзаного скіфського хлопчика віддасть не вагаючись усі марки, навіть з островів Зеленого Мису.

Вася стояв довгенько, хитаючися то вперед, то назад.

Вітер не вгавав.

Нарешті Вася різко одступив назад.

— Хлопці! Ви що, буряки прийшли проривати! — гукнув грізно, розгадавши Петину хитрість. — Ану назад!

Хлопці наче поглухли. А чують же, чують...

Вдруге погукав, утретє... Голос його сполохав горобців, котрі зграйкою всілися на дорозі, купалися в теплій куряві.

Мов до стіни.

Довелося спускатися вниз — все одно, що спускатися з казкового світу в сьогоднішній паркий день.

— А, це ти, — спокійно мовив Петя. — Прийшов допомагати?

Ну, що ти йому відповіси?

Петя коршаком налетів на Колю й Толю.

— Ану, марш на курган! Кому я сказав?

Хлопці ніяково тупцяли на місці.

— Ти поглянь, який він хороший, — мирно обізвався Толя, подаючи Васі тендітний бурячок. — Хороший, а зайвий. Треба виривати, щоб дав рости іншим...

Вася глянув і побачив тільки Толіні маленькі, але сильні руки, які так вправно довбали стужавілу землю на кургані.

— А знаєш, що це за буряки? — захоплено й таємниче мовив Коля. — Нового сорту. Солодші від меду! І тітка Ганна казала, що ми перші покуштуємо цукру! А ще назад їхатимемо машиною, гляди, я в кабінку сяду...

Та Вася ще голосніше повторив свій наказ.

— Хто це тут командує? Чи не бригадира принесло?

Вася притьма оглянувся. Руки в боки стояла огрядна жінка — ланкова тітка Ганна.

— Та ні, я не бригадир,— бовкнув збитий з пантелику Вася.— Я... археолог...

— Археолог? — зблиснули й погасли тітчині очі.— Значить, курган розкопуватимеш, старовину шукатимеш?

— Еге, курган,— кивнув Вася, приємно вражений, що тітка не пошкилювала з нього. І мовила — курган, а не горб.

— А знаєш, скільки років він тут стоїть? — примружилася тітка Ганна.

— Ну, може, з тисячу років? — обережно відповів Вася.

— От-от, коли не більше. А ще тиждень постоїть?

— А чого ж...

Що ще міг сказати Вася?

— Тоді засукуй рукави та берися до буряків. Бо вони за тиждень геть стечуть.

Повалений тітчиною хитрою логікою, Вася побрів до рядків.

І тут біля нього опинився Петя.

— Дивись, який хирлявий, слабкий, рви без жалю — однак користі з нього не буде. Тільки сильну рослину заглушить. І придивляйся, щоб відстань була однакова між бурячками...

— Знаю, професоре,— зневажливо одмахнувся Вася. І неохоче нагнувся до рядка.

Проривав буряки й час од часу з жалем зиркав на спустілий курган. Ображені тіні поховалися в його загадкову глибіню...

* * *

Жінки, позлазивши з машини, хутко розійшлися по домівках, а хлопці тюпали гуртом, розхлюпуючи ногами м'яку, як тополиний пух, куряву. Не було сили звернути на спориш.

— Пропав день,— тяжко зітхав Вася.— Отакі ви археологи, історики, дослідники...

Хлопцям не хотілося проганяти чогось приємного, що прийшло разом із втомою, і вони мовчали. Лише Петя перегода обізвався:

— А ті вчені, другі, розгадали таємницю?

— Еге, розгадали! Померли, й зараз ніхто не знає до ладу, що там сталося... Та ну вас! — спохопився. Міцно стиснув лопатку й гайнув вуличкою на свій край села.

— Завтра сам піду, вас не візьму! — крикнув здалеку. У його голосі прозвучали і гордість, і глибоко затаєна образа.

Хлопці і образу, і гордість вчули.

Зупинилися, перезирнулись.

— А він розгадає, — тихо, урочисто мовив Петя. — Розгадає таємницю тих клятих фараонів... Ну, а курган для нього — це раз плюнути.

Хлопці оглянулися. На тлі остигаючого бузкового неба німував чорний курган. Махнули йому прощально й рушили далі яскраво освітленим селом...

МОЇ КАНІКУЛИ

Олександра Іванівна, класний керівник третього класу, побажала учням добрих канікул, і в її очах з'явився жаль, що вона цілий тиждень не бачитиме свою таку неспокійну, але цікаву братію. Зітхнула тихцем, подивилася за вікно: там безгучно сіявся дрібний порохнявистий дощ, додаючи води в калюжі на асфальті, замутиючи будинки. Це ж коли весь тиждень хмари висітимуть над містом, то хіба відпочинуть по-людськи її хлопчики й дівчатка? Така сльозава весна видалася...

Це був перший клас Олександри Іванівни після закінчення педінституту, і весь він став для неї рідним, наче всі тридцять хлопчиків і дівчаток були її дітьми. Од них і плакати доводилося іноді, й потішено всміхатися...

Та її учні навряд чи помітили похмурий, неприязний день за вікнами. Радо вигукнули «ура!», потім «до побачення!» своїй учительці й мерщій гайнули з класу. За кілька хвилин надворі вільно задзвеніли їхні голоси.

А Олександра Іванівна ще постояла трохи в незвично порожньому класі. Зітхала та визирала крізь шибку — невже не вигляне сонечко, невже не потепліє? Невже доведеться її діткам просидіти всі канікули удома? Ну, хіба батьки іноді відпускають їх у кіно чи подихати півгодинки свіжим повітрям. Тепер батьки страх як турбуються про здоров'я своїх дітей...

Про що ж тоді писатимуть її учні в заданому нею творі «Мої канікули»?..

Я і мій телевізор

Вітя Таран мерщій ускочив до кімнати, швиденько, доки мати не визирнула з кухні, роздягнувся, гупнув на стілець біля свого столу й ухопився за ручку. Коли мати викилилася з дверей, він уже щось писав, низько схилившись над папером і голосно сопучи. Аж лоб його взявся брижами від напруги. Мати пильно подивилася на сина, підозріливо спитала:

— Ти що, тільки-но прискочив од Митька? Знову весь день витріщався на екран телевізора?

Вітя не одразу підвів голову, мовби не чув материних слів, цілком поринувши в працю. Нарешті сердито глянув.

— Еге, таке скажеш — тільки-но! Лише перед твоїм приходом заскочив на хвильку до Митька, щоб порадитися, як писати твір. Нікуди ви зі мною на канікулах не їздили, не ходили, надворі дощ періщив, про що ж писати? — сумно мовив. — Спасибі, Митько дещо підказав...

Мати силувано закашлялася, мовила примирливо.

— Ну, пиши, не буду заважати. Та не засиджуйся за столом, бо ж завтра в школу, треба виспатися, а ти звик за канікули, мабуть, рутити до обіду...

Вітя вхопив вухами її слова, що завтра в школу, решту пропустив повз них. А таки ж завтра. І кров з носа необхідно написати твір. Не хочеться завдавати кривди своїй учительці. Так тоді прикро стає на душі... Учителька аж зіщулюється, мов од холоду, коли не виконав домашнього завдання чи бекаєш-мекаєш біля дошки. Зате після гарної відповіді вона лагідно гладить по голові своєю теплою шовковистою рукою. Тоді стає так приємно й чомусь ніяково...

Вітя струснув головою, для чогось посмикав носа. Про що писати? Нічогоісінько цікавого не було в нього на канікулах... Може, вигадати? Он скільки він бачив захоплюючих історій по телевізору. Цілий зошит можна заповнити. Вітя на хвильку приплющив очі, й перед його внутрішнім зором мовби кінострічка побігла... Рішуче опустил ручку на папір.

«На другий день канікул ми з татом поїхали в аеропорт, сіли на літак і полетіли в Сухумі, де на волі живуть мавпи. Скільки там їх! З одною я познайомився, вона заговорила до мене людським голосом...»

І перо спіткнулося. Та не повірить Олександра Іванівна. Вона ж добре знає, що Вітин батько працює на

заводі металургом, у них кінець кварталу, план «горить», хто ж його відпустить у Сухумі?.. На Вітю з майже чистого аркуша паперу вочевидячки глянули вчительчині очі, вони мовби казали з докором: «Нащо ж ти брехати узявся?»

Вітя почервонів, порвав аркуш. Зі злістю подивився на телевизор, котрий байдуже блимав на нього з кутка великим більматим оком. Наче він зовсім не винен, що Віті нічого писати про канікули. А він, він у всьому винен! От і хай лає його вчителька...

«Я встав уранці, вмився, поснідав, хотів іти гуляти. Якраз сонце зазирнуло в кімнату. Просто так, щоб перевірити, чи працює, увімкнув телевизор. А там саме показують мультиплікаційні фільми. Один за одним, один за одним... Коли вони скінчилися, кіно пішло про пригоди хлопців Павлуші і Яви та їхньої корови Контрибуції. Таке смішне, що я з стільця упав і коліно забив... Хіба од нього відірвешся? А тут і обідати час настав».

Вітя усміхнувся задоволено — чиста правда лягає на папір. Хіба думають тітки й дядько там, на телестудії, щоб діти нормально відпочили, побігали на вулиці, пограли в футбол, у квача? Їм аби екран не був порожнім.

«Пообідавши, я твердо вирішив піти у двір. Вже навіть пальто надів і став шнурки на черевиках зашнуровувати. Аж тут подзвонив у двері мій друг Митько. Виявляється, його мати на роботі захворіла й прийшла додому. Прийшла, вимкнула телевизор і витурила Митька з хати. Мовляв, ще грип од мене перехопиш, піди на повітря. А Митько саме дивився дорослий фільм про гангстерів. Як же ж йому не дізнатися, чим він закінчиться? То я знову натис на вмикач. Хіба відмовиш гостю й другові? Самому довелося сісти поруч...»

Вітя на хвилю задумався. Чи писати про вечір правду?.. Рішуче махнув рукою — правду і тільки правду!

«Митько подався од мене перед самим материним приходом. Мені було так незручно, що я не виконав даної матері обіцянки не стирчати перед телевизором, а сходити погуляти й купити хліба... Щоб не засмутити її, та й батька теж, миттю одягнувся, зганяв до магазину, потім пройшовся по глибокій калюжі й бігом вернувся. Вже темніло. Звичайно ж, мати за п'яними не пустила мене надвір. І певна ж була, що я набігався донесхочу».

Вітя скорботно похитав головою. Бо ж і третього, і четвертого дня телевизор не відпустив його від себе. Одне, що на канікули зібрали найкращі передачі, мабуть, весь

рік їх копичили, а друге — Митько унадився до їхньої хати, бо його мати все хворіла і все пильнувала, «щоб не горів даремно телевізор та не висмалював тобі, дурню, очі», тобто Митькові. Митько хоч і кривився, що у Віті телевізор чорно-білий, однак мовби прикипів до нього. Довелося й Віті висиджувати поруч весь день...

А потім їхній телевізор, певно, геть перевтомився, бо під вечір четвертого дня по-людськи охнув, клацнув і замовк. Поволі згас екран, тільки яскрава зірочка невблаганно танула на ньому. Митько зітхнув на повні груди, наче втратив найближчого друга, навіть сльозу розтер на щоці. Вітя мимоволі також зітхнув. Знічев'я підійшли до вікна. А надворі дощ припинився, сонце купається, виграє в калюжах, молода травичка струшує краплини, пнеться вгору. Десь глухо гупнув м'яч. Скалатнулися хлоп'ячі серця — надвір, негайно надвір!

Вітя плямкнув губами — еге, не так сталося, як гадалося, як каже мати. Коли він уже одягавсь, а Митько стояв нетерпляче на порозі, квапив його, щоб швидше гайнути під сонячну зливу, різко пролунав дзвінок. Відчинили — Митькова мати. Бона, звичайно, здогадалася, де син. Однак не сварила, тільки попрохала з годинку побути вдома, бо має телефонувати батько, а їй треба в поліклініку на виписку. Хлопці похнюпилися, та ненадовго: всього через годину ноги винесуть їх надвір!

Але ж у Митька був кольоровий телевізор! Що то вже за краса! І Вітя як сів на стілець біля нього, то наче прилип. Звичайно, Митько був біля гостя.

Митькова мати прийшла надвечір. Бідкалася, що грип зібрав велику чергу. Хлопці було піткнулися надвір, та й вернулися — знову задощило, ще й сніжинки стали пролітати.

Ну, а наступного дня тітка Поліна, Митькова мати, зраночку подалася на роботу, тож телевізор цілий день не відпускав хлопців од себе. Так працював, наче його намовили чи він теж мав виконувати квартальний план...

Вітя описав усе це, зиркнув на німий та сліпий телевізор, з сумом подумав: «Невже на цьому тижні не прийде майстер по ремонту?»

І рішуче дописав: «Отак телевізор позбавив мене й Митька канікул».

Слава Чайченко узявся за твір теж останнього дня канікул.

Але на те була вагома причина — він їздив у гості до бабусі. Мама не хотіла його відпустити, умовляла бабусю, котра приїхала за внуком із села: «Ви тут надивитесь на Славу і за ним наглянете. Та й зуби полікуєте». Бабуся нерішуче здвигувала плечима. Слава бачив, що їй дуже хочеться забрати його в село, але ж не хочеться ставати поперек дороги мамі... А йому і до бабусі кортіло, і кортіло подивитися знаменитого клоуна Олега Попова, котрий уперше приїхав до їхнього міста.

Тут нагодився з роботи тато. Він своїми ручиськами — тато працює екскаваторником — обняв маму, бабусю ще й Славу, котрий стояв поруч, і мовив густим басом:

— Щоб отакий козарлюга цілий тиждень тинявся по двору та собак ганяв? Марино, хіба не ти вчора говорила, що треба вивести дитину на свіже повітря та натуральне молоко? А яке повітря та молоко в селі, видно по мені, чи не так?

І для переконливості легко підняв усіх трьох вгору.

Мама тільки зітхнула. Справді, вона вчора уголос переживала, що Слава на канікулах тинятиметься з хлопцями по двору, собак колошкатиме, на смітники заглядатиме, ще хвороби вхопить. А тут бабуся його нагодилася...

Слава з розгону написав перше слово «Канікули» й зупинив ручку. Він стільки надивився за тиждень у селі, що й зошита не вистачить, аби розповісти про все. І на конюшні був з дідусем, гладив маленьке лошатко, яке народилося взимку. Воно дивилося на Славу великими мокрими очима, ніби питало: ти мене не скривдиш? І з бабусиною козою Красулею подружився... майже. Дивна вона істота. Коли Слава дає їй запашного смачного сіна або яблуко, то крутить, мов млинком, маленьким хвостиком, мекає так ласкаво, наче їй язика медом змазали. А щойно Слава одвернеться — летить на землю, буцнутий її гострими рогами. Ще ходив з бабусею на базар, де дід з смішною, наче в Красулі, борідкою узяв і подарував Славі розмальованого свистика. Як подмеш у нього — мовби синичка стрімко злетіла з дерева, сіла на плече й ніжно тінкнула...

Слава аж ухоркався, виписуючи все це на папір. Оповідши про синичку, полегшено розігнувся, згорнув зошит.

І ляснув себе долонею по лобі. Чекайте! А про похід до лісу забув! Як же це він? Правда, той похід закінчився не дуже вдало, може, через те пірнув у закамарки пам'яті...

Рушили вони до лісу з сусідським хлопцем Петриком без дозволу, потихцем. А коли надвечір, геть утомлені й щасливі, повернулися додому, то заплакана бабуся боляче смикнула за вухо, а дідусь дав щигля... Та про це можна промовчати, але подорож обійти мовчанкою не годиться. І Слава розповів, як вони блукали німуючим лісом, як злякалися горбатої потемнілої кучугури, котра видалася їм причаєним вовком, от-от кинеться на них... Добре, що на високій сосні поруч них дзвінко застукотів дятел, ніби сказав нажаханим хлопцям: пригляньтесь пильніше, який же то вовк! Вони приглянулися і потім з насолодою розтовкли кучугуру, горлаючи пісню «А нам все одно», аж дятел обурився й полетів геть.

Славу охопило таке збудження, наче він знову опинився в березневому лісі. Он навіть побачилася купина з кущиком журавлини на верхівці. А за купиною сторожко сидів заєць, лапками діставав солодкі жаристі ягоди і їв їх за обидві щоки. Слава незчувсь, як його рука описала того зайця ще й додала: «Заєць побачив нас, усміхнувся в довгі білі вуса, сказав: «Хлопці, нате й вам журавлини. Така смачна!»

Стенувся, мовби його нагло штовхнули в спину. Це ж їм здалося, що за купиною сидить заєць і ласує журавлиною. Але так не хотілося викреслювати того славного зайця...

І Слава широко дописав: «Правда, може, заєць нам з Петриком привидівсь, як вовк, та він був, ну, може, не за тою купиною, так десь у лісі. Повинен же бути в такому великому лісі бодай один заєць! І той заєць, звичайно ж, почув нашу пісню і прибіг подивитися на нас. Отже, заєць бачив нас».

Я і футбол

А Василько Дахто геть забув про заданий твір. Та і як про нього пам'ятати, коли Василько щодня грав у футболу на майданчику, де навіть у дощ не стояли

калюжі, а коли визирало сонце, то асфальт швидко висихав.

Гра почалася другого дня канікул, почалася випадково. До них прийшли у гості хлопчак з сусіднього будинку. Пожурилися, що їхній майданчик захопили автомобілісти під гаражі. Батьки негайно написали скаргу в райвиконком. Але поки її розберуть, поки відтягнуть кудись важенні залізні гаражі, які, мов гриби, раптово вирости серед ночі на майданчику, то й канікули розтануть, наче березневий сніг. Так сказали сусідські хлопці й запропонували зіграти всього один товариський матч на їхньому майданчику. Василько і його товариші уважно оглянули пришельців, значуще перезирнулися. Чи не хочуть вони, як автомобілісти, загарбати їхній сухий і зручний майданчик? Бач, як улесливо дивляться на них... Однак спокуса втерти носа сусідам була надто велика.

Спочатку сусіди ганебно програвали. Вони дуже боляче переживали свою невдачу: ажкали, охкали, хапалися за голову. А Василько і його товариші, гордо задержавши носи, поважно бігали по майданчику, недбало пасували важкий намоклий м'яч, бо він уже не раз побував у калюжах, коли викочувався з майданчика. І не помітили, як змовницьки переморгнулися пришельці. Після того в них ніби ноги подовшали. М'ячі один за одним засвистіли у ворота Василькової команди, ніби за ними тихцем повісили магніт, точніше, м'ячемагніт.

Василько і його товариші, упарені, пригнічені, змушені були, програючи, припинити матч. Бо прибіг з криком і мітлою двірник — м'яч, посланий Васильком, точно влучив у шибку його квартири, аж задзвеніла вона, але стійко втрималася. Довелося вхопити м'яча й тікати на сусіднє подвір'я. Хлопці-сусіди гаряче дякували їм за матч, навіть руки тисли, бажаючи успіху в іграх з іншими командами. А Василько та його товариші понурили голови. Невже оця поразка назавжди ляже ганебною плямою на їхню команду, а отже, і на їхній будинок? Василько несміливо запитав у супротивників, чи не бажають вони узавтра ще раз зіграти. Вони здвигнули плечима — хтозна, може, завтра задощить, може, їх запросять на матч хлопці з висотного будинку. Там майданчик з справжніми воротами. Тут уже Василько і його товариші не витримали, обступили сусідів, попрохали зіграти бодай один матч. Обіцяли принести яблук для підкріплення сил, а Вадик, син продавщиці з овочевого ма-

газину, розщедрився на чотири кубинські грейпфрути. І сусіди здалися.

Напружена гра закінчилася унічію. Можна було б бути задоволеними, але ж загальний рахунок на користь сусідів... Треба поставити крапки над «і», як рішуче висловився Вадик, котрого мати хоче зробити або дипломатом, або адвокатом. Сусіди згодилися на ще одну гру. Правда, довелося Вадикові виносити ще два грейпфрути. На цей раз гору взяла Василькова команда, однак з перевагою всього в один м'яч, та й той супротивники опротестували. Довелося проводити четвертий матч. Знову нічия...

І от сьогодні, в останній день канікул, лаштувалася вирішальна гра.

Василько схопився зарані, наче йому треба було іти до школи, для чогось старанно почистив черевики, подумав і намазав їхні носки крейдою, як ото мастять гравці в більярдній у парку кінці київ, щоб краще влучати кулями в лузи. Вже узявся за ручку дверей, коли з ліжка долинув тоненький уїдливий голос його сестрички-близнючки Тамари:

— А твір хто за тебе буде писати? Кіт Мурчик лапою? Це ж знову до сутінок ганятимеш, причвалаєш до дому такий, наче тебе катком переїхали...

Василько мовчки показав кулака.

Сестричка не вгавала.

— Думаєш у мене списати? Бери розгін з гори Черепанівки!

Василько розсердився.

— Не дзяволи, бо я тобі...

Сестричка ніби аж зраділа його погрозі.

— А що буде, а що? А от коли я мамі про твій футбол все розкажу, отоді буде!..

Василько засопів. Це ж коли Тамара розкаже мамі, що він кожного дня гасає в футболу, не прочитав жодної книжки, не допомагає їй прибирати квартиру, коли дістане з антресолей вщент розбиті черевики...

Що ж робити?

І тут мовби яскрава блискавка сяйнула перед Васильковими очима. Навіть озоном запахло. Василько потаємно всміхнувся, сумирно мовив:

— Еге, добряче попаде мені. Ну, коли так, то лишуся вдома, хай грають без мене. Ох, і задаватимуться сусіди, коли накидають нам м'ячів повні ворота!

Тамара закліпала очима. Здивовано спитала брата:

— Ти що, справді вирішив зостатися дома й писати твір?

Василько розвів руками.

— Справді. Сам же твір не напишеться...

— Підведеш команду нашого двору? — напружено мовила Тамара.

— А підведу, — луною одгукнувся Василько.

Тамара підхопилася, накинула халатик.

— Ось що, — рішуче сказала, — іди грай, я за тебе зладнаю твір. У мене вже готовий, зараз приберу в квартирі, начищу картоплі й візьмуся.

— Та... спасибі, але незручно... — ховав очі Василько, щоб не виявити свою радість.

— Іди, іди, футболіст нещасний, — підштовхнула його сестра. — Тільки дивись, — потрясла обома кулачками, — не лови гав на майданчику!

Василька мовби вітром видмухало з квартири.

А Тамара, покінчивши з хатніми клопотами, сіла за стіл. Надовго замислилася. Про що ж писати? Коли узялася за свій твір, не довелося ламати голову. Вона тричі ходила в кіно, була з подружками в зоопарку, в цирку, прочитала п'ять книжок, щодень прибирала квартиру, іноді готувала мамі й батькові сніданок, як удавалося рано прокинутись. А Василько ж тільки грав у футболу... Доведеться, мабуть, про це й написати. Олександра Іванівна страх не любить неправди. У неї навіть сльози виступають на очах, коли хто бреше. Тамара взяла ручку та й поклала її назад. Еге, як буде соромно Василькові, коли читатимуть його твір. І вона, Тамара, червонітиме. Все-таки рідний брат...

Тамара встала, підійшла до клітки, де сиділи папуги Геля і Толя. Дивилася невидюче на них, а думки крутилися навколо одного — як же написати твір за Василька?

Толя примружив око й раптом сказав:

— Добр-рий день!

Чого це він сьогодні удруге вітається з нею? Здивовано подивилася на папугу, а він усе мружить око, ніби каже: ану, поміркуй гарненько, чого...

У Тамари враз розвиднілося в голові. Дзигкою окрутилася на місці, кинулася до столу, мерщій схопила ручку. Спасибі тобі, Толю!

Ручка прудко побігла по паперові.

«У мене були дуже гарні, веселі канікули. Де тільки я не побував!.. Але хочу розповісти лише про один день.

Вранці я прокинувся, вмився, надів плаття і хотів

іти до подруги, щоб поїхати трамваєм у зоопарк. Та тут мене покликали друзі грати в футбол проти команди сусіднього будинку. Я завагався — дуже кортіло побачити слона, якого недавно привезли до нашого міста аж з Індії, але треба було думати й про честь нашого будинку. Я рішуче сказав: «Олю, не поїду в зоопарк, буду грати в футбол». Зняв плаття, надів джинси, накинув шапку на голову, заховав коси під неї, щоб хтось не смикнув ненароком, і подався надвір. Ох і дали ми чосу сусідам! Я так ганяв, аж коси з-під шапки вибилися!»

Тамара ще хотіла описати гру, бо вона бачила кілька матчів з вікна, але тут з подвір'я долинув такий радісний гук, що вона кинула ручку й стала одягатися. Наші виграють, треба їх підбадьорити. На порозі зупинилась, озирнулася. Чи не мало написала? Та ні, мабуть, досить. От тільки слід перевірити, щоб не було помилок.

Василько, не прочитавши, кинув уранці до портфеля твір, задоволено подумав: «Який же вдалий був учора день. Виграли в сусідів, Тамара твір написала. Молодець вона в мене! Гляди, Олександра Іванівна на п'ятірку розщедриться».

І з легким серцем рушив до школи.

ОДИН ЧЕРВОНИЙ ПОМІДОР

1

Стоїмо ми з сином Васильком на балконі, втішаємося весняним теплом, дихаємо на повні груди, а знизу лнуть будоражливі пахощі ожилої землі, зеленої трави й маленького бузкового куща, що пригрівся під стіною далеко внизу. Балкон наш високо-високо в небі, бо живемо ми на тринадцятому поверсі. Наша мати, тобто моя дружина, а Василькова мати, але ми з сином давно вже звемо її нашою матір'ю, торік при оглядинах нового будинку ніяк не хотіла згоджуватися на «верхотуру», ладна була обміняти квартиру на перший поверх. Та коли ми утрьох вперше вийшли на просторий балкон, Василько ахнув і тихо мовив:

— Тату, мамо, таж ми звідси все місто бачитимемо. А з першого поверху тільки ноги й колеса машин...— І додав заспокійливо: — Не бійся, мамо, падати з балкона я не збираюся, мені ж ще треба до школи йти, вас до смерті годувати...

Ми засміялися мимоволі — старигує малий, мабуть, від своєї бабусі, а моєї тещі навчився.

Зосталися ми на тринадцятому поверсі, під самим дахом. Та хіба інколи шкодували — коли псувався ліфт чи вода з крана ледь дзюркотіла. Зате як втішалися на свята, особливо на Перше травня: бачили довжелезну колону демонстрантів, що палахкотіла всіма кольорами веселки, спостерігали в синіх присмерках всі салюти міста. Та і у звичайні дні гарно було сидіти на «верхотурі», задумливо дивитись, як вбирається у листя сквер навпроти будинку, як на далекому, але нам видному вокзалі снують з притишеними гудками тепловози й електровози, як ходять маленькі, мов мурахи, люди... Вечорами й просто розкіш: місто палає вогнями, переключуючися за обрїй, з тими вогнями даремно змагаються зірки, вони, здається, аж нижче спускаються, щоб яскравіше світити...

Одного разу ми з Васильком навіть супутника забачили. Спершу гадали, що то літак височезно забрався, але як не прислухалися, гулу моторів не почули. Василько довго дивився на жовту прудку кульку й, коли вона зникла, заявив:

— Буду космонавтом. Хай їх багато вже стало, та все одно цікаво. Це ж звідти в... мільйон разів більше видно, ніж навіть з нашого балкона. А коли над нашим будинком пролітатиму, трохи пригальмую й ліхтариком вам посигналю...

Відтоді ми часто гомоніли про космос. Я розповідав йому про зірки, планети, сонце. Василько зліпив з паперу ракету, як йому радив журнал «Малятко», став слухняніший: він знав з того ж журналу й телепередач, що всі космонавти дуже дисципліновані.

Та сьогодні ми не згадували про космос, не дивилися в небо. Ми озирали місто, сягаючи зором до Дніпра в сивому тумані, до Голосіївського лісу, що чорнів на обрїї. Бо ми збиралися завтра, в суботу, вирушити в подорож до річки чи лісу, щоб нарвати мамі квітів. Саме нарвати перших весняних квітів власними руками, а не купити їх на базарі. От і намацували очима, міркували вголос, де можуть рости синенькі фіалки, цибатий сон, жовтий пахучий молочай... Звичайно, ми читали журнал «Малятко», оповідання Анатолія Давидова й знали, що не можна знищувати ці квіти, взагалі квіти, але ж ми не збиралися їх знищувати, ми просто хотіли нарвати маленький букетик для нашої мами, нарвати там, де квітів

багато. А коли хто з людей хапатиме їх без міри, ми йому пояснимо, хто він, щоб засоромився. Василько ще збирався взяти з собою нагана, щоб налякати того, хто не засоромиться...

Раптом з коридора долинув різкий телефонний дзвінок. Ми аж здригнулися — такий він був довгий і нетерплячий. Разом кинулися в коридор. Василько на ходу зітхнув.

— Це ж, мабуть, твій начальник цеху дзвонить. Знову підеш план штурмувати. Бо ж уже давно ти в суботу вдома не буваєш...

Я мовби спіткнувся на порозі. Цілком можливо, що дзвонить Петро Федорович. Вчора ж говорив: з планом кепсько.

— А як не брати трубки? — запитально глянув я на Василька.

Він схитнув головою й одразу ж заперечно крутнув.

— Еге, він такий — до ранку дзвонитиме, поки не доб'ється...

І враз стенувся.

— Ой таточку, а коли бабусі погано, а ми тут розблакуємо... Такі ж довгі гудки...

Я мерщій ухопив трубку.

— Здоров, старий! Як ся маєш? Ще не лисієш?

Полегшено зітхнув. Це ж мій університетський товариш Юрко Щупик обізвався. Живе він недалеко, в Житомирі, а за сім років, відколи ми одержали дипломи, лише двічі бачилися на нарадах.

— Юрку, здоров! — радо одгукнувся я. — Ти де? В Києві? То приїзди негайно!

— Поки що вдома, — лунав у трубці Юрків завжди бадьорий голос. — А от завтра буду в Києві, проїздом. Думаємо з своїм синашем Сергієм допомогти моїй бабусі садити картоплю. Знаєш же, дід торік помер, сама з городом не впорається. Може, візьмеш і свого козака, махнемо на пару днів, га? Це близько, на Чернігівщині. Посадимо город, рибку половимо, погуляємо. Знаєш, які там луки? І конеферма збереглася, живих коней хлопцю покажеш...

Я зачухмарив потилицю. Оглянувся на Василька. Він уже зрозумів, що не мій начальник дзвонить і не від нашої бабусі, але хто, не міг второпати, напружено кліпав очима. Гм, думка принадлива, та що скаже наша мати...

— Чекай, я Наталку спитаю, — кинув трубку й подався на кухню.

Наталка, на диво, одразу згодилася.

— А що, поїдьте. Путнім повітрям подихаєте, дитина молока з-під корови вип'є, по траві босоніж побігає. І мені не плутатиметься під ногами, не заважатимете прибирати, не стирчатимете біля телевізора.

— Коней Василько побачить, гляди, покатається, — необачно бовкнув я.

Дружина сплеснула руками.

— Ти не здумай дитину на коня посадити! А коли понесе?

Я поклявся, що близько не підпуцу.

Василькової згоди й питати не треба було. Він підплигнув і з радісним вереском ухопив мене за шийку.

2

Електричка мчить між зеленим і блакитним. Знизу пнуться до сонця трави, озимина, здається, вся земля одяглася в зелене. А згори ту ніжну зелень запнуло чисте блакитне шатро, в якому, наче в тихому, лагідному морі, вигойдується веселе сонце. Ми з Юрком неспішно розмовляємо, згадуємо університет, а наші хлопці, зазнайомившись, припали до вікна й бурхливо радіють весні, сонцю, козам, що розляглися на луках, машинам, які натужно повзуть у щедрій грязюці, лелекам, котрі поважно стоять у великих гніздах...

До села дісталися надвечір, у теплих синюватих сутінках. Бабуся зустріла нас у ковороті. Стояла під могутнім берестом, склавши руки на грудях, невідривно дивилася на дорогу. Здалася вона мені до болю рідною, такою схожою на мою бабусю, котра померла три місяці тому... Коли ми приїхали прощатися, вона вже геть висохла, руки були, мов жовті патики, самі очі жили на її обличчі. Побачила нас, і з її очей полилися чисті, наче дитячі, сльози... Бабуся ще змогла надсил підвести руки, обняти всіх нас, прошепотіти: «Я так любила вас...» Я видавив з себе: «Любите, бабусю, любите». Вона глянула на мене тужно кризь озерця сліз: «Любила...»

Гнітко стало мені на душі, ледь стримав сльози. А Юркова бабуся, забачивши нас, пташкою спурхнула з місця, кинулася назустріч.

Розцілувала хлопців, розцілувала нас. Я таки не витримав, одвернувся, тихцем витер сльозу...

Бабуся Оксана розбудила нас із Юрком рано. Я солодко потягся на мулькому полу, визирнув у маленьке

вікно. З-за верболозів неспішно виважувалося червоне нежарке сонце, біло парувала копанка, пара обгортала кущі з маленькими листочками — наче горобенята їх обсіли. На городі півень гордовито водив курей, голосно кликав їх до знайдених ним черв'яків. Лунко й м'яко мукали корови, десь чисто дзенькало відро... Защеміло в грудях: як у нас вдома... Тільки ж немає в мене такої домівки — батько помер од воєнних ран, а мати чотири роки тому. Не хотіла йти жити до мене чи до сестри, хіба було на кілька днів приїде погостювати. Боялася порушити нашу сімейну рівновагу, незручно було їй своїх хвороб, своєї старості... Самотувала в хаті, виглядала нас з онуками. Казала: «Оце як навідаєте, то мені на місяць гарного настрою. Аж наче десь хвороби щезають...» Того серпневого розпеченого дня пішла на город вибирати огірки та помідори, щоб везти нам гостинця. І упала... Я на похороні все тулився до бабусі, а вона, мов маленького, гладила мене по голові... Тепер і бабусі немає...

Мерщій скочив на долівку, її холод погнав гніткість; узявся будити хлопців. Де там! Брикають, мурчать, мов котики, закутуються ковдрю з головою... Навіть лоскотання не допомогло. Тоді до них приступила бабуся Оксана. Неголосно проказала:

— Там кролики прокинулися, почули, що гості приїхали, ждуть вас! Мало не плачуть — дуже кортить їм гостей побачити.

Василько й Роман розплющили очі, забігали поглядом по хаті.

— А де вони, де? — нетерпляче запитали.

— У клітках, де ж ще їм бути. Сидять і ждуть вас. Може, чогось смачненького їм принесете?

Ковдра злетіла з хлопців. Ледь ми умовили їх вмитися та випити по склянці молока.

Що вже спедобалися хлопцям кролики! Гладили їх, щось мовили їм ніжне. А потім гайнули на город шукати молочай — бабуся Оксана сказала, що він для кроликів — все одно що цукерки для дітей. Вищубували молочай, голосно дизувалися — невже та гіркота може бути смачною? А ми тим часом садили картоплю. З призабутим задоволенням я заганяв лопату в масну землю, в копець летіла картоплина, кинута бабусяю Оксаною, а Юрко покривав копець землею. Над городом, луками тремтіла тепла юга, десь у кущах тонко виспівувала малинівка, дзумкотіли перші несміливі комарі... І так у ме-

не випогоджено стало на душі! Здавалося, ось зараз розчиняться двері, стане на порозі моя бабуся, скупно всміхнеться й привітно мовить: «Хлопці, пора до трапези».

— А що то ви робите, безстрамники? — долинуло від копанки.

Ми розігнулися, глянули на голос. На межі стояла тітка з лозиною. Від неї тікали наші хлопці з жмутами озимини в руках. От бісові діти, це ж для кролів нарвали. Треба полаяти й пояснити, що то не трава.

Покликали їх до себе, почали говорити, що то не трава, а озимина, вона виросте високою, на ній з'являться колоски, в колосках буде багато зернин, з тих зернин змелють борошно, а з нього спечуть хліб, булки, бублики... Хлопці слухали неуважно, хоча й похитували згідливо головами, але самі нетерпляче ждали, коли ми замовкнемо, щоб гайнути до клітки з кроликами... Ми з Юрком скрушно перезирнулися: не вміємо ми переконати хлопців... Довелося просто суворо заборонити підходити до озимини, інакше в куток поставимо...

Василько й Роман справді більше не наблизилися до того зеленого клинця. Вони побокували в молоденькі осички, що і в безвітря злякано тріпотіли листям. Супроводжувані басистим собачим гавкотом, вискочили з-за осичок із озиминою в руках. Добре, що собака був на прив'язі...

— Ну, що з вами робити? — ударивсь я в поли.

— А нічого,— безневинно глянув на мене Василько. І додав удавано турботливо: — Ви краще саджайте швидше картоплю, бо до вечора не встигнете. А нам же треба сьогодні додому вернутися.

— Ви ж маленькі шкідники! — урвався в мене терпець.

Василько похитав головою.

— Таке скажеш... Знаєш, тату, як кролики озимини хочуть? Аж лапками дригають, аж очі в них червоні... Чого вам шкода тої озимини? Он її скільки! І вона нежива, а кролики живі...

Я благально подивився на Юрка. Він — на бабуся Оксану. Вона постояла трохи, примружила очі.

— Романку й Васильку, чи хочете ви допомогти мені? — спитала.

— Хочемо! — негайно відгукнулися вони.— А як?

— Не слішіть поперед батька в пекло,— всміхнулася вона.— Ходіть-но зі мною. Це — секрет.

Ми з Юрком зацікавлено дивилися на бабусю Оксану. Вона махнула нам рукою.

— Ви своїм ділом займайтеся і не підглядайте.

Василько тихцем показав мені язика, мовляв, упіймав облизня! У нас є свій секрет!

Юрко і я садили картоплю, а самі раз у раз озиралися — що ж вигадала бабуся?

Вона винесла корзину з розсадою помідорів. Взяла сапку й повела хлопців на грядку за густими кущами смородини. Про щось там тихо з ними погомонила, і хлопці завзято взялися за роботу, аж сюди долинали їхнє сопіння. Та от вискочив з-за кущів Роман і прожогом до хати. Вийшов, несучи відеречко з водою. Важкувато йому, але не подає вигляду.

Коли ми сіли обідати під вербою в дворі, хлопці значуще переглядалися, таємниче підморгували один одному. Ми з Юрком запитували, що це вони робили за кущами, та хлопці мовчали, гнули голови до мисок і завзято наминали зелений борщ з молодим часником, аж за вухами ляцало.

По обіді пішли прогулятися на луки, подивитися, чи є риба в копанці. Риби не було, тільки вилупасті жаби шубовстали в брудну воду й одлунисто кумкали, наче в порожні глечики. Зате на луках росла димчатокора шельога, з якої виходять гарні свистки. Наробили ми хлопцям тих свистків, вони геть всі луки засвистіли. Навіть галки не витримали, знялися з свого кострубатого гнізда й іржаво-сердито закаркали.

Несподівано Василько випустив з рота свистка, злякано глянув на Романка.

— Ой, а як вони там? Не померли?

Ми здивувалися й стривожилися — хто це міг померти? А хлопців мовби бурєю покотило до хати. Ми подалися слідом.

Дивимося: припали Василько й Романко до кількох посаджених помідорів (то бабуся Оксана, ми вже здогадалися, для них так рано посадила кілька), обережно розправляють тендітні гілочки. Майнули до хати, принесли кухоль води, поливають. Ми з Юрком стоїмо, усміхаємося.

Василько ніяково глянув на нас.

— Пробач, таточку, і ви, дядьку Юрку, ми не хотіли виказувати вам нашої таємниці, але тепер скажемо, бо треба води принести від колодязя — помідорчики слід часто поливати. Ми малі, а прабабуся Оксана старенька...

— Зараз, зараз,— заквапилися ми.

Коли прийшли з відром студеної води, Василько присів біля кущика, що опустив гілочки, глянув на мене.

— Це ось мій помідорчик, а це — Романків. Ми їх самі посадили й будемо доглядати. Прабаба Оксана каже, що тепер вони, мов наші дітки, і ми маємо піклуватися про них. Ой, невже ти помреш? — обняв долонями рослину.

Я й собі присів. Тепло-тепло стало в грудях. Спасибі вам, бабусю Оксано!

— Не помре,— заспокійливо мовив.— То він розімлів на сонці, його добре полити треба.

— Я поливатиму,— гаряче запевнив Василько.

Вхопив кухля, набрав повен води й зупинив руку.

— Хі-і, вона ж холодна, ще застудиться мій помідорчик. Хай нагріється на сонці...

3

Я гадав, що вдома Василько швидко забуде про свого помідора: пішов до дитсадка, мама купила нового велосипеда. Аж ні. Тільки я увечері зайшов по нього, як одразу ж:

— Тату, прабаба Оксана же дзвонила про мого помідорчика?

Я розвів руками.

— У них там телефону немає. А лист швидко не дійде.

І так кожного дня. Аж змарнів — мучила його думка про помідорчика. Довелося подзвонити Юркові й заспокоїти малого. Мовляв, прабаба Оксана в листі повідомила, що помідорчик живий і здоровий.

Василько повеселішав.

— Молодець він у мене!

В липні малий захворів. Довго не було дощу, сонце смалило так, що навіть стійкі каштани опустили лапаті вуха. Нарешті збилася на заході хмара, посунула грізно на місто, шмагонула тугими струменями дощу. Здавалося, дерева, трави, куці аж заплямкали, жадібно ковтаючи воду. Де там було утримати Василька вдома! От і простудився, брьохаючись по калюжах.

Лежав він тихо, не вередував, грався іграшками. І занув рано. Раптом, коли й ми вже дримали, долинув його плач. Схопилися обоє й прожогом до синового ліжка.

— Тобі щось болить? — спитали в один голос.

— Ні-і,— вихлипав малий.— Грім же такий страшний був, дощ лив... Як він там?

— Хто? — не одразу второпали ми.

— Як — хто? — здивувався і розсердився Василько.— Невже ви забули мого помідорчика?

Ми з дружиною переглянулися.

— Та ні, не забули,— запевнив я сина.— Він уже підріс, тепер йому ніякі громи й дощі не страшні.

— А коли з вітром і градом? — тривожився малий.— А як прабабуся Оксана, як і я, захворіла й не може доглянути його?.. Поїдемо, тату, навідаємо мого помідорчика і прабабусю Оксану? — благально глянув на мене.

— Поїдемо,— твердо сказав я.— От тільки видужаєш...

— Я хутко видужаю,— задзвенів Васильків голос.— Молоко гаряче з медом питиму, навіть усі гіркі таблетки ковтатиму...

4

Електричка мчала нас повз достиглі пшениці, оксамитові розливи конюшини, мчала до Києва. А Василько все озирався назад, де давно сховалося в мареві село Кобищчани. Озирався й смутнів. Та опускав очі на свої руки й усміхався легенько. В руках він тримав великого червоного помідора. І всім, хто поглядав на помідора, щасливо казав:

— Це мені мій помідор подарував.

Як електричка зупинилася й ми рушили до виходу, Василько раптом тихо мовив:

— Знаєш, таточку, в нас у дитсадку всі хлопці хочуть бути космонавтами. Чи не багато нас буде? Ще ракет не вистачить... І помідори непогано вирощувати, правда?

— Правда,— обняв я його.

ЧЕРЕЗ УСЮ НІЧ

1

Слава сидів за столом і мучився над задачею. Така ж вредна й хитра попалася, наче ото пічкури в їхній мілкій річечці Бобринці. Колись, мабуть, вона була широкою й повноводою, не випадково її Бобринцею назвали, певно,

в ній бобри водилися, а тепер влітку курка її вбрід переїде й хвоста не намочить. Путня риба кудись потікала, самі пічкурі водяться у піщаних викрутах. Такі ж прудкі й хитрі,— здається, вже наклав його картузом у в'ямці, а засунеш руку під картуз — тільки воду скопиш... Упрієш, геть набрюхаєшся, доки якийсь десяток наловиш на юшку. Зате ж потім така приємність дивитися, як мати й брат Михайло наминають пахучу юшку — за вухами у них лящить. А сам Славко до риби байдужий. І до м'яса також. Йому аби молоко було, груші, яблука, ну, і цукерки, пряники... «І в кого ти вдався?» — не перестав дивуватися мати.

Відклав сердито ручку: треба думати про задачу, а його хтозна-куди занесло. Правду каже їхня вчителька Катерина Михайлівна: «Якби ти, Ревенко, був зібранишим, не розсилав свої думки на уроках по всіх усюдах, давно був би відмінником». Втім, хіба він їх розсилав? Вони самі, щойно він сяде за стіл учити уроки чи й за парту, мчать навсібіч, ніби сколошкані горобці. Особливо коли ось така міцна, мов камінець, задача попадеться або веде урок біології старенька Степанида Микитівна. Вона мовить кілька речень і дрімає. Степанида Микитівна давно б повинна бути на пенсії, та її ніким замінити — не хочуть їхати молоді вчителі у їхнє глухе село.

Славко надсил хотів повернути свою голову до зошита, а вона сама крутнулася до вікна, очі жадібно глянули на вже буріючий верболіз, за яким безгучно-ліниво текла Бобриця. Може, гайнути до неї, може, вдасться злабадати бодай кілька пічкурів? Приїде мати завтра ополудні від своєї сестри Мокрини, втомлена, трохи зголодніла — далеченько їй добиратися,— а в хаті юшкою пахне... Здивується і зрадіє — вона дуже любить рибу, в їхній же магазин завозять уперто тільки переморожений хек, схожий на серцевину з соняшничиння...

Підвівся, прилип погарячілим від думання над задачею лобом до приємної прохолоди скла. І його нестримно потягло надвір. Бо там, як каже мати, розкошував божий день. Славко, коли мати мовить так, сердиться: чого це божий, просто хороший. Немає ніякого бога, он коли б був, космонавти неодмінно його побачили б. І де мати отих «божкань» набралася? Народилася після війни, вчилася в школі, вісім класів закінчила, а тоді пішла на ферму дояркою, в церкві й ногою не була, та й немає в їхньому селі церкви. І її мати, а Славкова бабуся Оксина, не богомільна, розказувала якось, що в колективі-

зацію і куркулів розкуркулювала, і ікони викидала з своєї хати... Мабуть, в прабабусі Славкової Уляни набралася, коли вони всієї сім'єю їздили до неї прощатися. Прабабуся лежала у ліжку непорушна, дивилася то на них заплаканими очима, то в куток з іконами й весь час шепотіла: «Боже, господи праведний, прийми душу грішну»... А боги дивилися на неї некліпно, сердито, наче вона, вічна трудівниця, он до дев'яноста років сама город упорувала, чимось перед ними завинила.

Славко мерзлякувато пересмикнув плечима: і згадується ж таке... А жаль за прабабусею так кольнув у груди, аж сльоза на око вискочила. Мерщій витер її.

День таки справді хороший. Мовби природа заповзлася змусити Славка порушити дане собі слово, не виконати на завтра всі уроки. Особливо з алгебри... У блакитному небі, щедро посмугованому слідами реактивних літаків, теплим, золотавим м'ячем неспішно котилося сонце. Під його осінніми м'якими прощальними променями ніжилися, смоктали останнє тепло трави, голчаста озимина, дурна свиріпа, що зраділа спорожнілому городу, вискочила прудко в землі, ще й зацвіла яро...

З-за верболозів долинув такий знайомий азартний галас, що Славкове серце гучно скалатнулося — то хлопці або пічкурів ловили, або в футболі грали.

Скочив на ноги, вже потягся рукою за піджачком і отямився. Взяв себе рукою за чуба й потяг до столу. Не можна йому завтра йти до школи, не вирішивши задачі. Буде йому «стид, страм і позор», як казав Михайло, коли дуже сердився на когось. Невже ж він не справиться з тою клятою задачею? Кров з носа треба «розлущити» її, щоб перекрити одержану позавчора двійку бодай четвіркою. Завтра ж увечері вони з матір'ю писатимуть листа Михайлові на кордон...

Сів за стіл, уместився зручніше, взяв кулькову ручку, подаровану Михайлом, коли він ішов на військову службу. Звичайна собі ручка, навіть обдерта трохи, бо брат носив її з собою всюди, навіть на комбайна влітку брав. Он у багатьох хлопців кращі, новіші. Недавно до магазину привезли такі гарні ручки з написом «Привет из Владивостока», всі побігли їх купувати — як же, он звідки ті ручки прибули, а Славко й з місця не зрушив. Береже він братову ручку, тільки стержні міняє. Бо ж візьме її — і наче братову рідну руку потисне. Аж тверді мозолі на ній відчуються...

Знову взявся читати геть набридлу задачу. Досадливо

подумав: «Ех, якби у середу по обіді не спокусився на ту прицюцькувату мандрівку та приготувався до алгебри, то не схопив би двійки, й сьогодні міг би спокійно одкласти підручник із задачею — через день учнів не викликають відповідати».

Аж плюнув спересердя, згадавши той день.

Василько Тищук був наче нормальним хлопцем, доки не захопився книжками про шпигунів. Де він їх тільки дістає — потріпані, засмальцьовані... Читає удома, навіть на уроках нишком зазирає під парту в розгорнену книжку... Іде з школи — озирається сторожко, коли заграються на луках біля річки до сутінок — голова його метляється, мов маківка на сильному вітрі, кущі обминає десятою дорогою. Чи не ввижається йому, що за кожним шпигун затаївся?..

Звичайно, Славко знав про оте Василькове захоплення, інколи навіть лякав його, коли поверталися з луків. Забійжить наперед, припише під кущем, а щойно Василько наблизиться — вискочить, мов Пилип з конопель... Ох, і верескне ж страхопуд!.. Але коли позавчора Василько заскочив до хати — саме Славко до алгебри брався — й, блискаючи очима, голосним шепотом повідомив, що з автобуса вийшов дуже підозрілий чоловік, Славко мимоволі одклав ручку. Василько між тим, захлинаючися, оповідав, що той чоловік аж тричі окрутнувся на місці, а як здалеку побачив їхнього дільничного міліціонера, то схопився за бока, де в нього щось підозріло віддувалося, й гайнув у верболози.

Славко й собі захвилювався — а таки ж підозрілий тип... Правда, уже під верболозами він сун'ятився:

— Чекай, а звідки автобус?

— Як звідки? — закліпав очима Василько. — Звичайно, з Чорнобаївки до міста. Хіба в нас інші автобуси ходять?

Славко докірливо похитав головою:

— То де ж у Чорнобаївці шпигун візьметься? Там же, як і в нас, станції немає, аеродрому немає. Один автобус ходить до міста через наше село...

Але Василька не так легко було збити з пантелику. Він примружився, глянув насмішкувато на товариша, мов на першокласника.

— Темний ти, треба тобі дати прочитати бодай одну книжку про шпигунів... Таж вони, коли відчують стеження, скачуть з літака на поїзд, з поїзда на автобус, мов кози на лузі... Он одного шпигуна відшукали знаєш де?

У ведмежому барлозі, о! — переможно підняв палець.— Правда, це не в нас було... А наше село — не ведмежий барліг, клуб є з оркестром... І автобус через наше село куди йде? До міста! А місто де розташоване? Біля Азовського моря — там кораблі, мабуть, з усього світу... Вто-ропав щось?

Славко завагався. А що, коли це все насправді? Враз уявив, як вони злабадали, ну, навряд, щоб це вдалося, просто вислідили того шпигуна й негайно повідомили дільничному міліціонерові Петрові Івановичу. Він виразно уявив, як схоплюється, важко сопучи, Петро Іванович з лавки у парку біля клубу, де він часто висиджує, бо в них ні бійок, ні крадіжок давно немає, як побіжить розбокувато разом з ними до верболозів... А потім він, Славко, ніби між іншим, напише братові на кордон, що вони з Васильком вислідили справжнього шпигуна...

Він рушив за товаришем. Тільки й спитав його:

— А чому ти сам за ним не покрався, чому мене покликав?

Василько шморгнув носом і ніяково признався:

— Трохи страшнувато стало. В нього ж щось під піджаком відстовбурчувалося... У тебе ж брат прикордонник, пише ж, звичайно, як несе службу, як порушників затримують... І ти ж мій друг, правда?

— Правда,— кивнув Славко, і йому стало приємно-приємно від Василькових слів. Тепер він ладен був іти з ним на край світу.

Славко аж ручку відклав, мовби йому стало незручно триматися за братову руку. Бо ж сміх і гріх вийшов з їхнього стеження. Півдня вилазили вони по верболозах, витолочили стільки очеретів, не раз перебрідали річечку. Навіть у лісопосадку ген при обрії зникнули. А здибали того чоловіка, коли, геть розчаровані, поверталися берегом додому. Він лежав одразу ж при вході у верболози, в самім першій кущі. Лежав з блаженною п'яною по-смішкою, висвистував носом. Поруч нього валялася пляшка з чимось червоним на дні. Василько для чогось обережно взяв пляшку, нюхнув її вміст. Хоч і без того з етикетки було ясно, що там «Червоне міцне». Славко так глянув на Василька, що того мовби вітром змело. Так чкурнув геть, аж смуга за ним лягла.

Коли вже було вчити уроки, як втомився, мов собака без прив'язу. Це мати так сердито кинула, а Славко не міг і слова мовити, ледь роздягнувся і гупнув у постіль.

На алгебрі його викликали...

Отак його, дурного, ну, і себе не менш розумного, Василько підвів під монастир. Бо ж і Василько одержав двійку, тільки з російської. Пожальвів його, та й себе також, не розповів про ту пригоду в класі. А то було б глузів...

Все. Геть сторонні думки! Тільки задача. Аж заслонив фіранкою напільне вікно, звідки долинав галас.

А коли нарешті задача розв'язалася, підскочив угору й загорлав свою улюблену пісню:

Главное, ребята, сердцем не стареть,
Песню, что придумали, до конца допеть!

Власне, то улюблена пісня його брата Михайла, він її дуже гарно співав, коли брав до рук гітару. Ну, а тепер, коли брат у армії, вона стала Славковою, та бадьора пісня. Правда, не зовсім так вона виходить, як у Михайла, і на гітарі він, Славко, грати не вміє, та й гітару брат із собою забрав, але коли Славко співає її при матері, то в неї очі вологнуть...

Відклавши ручку, полегшено зітхнув. Тепер можна й надвір. Глянув на велику братову фотокартку. Подумки доповів: «Бач, не такий уже в тебе й поганий брат. Задачу вирішив, всі уроки сьогодні поробив, хоча це й нелегко було... Правда, з тим шпигуном не те вийшло... Але ти он вже другий рік на кордоні служиш, а ще ж, сам зізнаєшся, жодного порушника не схопив... Уявляєш, як мені хотілося написати тобі, що я, ну, ми з Васильком, злапали гада... А воно, бач, що вийшло? «Стид, страм і позор», як ти кажеш, вийшов...»

Славкові вочевидячки здалося, що брат ледь підморгнув йому. Мовляв, не переживай, усяке буває. І мені не щастить взяти ворога, хоча щодень пильную кордон.

Але все одно — братові пощастило. Єдиний із їхнього села потрапив у прикордонники! І чого мати так плакала, коли Михайла проводжали до армії? Дивні ці жінки... Ну, братова дівчина Надя та зразу призналася, чого в сльози кинулася: їй дуже шкода було Михайлових кучерів... А коли чесно признатися, то були не кучері, звичайні патли. Їх Михайло завів, коли до тракторної бригади, де він працював, прибився парубок з гітарою й волоссям до плечей, як у жінки. Звали його дивно — Шевро. Бригадир дядько Петро кривився, дивлячися на парубка, однак у бригаду взяв — не вистачало трактористів. А потім чухав потилицю й уголос лаявся. Бо Шевро виявився п'яничкою, ледарем. Єдине, що умів — це непогано грати

на гітарі й співати якісь невідомі пісні завиваючим голосом. Але диво: до нього потяглися молоді трактористи, одпустили волосся й собі завели гітари, навчилися співати отими котячими голосами, а ще стали в чарку зазирати... Шевра страмили на бригадних зборах, на колгоспних, але, здавалося, слова від нього відскакували, як дощ від гусака. Молодих трактористів лаяв дядько Петро, а дома — батьки й матері. Й Михайлові перепало від матері. Прикро-прикро було й Славкові. Одного разу він попросився на нічне комбайнування, а Михайло: «Кореш, рано тобі горба гнути, злиняй з моїх очей»... І де він таких шкарубких слів набрався? Не інакше від Шевра.

Добре, що приїхали з району й забрали Шевра, а то хтозна, що було б... Виявилося, що він — бродяга, як перекотиполе, блукав по світу, де підробить, де вкраде, отак і жив. Ще й збивав із пантелику молодих хлопців та дівчат...

Ото на згадку про ті недобрі дні лишилися в Михайла патли, а ще причепилося оте слово «кореш», як смола до підощви.

Надягаючи піджачок, ще раз зиркнув на брата. Он який бравий, стрункий, обличчя бадьоре, очі пильні й добрі. Мабуть, геть опав з нього спогад про Шевра, мабуть, гарно їх там, у армії навчають, бо в листах ніколи «кореша» не згадає, пише так сердечно, як дома навіть на материні іменини не говорив: «Добрий день, рідні, дорогі мої, мамо і братику Славко!.. У мене все нормально, служба йде нормально». А наприкінці листа: «Бережіть себе! Цілую! Ваш син і брат Михайло». Славкові аж лоскотно-радісно ставало, коли він уголос читав матері братові листи. А мати усміхається і витирає очі раз у раз: «Ой, хіба на кордоні може бути все нормально, коли ті імперіалісти лізуть на нас, мов скажені собаки? То втішає нас Михайлик».

Славко докірливо дивиться на матір:

— Ми ж домовлялися з Михайлом, коли він ішов до армії, що писатимемо один одному чисту правду. Он хіба в наших листах є хоч трохи брехні? Навіть коли я з хлопцями поб'юся — хіба про те мовчимо? А вам хтозна-що увижається...

Втім, іноді, коли вони уголос читають братові коротенькі листи, Славкові сумнів закрадається в голову: чому ті листи такі куценькі, адже брат на кордоні служить, там же, напевне, кожен день щось цікаве трапляє-

тсья. Та він одразу ж і заспокоює себе — мабуть, не все можна солдатів розповідати, навіть рідним...

Спохопився. Оце забалакався сам з собою та з Михайлом. А он же сонце вже прудко покотилося до заходу, сховалося за гінку тополлю край їхнього двору, тільки тоненькі промінці сотаються крізь листя. Йому ж і погуляти треба, і курей та качок нагодувати та загнати на сідало. Ой, голова гарбузова, а про пічкурів геть забув!

Штовхнув сінешні двері й мало не збив з ніг поштарку тітку Марію. Мерщій вибачився, широко роззяпив сінешні й хатні двері — заходьте, мовляв, дорогою гостею будете, як каже завжди мати, коли до них завітає поштарка. І аж усміхнувся широко й радісно — це ж не інакше лист від Михайла!

Тітка Марія чомусь тихо поздоровкалася, поволі ступила до хати, пильно оглянулася, наче вперше сюди потрапила, спитала напружено:

— А де це твоя мати?

— До сестри своєї поїхала в Косинку — вона захворіла, просила її провідати, — швидко відповів Славко й припав очима до поштарської сумки — швидше вже діставайте листа!

А вона й не думає посилати руку в сумку.

Слава настороживсь. Якось не така сьогодні тітка Марія. То було, коли прийде лист від Михайла, від воріт гукає про те, високо піднявши конверт над головою. Іноді лишається послухати, що пише Михайло — кому не цікаво, що там на кордоні робиться! Тепер же якось несміло зайшла до хати, до сумки навіть не торкається...

Тривожно тенькнуло серце. Невже щось лихе сталося? Але він погнав геть ту панічну думку, як чужу курку з городу. Коли тітка перше слово про матір мовила, то це, мабуть, знову сколотив воду її чоловік, дядько Дмитро...

— Ото, тітко Маріє, — рубонув напрямці, — не ходіть окулясом, а кажіть одразу, чого прийшли, бо мені ніколи — треба пічкурів наловити матері на юшку. Еге, дядько Дмитро гроші пропив, ото хочете в нас позичити, гадаєте, що батько з Тюмені купу десятку прислав?.. Жди од нього! А мати останню десятку послала Михайлові на цигарки...

Тітка при згадці про Михайла здригнулася, хутко зиркнула на Славка й одвела очі. Надсил спитала:

— То мати твоя завтра ополудні буде? То я, мабуть, на той час і загляну...

Поки вона це говорила, її рука, певно, несамохіть, за невігойною поштарською звичкою, зашилилася в сумку й дістала якийсь сірий продовгуватий папірець. Славко одразу ж визначив — телеграма. Припав до неї поглядом. Кому телеграма? Їм? Батько жодного разу, відколи три роки тому поїхав на заробітки на Тюменщину — дуже йому забাগлося купити «Жигули», — жодного разу не прислав телеграми, листи й ті писав вряди-годи, все бідкався, що ніяк не складаються гроші докупи. («Як же вони складатимуться, — зітхнула мати, — коли він, мабуть, не висихає. Ніхто ж там йому голови не гризе...») І Михайло тільки листи писав...

Славко незчувсь, як його рука вихопила телеграму, не встигла тітка Марія й оком змигнути. Якось враз ухпив поглядом рядок: «Приезжайте Бородянск наведать вашого сына тчк госпиталь улица Ворошилова 6 тчк врач Соколов».

Тітка Марія хитнулася вперед, щоб забрати телеграму, та й зрозуміла: пізно, хлопець прочитав її. Скрушно похитала головою, знову сіла на лаву й стражденними очима дивилася на геть поблідлого Славка.

А в його голові ціла метелиця пекучих думок закружеляла.

«Чому Михайло тут, у місті, а не на кордоні? Чому в госпіталі?»

І враз наче блискавка сяйнула, аж очі примружив від болючого блиску.

«Це ж його... поранено... Десь затримував порушника...»

Тітка Марія притягла Славка до себе, обняла, погладила по куштратому чубові, мовила лагідно:

— Та не переживай ти так. Може, захворів, близько його привезли од нас, от і хоче зустрітися. Звичайно ж, дуже скучив за вами. Не переживай.

А в самої сльози горохом покотилися по щоках.

У Славка з її слів затрималося в пам'яті лише одне — «дуже». Він здригнувся в тітчиних руках. Це ж брата дуже сильно поранено, чого б інакше він сам не написав, що у госпіталі, лист від Бородянська хіба два дні йде. А то — телеграму, та ще й не він, а лікар дав їм...

А тітка між тим, витерши сльози, спробувала всміхнутися.

— Не дригони, не муч себе зарані. Нічого страшного не сталося. Ось підемо до мене, переночуєш, побалакаєте з моїм Васильком, передивитесь все по телевізору,

а завтра з матір'ю поїдете до міста. Якраз же о третій Чорнобаївський автобус іде. Ось побачиш, нічого страшного не сталося...

Славко випручався з її рук, хрипко мовив:

— Спасибі, тітко, за запросини і за телеграму, але я дома лишуся. Треба ж курей та качок попорати, на завтра наготувати. Мати ж тільки на поріг стане, й знову нам виходити з хати...

Тітка Марія пішла, тамуючи зітхання та все оглядаючися на Славка. А він на кілька хвилин застовбів посеред хати. Здавалося, хтось недобрий нагло поклав йому на плечі важкого чорного каменя. Аж серцю гнітко стало. Зібрався з духом, стенив плечима. Треба не переживати, а лаштуватися в далеку дорогу.

Що ж його на гостинець братові зготувати? От якби юшки з пічкурів... Але вже пізно їх ловити. Доки розмовляв з тіткою, сонце геть сіло на пруг обрію, тепер всі пічкурі позалазили в нори, дрімають. Піріжки напекти? Михайло дуже любить піріжки з маком. Не зумів. Он сусідка тітка Мотря все життя їх пече, а все одно виходять вони у неї великі, як черевики, й не дуже смачні. Це мати як витягне з печі сковороду — то піріжки такі маленькі, підсмажені, пахучі, що очима їв би їх... Але все одно треба збігати до тітки Мотрі й попросити її спекти піріжків. Які вже будуть, аби домашні.

Метнувся на піч, дістав торбинку з маком, щоб пустити його через м'ясорубку. І — застиг на припічку. Мовби з печі на нього нагло хлюпнули кухоль окропу.

«Хіба б той лікар давав телеграму, якби Михайлові було б не дуже зле? Кинув би собі листа у скриньку й край. А це ж йому довелося аж на пошту йти, а пошта, мабуть, у них також, як у нас, не близько, певно, в центрі... Отже, той лікар хотів, щоб ми негайно приїхали. А я теревеню з тіткою Марією, до тітки Мотрі розігнався, про піріжки думаю...»

Іхати, негайно їхати до міста!

«А чим?» — мовби проказав хтось над вухом. Справді, чим? Автобус давно пішов, мабуть, уже в Бородянську. До залізниці од них кілометрів з двадцять...

Хтозна й чого вибрів у сніи. У кутку щось блиснуло. І враз у Славка проясніло в голові. А велосипедом? У нього майже новий велосипед, тільки торік брат подарував, коли першу зарплату одержав; він його береже, чистить, змазує, і велосипед їздить, як ні в кого з хлопців: не деренчить, не пищить, тільки фурчить, коли дуже розже-

неш. Дорога до Бородянська не надто далека, якихось тридцять п'ять кілометрів, мабуть, суха, бо дощів давно не було.

Вивів велосипед надвір, обдивився його пильно, підкачав шини, підкрутив на всяк випадок гайки, поклав до велоаптечки ключі, надійно приладнав насос. Вернувся в хату, надів картуза, теплішого піджачка — все-таки вересень, ночі холоднуваті, а дорога неблизька.

Вибрався за ворота. Вже став на педаль та й схамівся. А кури, а качки? Таж порозбредаяються, не збереш їх потім. І, гляди, вишурхне лисиця з очеретів, не одній голову скрутить. Гайнув до річки, забрав качок, потім заманив просом до хліва курей. Зачинив хлів, узявся за руль та й знову не рушив з місця. Отак їхати до брата з порожніми руками? Вернувся в хату, взяв свого портфеля, вийняв звідти книжки, накидав яблук, груш, подумав, одбатував чималий окраєць хліба — і хліб їхня мати пече такий пухкий та запахущий, що його можна самого їсти. Ну, а коли добрячий шмат сала... Дістав з боденьки сала. На хвильку став посеред хати. Що ще любить Михайло? Ага, вишневе варення. Цього року вишні нарешті вродили, бо трохи хрущів з'явилося, десь не додали їм гербіцидами. Взяв було банку і поставив на місце. Ні, не доведе він її цілою, це ж портфель метлятиметься на кермі, чи ж довго тріснути склу?..

Поки отак кублився, сонце вже настромилося на шпицакуватий обрій, червоно розлилося по крайнебу.

2

Коли виїхав за село, сутінки вже запинали хати, хмарили верхівки дерев.

На хвильку зупинився під старезною вербою з випаленим нутром, яка скрипіла і в безвітрі, мовби скаржилася на свою гірку долю, оглянувся. І таким затишним, рідним видалося йому село! Сонно мукали корови, дзенькотіли відра біля криниць, тепло-заклично освітилися вікна, ніби кликали: «Вертайся, Славку, назад, чого тобі проти ночі їхати так далеко. Он подивися, що там, попереду...»

Славко подивився. Ген до обрію вилая біляста дорога, а навколо неї слався безмежний степ, лише де-не-де поштрихований кущиком. Ніде ні лялечки, як каже мати. Тиша стоїть, аж у вухах дзвенить.

І Славкові стало так незатишно, так самотньо...

«От-от,— мовби прошепотів йому хтось над вухом,— невесело їхати самому серед ночі безлюдним степом. А далі, сам знаєш, буде ще не те...»

Славко мерзлякувато зіщулився. Він знав, що далі буде — не раз їздили з матір'ю до міста: то взуття та одяг купувати, то ковбасу й оселедці, як брата збиралися виводжати до армії... Отоді, коли по ковбасу та оселедці їздили, автобус зупинився просто над байраком — щось там у моторі зіпсувалося, шофер довго, згадуючи чортів, длубався в ньому. Автобус стояв на вузькому переїзді через байрак. Хоча був білий день, та й при світлі сонця байрак був похмурий, таємничий. Славко глянув униз — десь там далеко на дні щось бурчало, кущі злегка колихалися, хоча нічого не видно було... Мерщій відступив подалі — хтозна, що там водиться...

«От-от,— тихо, жально казав той самий голос,— всяке може трапитися... Краще вертайся, хлопче, додому, завтра по видноті сядете з матір'ю в автобуса й за якихось півтори години будете в місті. Що може статися за одну ніч?»

Руки самі поволі повернули кермо. У Славкові очі знову глянули теплі вікна хат. Ноги самі натисли на педалі...

І тут — Славко аж тіпнувся всім тілом — виразно почувся Михайлів здивований голос: «Братику, чого це ти дрижаки ловиш мало не серед літа? Он коли з Васильком того підозрілого чоловіка шукали, то не боялися нічого, а тепер ступив крок від села — і вже ноги підгинаються. А ще пишеш — хочу, як ти, прикордонником бути...»

Славко просто рвонув на велосипеді в німий степ. Довго не їхав — мчав, аж шини дзижчали, наче в мотоцикла.

Доки зовсім не вхекався. А коли вхекався, стихив хід, то велосипед нечутно покотив ніби наблищеною машинами дорогою — нею зовсім недавно возили на елеватор пшеницю, кукурудзу, гречку... Косонув назад. Село, мовби великий корабель в океан, відпливало в темін, тільки червона зірка над клубом ясно мріла, навіть здалеку Славко відчув її підбадьорююче тепло.

Дорога пішла під гору, не треба крутити педалі, велосипед сам мчить униз. Її зусібч оточила кукурудза. Наче й вітру немає, тільки ніби з висоти, від далеких зірок, легенько повіває, дихає колючим будоражливим холодком, а кукурудза безугавно-сухо шелестить жовтим лис-

тям, мовби нею біжить хтось прудко й невтомно, чекає моменту, щоб раптово накинутися на самотнього беззахисного мандрівника... Довелося ще й педалями пришвидчити велосипед...

«От безгосподарники! — розсердився Славко. — Бач, качани з горем пополам зібрали, он і нас просили допомогти, а стебла покинули напризволяще, хай трухнуть під дощами та снігом. Та ними ж найкраще хати обставляти, тоді тепло, затишно, як у вусі. І топити непогано — готить у печі, пахне гарно димом... Не те що брикет — аж чхаєш від нього. Та й хіба навозишся брикету на всіх?»

Поки отак ляв поганих хазяїв, лан кукурудзи скінчився. І велосипед привіз Славка в село. Маленьке, хат, мабуть, як визначив він на око, з п'ятдесят. І Славко повинно подумав: «Напався з дурного дива на хазяїв, а їх он всього скільки, хіба зможуть управитися зо всіма ланами?.. Та й молодих не втримаєш тут за поли, он у нас в селі й клуб, і оркестр, а тікають у місто...»

Село невеличке, однак соборні достобіса. Цілою зграєю ув'язалися за велосипедистом. Один навіть знахабнів і вхопив за холошу, аж вона тріснула. Довелося зупинитися, пошвиргати на них грудками. Трохи відстали, однак супроводжували до самої останньої хати. Вже його темінь проковтнула, а собаки все злагоджено гавкали. Мабуть, знуджуються нікати вулицями та дворами, бо ж нині злодіїв немає, від кого будеш дворища охороняти? Ото тільки й роботи, що погавкати на проїжджих. Дармоїди!

До байраку ще було далеченько, а у Славка вже почало холонутися в грудях. Ноги було взялися млявіше крутити педалі, але Славко так гримнув на них, що вони враз збадьорилися. «Краще на швидкості проскочити, а не повзти черепахою», — зміркував собі.

Ближче й ближче байрак. Похмурий, зачасний, непривітний. Від нього назустріч пізньому велосипедистові вибігли кострубаті куці, гінкі деревця.

А он-он... Мовби вродився ліворуч від шляху високий дядько — коли він устиг вискочити з куців? Стоїть міцно — дві товсті ноги, на здоровій кудлатій голові бриль, права рука, як семафор на залізниці, одведена вбік, мовляв, стій, хлопче! Славкові ноги самі натисли на гальмо, аж воно пронизливо скригнуло. Славко гарячково кинув велосипед під кущ, боляче вколосся, машинально відзначив — глід. Поклав велосипед на землю, сам

сів поруч, довго віддихувався. Лець змусив себе визирнути. Тішив себе маленькою надією: може, той дядько не помітив його й пішов собі геть?

Дядько непорушно стояв на місці, хіба наче голова в брилі трохи гойдалася, так само владно стирчала його рука... Що за потороча? Невже людина може так довго тримати руку?..

Славко гнав від себе ту думку, аж лоба потер міцно, а вона все одно крутилася в його голові. А що, коли то справдешній бандит? Ну, як отой Шевро, хтозна-звідки заблукав? Навмисне застиг, аби я подумав — кущ звичайний. Щойно ж під'їду — злабадає і... Що буде далі, Славкова голова боялася уявити. Серце застрочило кулетом: «Що ж робити? Що ж робити?»

Благально глянув уперед, де далеко-далеко, за оцим ось моторошним дядьком, за степом і селами, саяв вогнями Бородянськ і де лежав у госпіталі Михайло. «Що робити, братику?» — заблагав.

Припав вухом до землі, мовби по ній, наче по телефонних дротах, міг долинути Михайлів голос. Земля мовчала.

Заплющив очі. І перед ними сплив брат. Його вуста були міцно стулені, а очі дивилися суворо. Вони воче-видячки казали: «Знаєш що, хлопче, ти вже у шостому класі, а й досі чужим розумом живеш, все поради прошиш — то у матері, то у мене... Ану покрути шарики в голові, поміркуй, як виплутатися з цієї прикрої ситуації.— І тихо, благально: — Подумай, братику, га? Я ж на тебе так чекаю...»

Славка мовби підкинуло від землі. Справді, чого це він розкис, побачивши якогось чоловіка на шляху? А ще в прикордонники збирається... Там же в сто, ні, в тисячу разів небезпечніше, мабуть, не раз Михайлові довелося битися з порушниками, мабуть, не одного затримав, просто не хоче хвилювати їх з матір'ю, от і пише, що у нього все нормально... «Ой,— знову опекла голову думка,— це ж не інакше його в сутичці з ворогами поранили і дуже». Лежить зараз, дивиться у вікно нетерпляче, бо ж як кортить, коли погано, побачити поруч рідну душу. Он коли він, Славко, минулого року провалився під лід на ставку в сусідньому селі, куди вони їздили змагатися з місцевими хлопцями в хокей, і його забрали до лікарні з запаленням легень, як зрадив він, побачивши матір біля свого ліжка! Аж заплакав, як першокласник... Брат жде його, мабуть, дуже погано йому, бо ж телеграму

лікар дав, а він нидіє під кущем... Та не майбутній прикордонник він, а... ганчірка, що нею дошку витирають...

Він отак подумки, мов жалючою кропивою, шмагав себе, і, на диво, втихомирювалося серце, вислизав з грудей бридкий холод, спокійніше міркувала голова. А що, коли нечутно підкрастися до того дядька з тилу, розділитися зблизка? Он коли була у них «Зірниця», він же зумів геть тихо підповзти до Тетянки Ковтун, яка охороняла «об'єкт»; коли вигукнув: «Руки вгору!» — звереснула так, наче її різали тупим ножем.

Зашарив руками, шукаючи якусь палицю, але тільки тонкі галузки траплялися. Довелося зняти насос з велосипеда, він важкий, коли що, можна по голові телепнути...

Вужем повз од куща до куща, обережно відгортаючи хрусткі галузки, грудки боляче впивалися в голе тіло: сорочка висмикнулася з штанів. А Славкові очі невідривно пантрували за непорушним чоловіком у брилі.

І коли до нього лишилося кроків з п'ять, Славко скочив на ноги, плюнув полегшено. Турок він заморський, страхополох, як Тетянка. Край шляху — тепер це було ясно видно — стояла сосна з обрізаною верхівкою. Хтось, певне, на Новий рік тихцем стяв ту верхівку, а проїжджі машини обдерли дерево, що так необачно наблизилося до шляху, от і вихимерувався дядько в брилі з підведеною рукою. А друга нога — то поруч кущ погнався вгору.

Сперсердя Славко хотів геть обламати сосну, щоб не лякала пізніх подорожніх. Та й пожалів її. Хіба ж вона винна? То людська наруга зробила з неї поторочу. Однак усе ж обламав ту гілку, що рукою здавалася.

Веселий, збадьорений, аж братову й свою пісню заспівати схотілося, скочив у сідло і погнав велосипеда далі. Навіть увімкнув ногою динамку, й яскравий сніп світла вихопився з фари, шлях стало видно як на долоні. Хоча велосипед мчав до звуження, де й двом підводам не розминутися, а пообіч — глибокі урвисті схили байраку. Та чого йому боятися? То ніч вигадує всілякі страхи, варто спокійно приглянутися до них — і все щезне... Це ж не на кордоні, де справжні шпигуни прагнуть просякнути в нашу країну...

Спершу Славко не повірив власним очам, навіть, пустивши кермо, протер їх обома руками. Просто на звуженні сидів... справжнісінький вовк. Де він міг узятися?

Давно вже їх вивели, он у газетах пишуть, що треба їх спеціально заводити, щоб зайці не ледащили. Невже справді цього спеціально завели? Таж у них ганяти нікого — щезли зайці...

Стишив хід велосипеда, підняв вище фару — може, й на цей раз привиджується? Вовк теж підвів голову, і його очі зловісно-червоно спалахнули. Сторч звелися гострі вуха, заворушився хвіст... Ні, це вже не химера, це справжнісінький вовк. Збавляв і збавляв хід, фара вже ледь мріла. Може, вовк усе-таки злякається і посуне в хаші байраку? На нього їде хай не машина, але ж транспорт...

Але вовка мовби приклеїли до землі.

Славко став. Зняв насос, помахав ним погрозово. З запізнілим жалем подумав: чому не взяв із собою ножа? Он у них дома такий є, як шабляка, ним мати капусту шаткує. Прив'язав би до багажника, тоді йому ніякий вовцюга не був би страшний... Фара погасла, стало темно, мов у погребі, однак силует вовка чітко виділявся на тлі білястої піщаної дороги. Він і не думав збочувати в байрак.

Отепер Славкові стало по-справжньому страшно. Це ж не жарт — просто перед ним сидить на звуженні шляху здоровенний вовцюга, поруч — таємничий глухий байрак, де, може, сидить ще кілька таких здорованів, тільки й ждуть, щоб прийти на поміч... Якби на рівному, то можна спробувати об'їхати вовцюгу боком. Виламав би в лісі палицю, якимось одбився б...

«А коли вернутися?» — скакнула в голові думка. Вернутися он в те село, де собацюги, діждатися там ранку, а вже завидна знову рушити. Може, вночі хтось їхатиме машиною, то за ним пов'язатися...

З'явилася та втішна думка та й згасла, як фара. Еге, вовк дожене в два скоки. Он тітчин чоловік, дядько Дмитро, якимось розповідав біля сільмагу: «Стрівся мені одного разу вовк у степу. Після війни це було, в п'ятдесят третьому, тоді цієї нечисті багато розвелось, шастали по степах і яругах, як бандити. Добре, що я не побіг — ноги одібрали, зовсім не свої стали, наче протези...— Він мерзлякувато пересмикнув плечима, певно, йому й досі моторошно було згадувати ту ніч. — Стою стовпом, дивлюся на вовка, а його очі — світяться, мовби «панікадила» з німецьких літаків, — а він у мене втупився. Виє так, аж у мене шкіра морозом береться, наче з мене кожуха зняли, однак не рушає з місця... Отак і дивилися один на

одного, доки не почувся скрип підводи — тоді вже визеленювався схід, — і вовк посунув неохоче у лісок...»

Славко озирнувся — може, й зараз хтось їхатиме? Он після війни, розказують та у книжках про це написано — і в Бориса Комара, і у Віктора Близнеця, — що машин було зовсім мало, навіть коней кілька на колгосп, а бач, таки ж виручив якийсь підводчик дядька Дмитра... Невже зараз, коли повнісінько машин, мотоциклів, ніхто не вирушить у путь серед ночі?.. Але шлях ген до обрію німував. Жодного звуку не долинали нізвідкіль, тільки голосно сопів вовцюга. Лише зорі, що рясно висипали на осіннє холодіюче небо, співчутливо дивилися на Славка, наче аж знизилися, щоб бути ближче до нього. Та чи вони могли допомогти?

І тоді Славко сів на шлях, просто на виблисканий шлях, і гірко заплакав. Як плакав разом з матір'ю, коли поїхав до армії Михайло. Було це увечері, вони вернулися автобусом з району, де попрощалися з Михайлом, зайшли в хату... І вона здалася їм пустою: Михайло у армії, батько десь у Сибіру... Сіли на лаву, помовчали трохи, потримали скільки могли сльози, а тоді разом вони бурхнули з їхніх очей.

Славко хлипав, сльози капали на шлях, і крізь них проривалися слова:

— Я-ак т-тобі н-не соромно? Я д-до брата їду, він, м-мабуть, п-поранений дуже, він п-прикордонник, жде м-мене дуже... А ти р-розсівся на шляху, з-зуби на мене гостриш... Чи т-ти не наш, н-не радянський вовк, з-за кордону прибїг, як шпигун?..

Вовк, мабуть, здивувався і плачу, і особливо Славковим словам, бо похилив голову, заметляв хвостом. І раптом — оглушливо:

— Гав! Гав! Гав!

Славкові наче враз витерли сльози шорстким полотняним рушником. Та це ж собацюра, тільки здоровенний!

— Ех ти, поросся немите! — докірливо мовив. — Отак мене наполохав... Чого тебе винесло серед ночі на шлях? Чи з дому вигнали за якусь провину? Ото й розсердився, давай на інших зло згонити?

Собака повинно гнув голову, ляпав хвостом. Невже зрозумів Славкові слова? А що, он брат писав, що його вівчарка, коли він загрипував, сіла коло нього, і сльози у неї на очах. І цей собака, видно, не дурний, не такий, як оті лементувальники в маленькому селі.

Славко підняв переднє колесо велосипеда, крутонув його. Джикнула динамка, засяяла фара. І у її променях Славко побачив, що собака хоч і великий, але худий, марний. І не зловісно, а швидше благально дивляться його очі. Таки ж, мабуть, вигнали його господарі. Або покинули, коли переїздили на нове місце. От безжалісні!

Було шкода ламати буханця, та Славко все ж одламав кусень, подав собаці. Той схопився з місця, хоч і голодний, але обережно взяв хліб з хлопцевих рук, щоб не зачепити гострими зубами, й миттю проковтнув. За хвилюк ще один кусень щез у собачій пащі.

— Все, досить,— строго сказав Славко.— Мені ж треба братові довести домашнього хліба.

Взяв велосипеда за кермо, поволі рушив уперед. Було трохи не по собі... Хтозна, що може спасти на думку цього ображеному собаці... І ненаїденому — хліб тільки розбуркав голод... Коли проходить повз здорованя, аж дух затаїв. А собака раптом звівся на задні ноги й — лизь Славка гарячим язиком по щоці! Ледь не впав він од несподіванки.

— От іще собачі ніжності,— буркнув, а самому так приємно стало.

Собака біг і біг за ним, як не прохав Славко вернутися, навіть гримав і кулаком махав. Бо ж пропаде він у місті. Або ще, як каже мати, не доведи господи, гицелі схоплять. Собака не відставав, мовби не чув Славкового голосу, тільки його вуха сторожко посмикувалися.

Тільки коли перетнули байрак, минули густі зарості обабіч шляху й дихнуло вільним степом, стишив біг, сів на задні лапи і голосно-приятно гавкнув. І Славко зрозумів — це собака проводжав його, оберігав у похмурому, потаємному байраці. Гукнув на прощання:

— Ти почекай мене тут, може, я заберу тебе до нас додому! Правда, в нас нічого і ні від кого охороняти, ну, просто житимеш у нас.

Ноги крутять і крутять педалі, а степ усе стелеться й стелеться під колеса, наче йому кінця-краю немає. Спина почала дерев'яніти, помулькішало сідло, педалі наче тугішають. Очі злипаються, мовби на вії повісили маленькі, але важкі гирі. І коли повиті сонним туманом очі помітили обіч шляху скирту запашної, не вивітреної соломи, руки крутонули кермо ліворуч, і велосипед пострибав по стерні.

— Я троньки, я зовсім троньки подрімаю,— казав

сам собі Славко, вмощуючися на м'якій соломі.— Бо сила кінчається...

І наче провалився кудись...

Прокинувся від того, що боляче стало очам. Рвучко розплющився. І спершу нічого не міг уторопати — де він? Скірта, степ із низькою жовтою стернею, з-за чіткого, мов у кіно, обрію поволі виважується жовте сонце. Схопився. Оце здрімнув троньки!.. Послинив пальці, протер очі — отак умився. І скоріше на велосипеда. Давонув на педалі так, що цеп загарчав, як злий собака.

Ніжно, пестливо світило сонце, золотилися стерні від обрію до обрію, заклично мріло попереду село, розпушивши над димарями сині султани диму...

І Славкові хлюпнула в груди чиста радісна хвиля — як же гарно жити в світі! Здається, сама собою заспівалася пісня:

Главное, ребята, сердцем не стареть!

Втішно подумалося: далеко ще йому до старості...

3

В місто він прикотив рано, ще тільки виїздили з депо перші автобуси, позіхаючи дверима на зупинках, та квапилися машини з хлібом і молоком до магазинів. У блакитному небі літали уперемішку голуби й чайки. А он-он, у кінці довжелезної вулиці, засиніло густо море, на ньому стояло кілька білих пароплавів.

Славкові аж дух перехопило. А може, стати моряком? Це ж весь час бути серед отої синяви, гойдатися на її хвилях, чути квиління чайок, відчувати себе сильним і могутнім... Та й сам собі заперечив, аж вилаяв себе: «Оце так... перекотиполо. Як Шевро. То в прикордонники зібрався, то побачив кораблі й у моряки розігнався». Добре, що Михайло не знає про ці його роздуми.

Госпіталь шукав довго, навіть знервувався трохи. Ні, люди, котрих питав, не гордували, не відмахувалися, вони замислено мружили очі й розводили руками. Славко здивувався: як це в своєму місті не знати все? Його збуди серед ночі, спитай, де лікарня, і він з заплющеними очима проведе. Та що лікарня — покаже гнізда всіх лелек.

Нарешті стрівся майор. Хоча він дуже квапився, однак негайно зупинився, почав тицяти пальцем, швидко

пояснювати. А коли побачив, що Славко не може запам'ятати шлях, глянув на годинника, махнув рукою й майже підбігцем повів хлопця до госпіталю. І Славкові з велосипедом довелося біжувати. Мабуть, дивна вони були пара, бо перехожі озиралися, всміхалися.

Вже коли з причаєним подихом ступав до дверей госпіталю, раптом спурхнула думка: «Еге, чому б це всім людям знати, де госпіталь? Гляди, якийсь шпигун намацає до нього стежку, а там же люди лежать...» Заозирався. І полегшено всміхнувся — он ходять військові, певно, охороняють госпіталь. Не проникне туди ніякий шпигун. Але все-таки не варто всім знати його місце...

Біля дверей стояв лікар у халаті і нервово палив цигарку. Славко облизав ураз пересохлі губи, спитав хрипко:

— Чи не знаєте, де тут лежить мій бат Михайло, прикордонник?

Лікар зовсім не подивувався, що хлопець не назвав прізвища, подав шорстку долоню, що пахла гостро й не дуже приємно.

— Добре, що ти приїхав. Я — Соколов. А ти Славко, чи не так? Ходімо.

— Йому... дуже?... — спитав Славко, ледь викочуючи з рота якість дряпливі слова, коли вони квапилися коридором.

Лікар швидко зиркнув на нього, подумав хвилю. І сказав:

— Сподіваюся, що криза минула. А вчора, після операції, було дуже погано. Вже й не вірили... Все мав рив, матір, тебе кликав. От я й дав телеграму.

Вже коли зупинилися біля високих білих дверей палати, Славко смикнув лікаря за полу.

— Дядечку Соколов, це Михайла на кордоні? Порушники поранили? Бо його, мабуть, про те питати не слід? Поки що...

Соколов тепло глянув на нього, розкуйовдив чуприну своєю рукою, що неприємно пахла.

— Молодець, кмітливий ти. Чи не станеш прикордонником?

— А ким же ще? — стенов плечем Славко. І відчув — ці слова перед рятівником його брата прозвучали, мов клятва. На все життя.

— Там, це я точно знаю. Але при яких обставинах — мені невідомо. Тільки й чув, як казав начальник застави, котрий його привіз, що твій брат — герой, вчинив под-

виг, його до нагороди представили. І ще просив зробити все можливе. Ми зробили...

— Спасибі вам, — обома руками потис долоню лікаря Славко.

Ступив до палати, і якось одразу побачив Михайла, хоча він лежав у кутку під вікном, геть весь сповитий бинтами. Вірніше, побачив Михайлові очі. Вони сяйнули такою радістю, таким теплом, що Славко притьма кинувся до брата, обняв його, поцілував у незамотану щоку. Як вдалося стримати сльози, що двома річками підступили до очей... Щоб не дати їм волі, швидко заговорив:

— Здоров, Михайле! Як ти? Чого вилежуєшся, коли надворі така теплінь? Он наших курей не заженеш на сідало...

Слова спадали йому на язик зовсім не ті, що він їх приготував за довгу дорогу, а випадкові, які говорила мати йому, коли прихворював трохи. А він же хотів сказати братові, що він — герой, що всі дуже переживають за нього, бажають швидкого одужання... Спонтельно зиркнув на лікаря — що я теревеню? А він підморгує, мовляв, правильно говориш. Он кинь оком на брата...

Славко знову повернувся до Михайла. А в того повологли очі, пойнялися поволокою, мовби він перелетів хутко в рідне село.

— Тобі всі привіт передають. Я гостинця привіз, — узявся розкривати портфеля тремтячими руками. — Правда, хліб не весь довіз, бо голодний собака трапився, то я кинув йому трохи, а яблука, груші, сало цілі. Ось попробуй, яке все смачне...

І затнувся — Михайлів рот був перев'язаний, тільки біла щілина виднілася.

Та ось щілина поволі розтулилася, і звідти почулося з вихрипами:

— А... мати... Де мати?..

— Вона поїхала до тітки в Косинку — провідати хвору. Обіцяла повернутися сьогодні після обіду.

— І ти... сам? Як? — тривогою пойнялися братові очі. — Чи не... велосипедом... уночі?..

Славкові так кортіло признатися, що велосипедом, що страхів натерпівся. Але ж братові не можна переживати нітрохи. Швидко зиркнув на лікаря, котрий бачив, як він вів велосипеда, той зрозумів його, підморгнув. І, не дивлячися в Михайлові очі, сказав:

— Та... в колгоспі, коли почули про телеграму, негайно машину дали. Он і матері дадуть...

Спохопився.

— Ой, дядечку Соколов, котра година?

— Десять.

— Михайле, — ніжно-благально зиркнув на брата, — ти пробач, мені треба вертатися. Уявляєш: приїздить мати, а мене немає вдома, а сусіди скажуть про телеграму... Ти ж знаєш нашу матір, вона за нас душею перетліє...

На братове око таки викотилася скупа сльоза.

— Знаю... Їдь, братику. І вертайтеся удвох... хутчіше... Спасибі... що ти в мене... такий...

Хоча лікар гукав з ганку, щоб почекав, скоро машина їхня приїде, то на ній обернуться хутко, Славко махнув рукою, мерщій скочив на велосипеда. Коли-то вона приїде, гляди, мотор заглухне, а він швидко назад домчить. Побачив же брата живого. Він вилікується, він обов'язково знову буде прикордонником. Згодом і Славко приїде йому на поміч.

* * *

Собака сидів на тім самім місці, де його залишив Славко. Чи не винидів отак ніч і півдня?

— Здоров! — вигукнув Славко, мовби товаришеві. — А брат живий, тільки поранений дуже. Та Соколов знаєш який лікар! Во! — не знайшов іншого вагомого доказу, як підняти догори великого пальця.

Собака мовби зрозумів його радість, підстрибнув угору, гавкнув, ще й закачався на землі.

— Ну, що, підеш зі мною?.. Киваєш — згоден? Тоді гайда. Шлях нам далекий, вже дома наїмося від пуза.

І тільки тепер відчув, який голодний. Глянув на собаку.

— Витримаєш, га? Треба витримати. Може, я тебе прикордонною вівчаркою зроблю, га? — примружився. — А що — ти здоровий, меткий, розумний. А відгодую тебе завиграшки.

Він щосили натискав на педалі, сонце тепло гріло йому потилицю. А Славкові здавалося, що то його ніжно діткаються братові пальці, пестять і підштовхують: їдь швидше, знаєш, як я за матір'ю скучив...

З М І С Т

НІКОЛИ НЕ ЗАБУДЕТЬСЯ

Стежка через луки. <i>Оповідання</i>	4
Кіт. <i>Оповідання</i>	13
Дим у осінньому небі. <i>Оповідання</i>	19
Гніздо в осичках. <i>Оповідання</i>	32
Іванок. <i>Оповідання</i>	36
Ніколи не забудеться. <i>Оповідання</i>	41
Замглай. <i>Оповідання</i>	52
Між зеленими хмарками. <i>Повість</i>	64
Здрастуй, Миколко! <i>Повість</i>	92

ЯК НАРОДИЛАСЯ ПІСНЯ

Довга доба. <i>Оповідання</i>	114
Пиріжок з калиною. <i>Оповідання</i>	129
Квіти для мами. <i>Оповідання</i>	137
Кохання в шостому «А». <i>Повість</i>	153
Дурноєміх. <i>Оповідання</i>	171
Батькова люлька. <i>Оповідання</i>	179
Як народилася пісня. <i>Оповідання</i>	187
Трое і весна. <i>Оповідання</i>	202
Тасмниця фараонів. <i>Оповідання</i>	211
Мої канікули. <i>Оповідання</i>	221
Один червоний помідор. <i>Оповідання</i>	230
Через усю ніч. <i>Оповідання</i>	238

Кава В. І.

К12 Трое і весна: Повісті та оповідання. Для серед. шк. в. / Худож. Я. Д. Левич. — К.: Веселка, 1985.— 262 с., іл.

У книгу українського радянського письменника увійшли оповідання про війну, про повоєнне дитинство, про хлоп'ячу дружбу, мрії, перше кохання.

4803010200—061
К $\frac{4803010200-061}{M206(04)-85}$ 150.85.

У2

Виктор Иванович Кава

ТРОЕ И ВЕСНА

Повести и рассказы

(На украинском языке)

Для среднего школьного возраста

Художник

Аким Давидович Левич

Киев «Веселка»

Редактор Т. А. Кінько

Художній редактор В. Ю. Тернавський

Технічний редактор Л. В. Маслова

Коректори Н. М. Коваленко, З. І. Калишченко

Информ. бланк № 3573

Здано на виробництво 01. 10. 84. Підписано до друку 26. 12. 84.
БФ 05799. Формат 84×108¹/₂. Папір друкарський № 1. Гарнітура шкільна. Друк високий. Умовн. друк. арк. 13,86.
Умовн. фарб.-відб. 15,01. Обл.-вид. арк. 14,69. Тираж 65000 пр.
Зам. 1643-4. Ціна 70 к.

Ордена Дружби народів видавництво «Веселка», 252050,
Київ-50. Мельникова, 63.

Львівська книжкова фабрика «Атлас»,
290005. Львів-5, Зелена, 20.

*Видавництво «Веселка»
засноване в березні 1934 року.
Щороку випускає 240—250 видань
загальним тиражем
41 мільйон примірників.*

*Видає
українську літературу —
радянську й дожовтневу,
літературу народів СРСР
та країн соціалістичної співдружності,
твори прогресивних письменників світу.*

*Перекладає
літературу з 49 мов народів СРСР
і 40 мов зарубіжних країн.*

*Експортує
книжки в 128 країн світу.*